

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV TA'LIM FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

**OLIV TA'LIM TIZIMI KADRLARINI QAYTA TAYYORLASH VA
ULARNING MALAKASINI OSHIRISH INSTITUTI**

**TOSHKENT DAVLAT IQTISODIYOT UNIVERSITETI
HUZURIDAGI PEDAGOG KADRLARNI QAYTA TAYYORLASH VA
ULARNING MALAKASINI OSHIRISH TARMOQ MARKAZI**

“BANK ISHI”

YO'NALISHI

**“Bank ishining dolzarb muammolari va
zamonaviy yutuqlari”**

moduli bo'yicha

**O'QUV USLUBIY
MAJMUA**

Toshkent - 2025

Modulning o‘quv-uslubiy majmuasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligining 2024-yil 27-dekabrda 485-sonli buyrug‘i bilan tasdiqlangan o‘quv dasturi va o‘quv rejasiga muvofiq ishlab chiqilgan.

Tuzuvchi: Karimov N.G.– TDIU huzuridagi QT va MO tarmoq markazi direktori. Iqtisodiyot fanlari doktori, professor.

Taqrizchi: Isakov J.YA.- TDIU “Bank ishi va investitsiyalar” kafedrasida professori, iqtisodiyot fanlari doktori.

O‘quv-uslubiy majmua oliy ta’lim tizimi kadrlarini qayta tayyorlash va malakasini oshirish instituti kengashining qarori bilan nashrga tavsiya qilingan (“__” _____ 20__ - yildagi ____ -sonli bayonoma)

MUNDARIJA

I. ISHCHI DASTUR	4
II. MODULNI O‘QITISHDA FOYDALANILADIGAN INTERFAOL TA’LIM METODLARI	12
III. NAZARIY MASHG‘ULOT MATERIALLARI	22
IV. AMALIY MASHG‘ULOT MATERIALLARI.....	98
V. MUSTAQIL TA’LIM MAVZULARI	127
VI. GLOSSARIY	129
VII. ADABIYOTLAR RO‘YXATI.....	137

I. ISHCHI DASTUR

KIRISH

Ushbu ishchi dastur O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrdagi "O'zbekiston-2030 strategiyasi" to'g'risida"gi 158-sonli farmoni, O'zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentabrda tasdiqlangan "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2015 yil 12 iyundagi "Oliy ta'lim muassasalarining rahbar va pedagog kadrlarini qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish to'g'risida"gi PF-4732-son, 2019-yil 27-avgustdagi "Oliy ta'lim muassasalari rahbar va pedagog kadrlarining uzluksiz malakasini oshirish tizimini joriy etish to'g'risida"gi PF-5789-son, 2019-yil 8-oktabrdagi "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5847-son, 2022-yil 28- yanvardagi "2022- 2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PF-60-son, 2023-yil 25-yanvardagi "Respublika ijro etuvchi hokimiyat organlari faoliyatini samarali yo'lga qo'yishga doir birinchi navbatdagi tashkiliy chora-tadbirlar to'g'risida"gi PF-14-son Farmonlari, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 23-sentabrdagi "Oliy ta'lim muassasalari rahbar va pedagog kadrlarining malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi 797-son Qarorida belgilangan ustuvor vazifalar mazmunidan kelib chiqqan holda tuzilgan bo'lib, u oliy ta'lim muassasalari pedagog kadrlarining kasb mahorati hamda innovatsion kompetentligini rivojlantirish, sohaga oid ilg'or xorijiy tajribalar, yangi bilim va malakalarni o'zlashtirish, shuningdek amaliyotga joriy etish ko'nikmalarini takomillashtirishni maqsad qiladi.

Dastur doirasida berilayotgan mavzular ta'lim sohasi bo'yicha pedagog kadrlarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish mazmuni, sifati va ularning tayyorgarligiga qo'yiladigan umumiy malaka talablari va o'quv rejalari asosida shakllantirilgan bo'lib, uning mazmuni O'zbekistonning milliy tiklanishdan milliy yuksalish bosqichida oliy ta'lim vazifalari, ta'lim-tarbiya jarayonlarini tashkil etishning normativ-huquqiy hujjatlari, ilg'or ta'lim texnologiyalari va pedagogik mahorat, ta'lim jarayonlarida axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini qo'llash, amaliy xorijiy til, tizimli tahlil va qaror qabul qilish asoslari, maxsus fanlar negizida ilmiy va amaliy tadqiqotlar, o'quv jarayonini tashkil etishning zamonaviy uslublari bo'yicha so'nggi yutuqlar, pedagogning kreativ kompetentligini rivojlantirish, global Internet tarmog'i, multimedia tizimlaridan foydalanish va masofaviy o'qitishning zamonaviy shakllarini qo'llash bo'yicha tegishli bilim, ko'nikma, malaka va kompetensiyalarni rivojlantirishga yo'naltirilgan.

Qayta tayyorlash va malaka oshirish yo'nalishining o'ziga xos xususiyatlari, dolzarb masalalaridan kelib chiqqan holda dasturda tinglovchilarning maxsus fanlar doirasidagi bilim, ko'nikma, malaka va kompetensiyalariga qo'yiladigan talablar takomillashtirilishi mumkin.

Modulning maqsadi va vazifalari

"Bank ishining dolzarb muammolari va zamonaviy yutuqlari" **modulining maqsadi:** qayta tayyorlash va malaka oshirish kursi tinglovchilarini zamonaviy bank ishidagi dolzarb muammolar haqidagi bilimlarini takomillashtirish, bank tizimi faoliyatini takomillashtirishga qaratilgan ishlar bilan tanishtirish, bank tizimi infratuzilmani takomillashtirish, foydalanuvchilar va yetkazib beruvchilar o'rtasida samarali muloqot o'rnatish, axborot-telekommunikatsiya infratuzilmasini rivojlantirish, tarmoq hamda hududlar iqtisodiyotini takomillashtirish masalalari bo'yicha ko'nikma va malakalarini tarkib toptirish asosida

ularning kasbiy kompetentligi va mahoratini doimiy rivojlanishini ta'minlashdan iborat.

“Bank ishining dolzarb muammolari va zamonaviy yutuqlari” **modulining vazifalari:**

- bank ishini olib borishni takomillashtirish va soddalashtirish;
- bank faoliyatini texnologik rivojlantirish orqali xo'jalik yurituvchi subektlar uchun bank xizmatlarini kengaytirish va ularni bank faoliyati bilan aloqasini yaqinlashtirish yuzasidan zarur ishlar bilan tanishtirish;
- zamonaviy iqtisodiyot talablaridan kelib chiqqan holda banklarning yangi xizmat turlarini bank amaliyotiga to'liq joriy qilish ishlari bilan tanishtirish;
- mamlakat YaIM ko'rsatkichlarida “Bank ekotizimlari” hajmlarini qamrab olish yuzasidan olib borilayotgan ishlar bilan tanishtirish;
- O'zbekistonning milliy bank tizimini xalqaro bank muassasalari bilan aloqasini va unda banklar ishtirokini ta'minlash va natijalari bilan tanishtirish;
- bank-mijoz sohasida amalga oshirilayotgan islohotlarda ilg'or AKTni joriy etish, bank operatsiyalari va xizmatlari bilan bog'liq jarayonlarni avtomatlashtirish va raqamlashtirish bilan tanishtirish.

Modul bo'yicha tinglovchilarning bilimiga, ko'nikma, malakasi va kompetensiyalariga qo'yiladigan talablar

Maxsus fanlar bo'yicha tinglovchilar quyidagi yangi bilim, ko'nikma, malaka va kompetensiyalarga ega bo'lishlari talab etiladi:

Tinglovchi:

- bank ishi sohasida olib borilayotgan tashkiliy, xuquqiy ishlar;
- bank ishida amalga oshirilayotgan islohotlarda ilg'or AKTni joriy etish;
- bank faoliyati bilan bog'liq jarayonlarni avtomatlashtirish va raqamlashtirish;
- bank tizimida bank xizmatlari markazlarini ko'paytirish orqali bank faoliyatini axborot texnologiyalaridan foydalangan holda o'tkazish;
- pul-kredit siyosatini amalga oshirish negizida inflyatsiyani jilovlash yo'nalishlari;
- bank faoliyatida internet orqali amalga oshirishga mo'ljallangan onlayn bank xizmatlari tizimi ***to'g'risidagi bilimlarga ega bo'lishi lozim;***

Tinglovchi:

- bank mijozlari geografiyasi va turlarini kengaytirish;
- bugungi kunda xalqaro bank ishi, XVF, YETTB, Islomiy moliyalashtirish tashkilotlari, Osiyo taraqqiyot banki va boshqa xalqaro tashkilotlar faoliyatini o'rganish;
- xalqaro taqqoslash dasturi doirasida milliy valyutaning xarid qobiliyati paritetini aniqlash;
- pul-kredit siyosati va inflyatsiya darajasini prognozlash;
- milliy iqtisodiyotdagi chuqur tarkibiy o'zgarishlar qonuniyatlarini bilishga asoslanib uzoq istiqboldagi davrda milliy iqtisodiyotni pul-kredit siyosati orqali boshqarish modellarini ishlab chiqish;
- tijorat banklari faoliyatini tahlil qilish, bank xizmatlari va mahsulotlarining sifatini oshirishga oid ***ko'nikmalarini egallashi lozim;***

Tinglovchi:

- zamonaviy va innovatsion bank tizimi faoliyatni tashkil etish;
- iqtisodiy jarayonlarni taxlil qilishda iqtisodiy va moliyaviy qonunlar, ilmiy tushunchalarni (kategoriyalarni) yechimlar qabul qilishda ishlata olish;
- iqtisodiy jarayonlarni makroiqtisodiy tahlil qilish va prognozlash;

- mamlakat bank tizimining iqtisodiyotni tartibga solishdagi optimal darajasini aniqlash va mamlakatimizning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda amalga oshirishga oid;
- bank faoliyatida ahamiyatga ega bo'lgan moliyaviy tovar va xizmatlarni yaratish borasida optimal qarorlarni ishlab chiqish;
- pul-kredit siyosati va inflyatsiya darajasini tadqiq qilishda makroiqtisodiy modellar tizimidan foydalanish;
- pul-kredit siyosati va inflyatsiya ko'rsatkichlarni prognozlashda maxsus kompyuter dasturlaridan foydalanish;
- O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki pul-kredit siyosatining maqsadi, vazifalari, xususiyatlarini bilish va makroiqtisodiy darajada fikrlash asosida tegishli qarorlar qabul qilish **malakalarini egallashi kerak;**

Tinglovchi:

- innovator, tyutor, moderator va fasililatorlik faoliyatini samarali amalga oshirish;
- jahon bank tizimidagi va mamlakatlardagi ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni chuqur tahlil etish va olingan xulosalarini keng jamoatchilikga tushuntirib berish, bank sohasida tayyorlanayotgan mutaxassislarni o'qitish jarayoni nazariya va amaliyotning uzviy bog'liqligini ta'minlash;
- bank ishiga mijozlarning kredit qobiliyatini aniqlash va boshqarishning ilg'or tizimlarini (Skoring, PARSE, CAMPARI, 5S va boshqa xalqaro) to'liq joriy etish;
- tinglovchilarda bank moliyaviy texnologiyalari bo'yicha bilim, malaka va ko'nikmalarni zamonaviy texnologiyalar asosida shakllantirish;
- mamlakatimiz bo'yicha aholini bank tizimiga va bank xizmatlariga bo'lgan talabni to'liq qondirish yo'llarini o'rganish;
- yil yakunlari bo'yicha bank xizmatlari ommabopligi kuzatuvlarini o'rganish va ularning natijalarini Markaziy bank hamda bank reyting kompaniyalarining rasmiy saytida e'lon qilish, ular bo'yicha maqsadli dasturlar ishlab chiqish, innovatsion va strategik rivojlantirish **kompetensiyalarini egallashi lozim.**

Modulni tashkil etish va o'tkazish bo'yicha tavsiyalar

“Bank ishining dolzarb muammolari va zamonaviy yutuqlari” moduli ma’ruza va amaliy mashg’ulotlar shaklida olib boriladi.

Kursni o'qitish jarayonida ta'limning zamonaviy metodlari, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari qo'llanilishi, shuningdek, ma'ruza darslarida zamonaviy kompyuter texnologiyalari yordamida taqdimot va elektron-didaktik texnologiyalarni;

- o'tkaziladigan amaliy mashg'ulotlarda texnik vositalardan, blits-so'rovlar, aqliy hujum, guruhli fikrlash, kichik guruhlar bilan ishlash, va boshqa interfaol ta'lim metodlarini qo'llash nazarda tutiladi.

Modulning o'quv rejadagi boshqa modullar bilan bog'liqligi va uzviyligi

“Bank ishining dolzarb muammolari va zamonaviy yutuqlari” moduli bo'yicha mashg'ulotlar o'quv rejasidagi “Ilg'or ta'lim texnologiyalari va pedagogik mahorat” o'quv modulining “Innovatsion ta'lim texnologiyalari va pedagogik kompetentlik” submodullari, “Ta'lim jarayonlarida axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini qo'llash”, “Amaliy xorijiy til”, “Tizimli tahlil va qaror qabul qilish asoslari”, “Maxsus fanlar” o'quv modullari bilan uzviy aloqadorlikda olib boriladi.

Modulning oliy ta'limdagi o'rni

Modulni o‘zlashtirish orqali tinglovchilar bank ishining dolzarb muammolari va zamonaviy yutuqlarini tahlil etish va baholashga doir kasbiy kompetentlikka ega bo‘ladilar.

Modul bo‘yicha soatlar taqsimoti:

Modul mavzulari	Tinglovchining o‘quv yuklamasi, soat					Mustaqil ta‘lim
	Hammasi	Auditoriya o‘quv yuklamasi			jumla dan	
		jami	Nazariy	Amaliy		
Bank tizimini transformatsiyalashuvi va bank infratuzulmasin o‘rtasidagi bog‘lanishlarni o‘rganishdagi muammolar						
Iqtisodiyotni raqamlashtirish jarayonlarida bank faoliyatiga moliyaviy texnologiyalarni joriy etish va ulardan foydalanishda yuzaga keladigan kamchiliklar						
Xalqaro globallashuv va milliy bank-moliya tizimi o‘rtasida raqobat muhining shakllanishi jarayonlarida vujudga kelayotgan muammolar						
Jami:	0	0				

NAZARIY MASHG‘ULOTLAR MAZMUNI

1-mavzu: Bank tizimini transformatsiyalashuvi va bank infratuzulmasin o‘rtasidagi bog‘lanishlarni o‘rganishdagi muammolar

Tijorat banklarini tashkil etishning huquqiy va iqtisodiy asoslari. Bank tizimi infratuzulmasi va uning tarkibiy qismlari. Tijorat banklari passivlari va aktivlari tarkibi hamda ularni boshqarish muammolari. Milliy bank tizimida transformatsiya jarayonlari va ularning ahamiyati. Bank xizmatlari markazlari va banklarning tashkiliy tuzulmasini boshqarishdagi kamchiliklar. Tijorat banklarining to‘lovga layoqatliligi va likvidligini boshqarishdagi kamchilik va muammolar.

2-mavzu: Iqtisodiyotni raqamlashtirish jarayonlarida bank faoliyatiga moliyaviy texnologiyalarni joriy etish va ulardan foydalanishda yuzaga keladigan kamchiliklar

Bank ishi sohasida amalga oshirilayotgan islohotlarda ilg‘or AKT. Bank faoliyatini va bank operatsiyalarini avtomatlashtirish va raqamlashtirishga alohida e‘tibor qaratish orqali bank tizimida ma‘lumotlarga ishlov berish bilan mavjud bo‘lgan ayrim kamchilik va muammolarni bartaraf etish. Tijorat banklarining an‘anaviy va noan‘anaviy xizmatlari. Tijorat banklarining yangi xizmat turlari. Tijorat banklarining daromadlari, xarajatlari va foydasini shakllantirishda yuzaga keladigan ayrim kamchilik va muammolar. Bank ishida mijozlarning kredit qobiliyatini aniqlash va boshqarishning ilg‘or tizimlarini (Skoring, PARSE, CAMPARI, 5S va boshqa xalqaro) joriy etishdagi kamchiliklar. Bankda moliyaviy texnologiyalarni joriy etish, ularni moliyalashtirish va ulardan foydalanishdagi muammolar.

3-mavzu: Xalqaro globallashuv va milliy bank-moliya tizimi o'rtasida raqobat muhining shakllanishi jarayonlarida vujudga kelayotgan muammolar.

Xalqaro globallashuv va milliy bank-moliya tizimi o'rtasida raqobat muhining shakllanishi jarayonlarida vujudga kelayotgan muammolar. Bank raqobati va uni tashkil etish tartiblaridagi kamchiliklar. Nobank kredit tashkilotlari va ularning bank tizimi va ularning xizmatlarini joriy etishdagi kamchiliklar. Bank tizimida to'lov va hisob-kitob operatsiyalarini amalga oshirishdagi mavjud muammolar. Xalqaro bank ishida foydalaniladigan bank operatsiyalari va xizmatlarini milliy bank tizimiga joriy etishdagi mavjud muammolar. Mamlakat bo'yicha aholini bank tizimiga va bank xizmatlariga bo'lgan talabni to'liq qondirish yo'llarini o'rganish.

AMALIY MASHG'ULOTLAR MAZMUNI

1-amaliy mashg'ulot:

Bank tizimini transformatsiyalashuvi va bank infratuzulmasini o'rtasidagi bog'lanishlarni o'rganishdagi muammolar

Tijorat banklarini tashkil etishning huquqiy va iqtisodiy asoslari. Bank tizimi infratuzulmasi va uning tarkibiy qismlari. Tijorat banklari passivlari va aktivlari tarkibi hamda ularni boshqarish muammolari. Milliy bank tizimida transformatsiya jarayonlari va ularning ahamiyati. Bank xizmatlari markazlari va banklarning tashkiliy tuzulmasini boshqarishdagi kamchiliklar. Tijorat banklarining to'lovga layoqatligi va likvidligini boshqarishdagi kamchilik va muammolar.

2-amaliy mashg'ulot:

Iqtisodiyotni raqamlashtirish jarayonlarida bank faoliyatiga moliyaviy texnologiyalarni joriy etish va ulardan foydalanishda yuzaga keladigan kamchiliklar

Bank ishi sohasida amalga oshirilayotgan islohotlarda ilg'or AKT. Bank faoliyatini va bank operatsiyalarini avtomatlashtirish va raqamlashtirishga alohida e'tibor qaratish orqali bank tizimida ma'lumotlarga ishlov berish bilan mavjud bo'lgan ayrim kamchilik va muammolarni bartaraf etish. Tijorat banklarining an'anaviy va noan'anaviy xizmatlari. Tijorat banklarining yangi xizmat turlari.

3-amaliy mashg'ulot:

Iqtisodiyotni raqamlashtirish jarayonlarida bank faoliyatiga moliyaviy texnologiyalarni joriy etish va ulardan foydalanishda yuzaga keladigan kamchiliklar

Tijorat banklarining daromadlari, xarajatlari va foydasini shakllantirishda yuzaga keladigan ayrim kamchilik va muammolar. Bank ishida mijozlarning kredit qobiliyatini aniqlash va boshqarishning ilg'or tizimlarini (Skoring, PARSER, CAMPARI, 5S va boshqa xalqaro) joriy etishdagi kamchiliklar. Bankda moliyaviy texnologiyalarni joriy etish, ularni moliyalashtirish va ulardan foydalanishdagi muammolar.

4-amaliy mashg'ulot:

Xalqaro globallashuv va milliy bank-moliya tizimi o'rtasida raqobat muhining shakllanishi jarayonlarida vujudga kelayotgan muammolar.

Xalqaro globallashuv va milliy bank-moliya tizimi o'rtasida raqobat muhining shakllanishi jarayonlarida vujudga kelayotgan muammolar. Bank raqobati va uni tashkil etish tartiblaridagi kamchiliklar. Nobank kredit tashkilotlari va ularning bank tizimi va ularning xizmatlarini joriy etishdagi kamchiliklar. Bank tizimida to'lov va hisob-kitob operatsiyalarini amalga oshirishdagi mavjud muammolar. Xalqaro bank ishida foydalaniladigan bank operatsiyalari va xizmatlarini milliy bank tizimiga joriy etishdagi mavjud muammolar. Mamlakat bo'yicha aholini bank tizimiga va bank xizmatlariga bo'lgan talabni to'liq qondirish

yo'llarini o'rganish.

KO'CHMA MASHG'ULOT

1-ko'chma mashg'ulot:

Bank tizimini transformatsiyalashuvi va bank infratuzulmasin o'rtasidagi bog'lanishlarni o'rganishdagi muammolar.

Tijorat banklarini tashkil etishning huquqiy va iqtisodiy asoslari. Bank tizimi infratuzulmasi va uning tarkibiy qismlari. Tijorat banklari passivlari va aktivlari tarkibi hamda ularni boshqarish muammolari. Milliy bank tizimida transformatsiya jarayonlari va ularning ahamiyati. Bank xizmatlari markazlari va banklarning tashkiliy tuzulmasini boshqarishdagi kamchiliklar. Tijorat banklarining to'lovga layoqatliligi va likvidligini boshqarishdagi kamchilik va muammolar.

2-ko'chma mashg'ulot:

Iqtisodiyotni raqamlashtirish jarayonlarida bank faoliyatiga moliyaviy texnologiyalarni joriy etish va ulardan foydalanishda yuzaga keladigan kamchiliklar.

Bank ishi sohasida amalga oshirilayotgan islohotlarda ilg'or AKT. Bank faoliyatini va bank operatsiyalarini avtomatlashtirish va raqamlashtirishga alohida e'tibor qaratish orqali bank tizimida ma'lumotlarga ishlov berish bilan mavjud bo'lgan ayrim kamchilik va muammolarni bartaraf etish. Tijorat banklarining an'anaviy va noan'anaviy xizmatlari. Tijorat banklarining yangi xizmat turlari. Tijorat banklarining daromadlari, xarajatlari va foydasini shakllantirishda yuzaga keladigan ayrim kamchilik va muammolar. Bank ishida mijozlarning kredit qobiliyatini aniqlash va boshqarishning ilg'or tizimlarini (Skoring, PARSER, CAMPARI, 5S va boshqa xalqaro) joriy etishdagi kamchiliklar. Bankda moliyaviy texnologiyalarni joriy etish, ularni moliyalashtirish va ulardan foydalanishdagi muammolar.

3-ko'chma mashg'ulot:

Xalqaro globallashtirish va milliy bank-moliya tizimi o'rtasida raqobat muhining shakllanishi jarayonlarida vujudga kelayotgan muammolar

Xalqaro globallashtirish va milliy bank-moliya tizimi o'rtasida raqobat muhining shakllanishi jarayonlarida vujudga kelayotgan muammolar. Bank raqobati va uni tashkil etish tartiblaridagi kamchiliklar. Nobank kredit tashkilotlari va ularning bank tizimi va ularning xizmatlarini joriy etishdagi kamchiliklar. Bank tizimida to'lov va hisob-kitob operatsiyalarini amalga oshirishdagi mavjud muammolar. Xalqaro bank ishida foydalaniladigan bank operatsiyalari va xizmatlarini milliy bank tizimiga joriy etishdagi mavjud muammolar. Mamlakat bo'yicha aholini bank tizimiga va bank xizmatlariga bo'lgan talabni to'liq qondirish yo'llarini o'rganish.

O'QITISH SHAKLLARI

Ushbu modul bo'yicha quyidagi o'qitish shakllaridan foydalaniladi:

- ma'ruzalar, amaliy mashg'ulotlar (ma'lumotlar va texnologiyalarni anglab olish, aqliy qiziqishni rivojlantirish, nazariy bilimlarni mustahkamlash);
- davra suhbatlari (ko'rilayotgan loyiha yechimlari bo'yicha taklif berish qobiliyatini oshirish, eshitish, idrok qilish va mantiqiy xulosalar chiqarish);
- bahs va munozaralar (loyihalar yechimi bo'yicha dalillar va asosli argumentlarni taqdim qilish, eshitish va muammolar yechimini topish qobiliyatini rivojlantirish).

ADABIYOTLAR RO'YXATI

Asosiy adabiyotlar

1. Laurence M. Ball. Money, Banking, and Financial Markets, Pearson Education Limited. 2016
2. Bankovskoe delo: Uchebnik. U.Azizov i drug.
3. Abdullaeva Sh.Z. Bank ishi. T.: «Iqtisod-Moliya» nashriyoti, 2017.
4. Tijorat banklari aktiv va passivlarini boshqarish. O'quv qo'llanma. A.Azlarova, M.Abduraxmanova. T.: "IQTISODIYOT".2019.- 350 b.
5. Bobaqulov T.I., Abdullayev U.A. "Xalqaro valyuta-kredit munosabatlari" Darslik. - Moliya.- Toshkent, 2019yil , 446 b.
6. Tojiev R.R. Xalqaro valyuta-kredit munosabatlari. Darslik.- Toshkent. TDIU nashriyoti, 2019 yil, 473 b.

Qo'shimcha adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi "2022 — 2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PF-60-son Farmoni.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2020-2025 yillarga mo'ljallangan O'zbekiston Respublikasining bank tizimini isloh qilish strategiyasi to'g'risida"gi 12.05.2020 yildagi PF-5992-sonli Farmoni.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2019 – 2030 yillar davrida O'zbekiston Respublikasining «yashil» iqtisodiyotga o'tish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida" 04.10.2019 yildagi PQ-4477-sonli Qarori
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasining 2020-2022 yillarga mo'ljallangan investitsiya dasturini amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 09.01.2020 yildagi PQ-4563 -sonli Qarori.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. 25.01.2020. <https://uza.uz/>
6. Mirziyoyev Sh.M. Investorlar uchun qulay va jozibador sharoit yaratishga qaratilgan amaliy ishlarimizni yanada jadallashtiramiz. Yangi O'zbekiston №60 (582), 2022 yil 22 mart soni.
7. Abduvaxidov F.T. Banklarda buxgalteriya hisobi. – T.: TDIU – IQTISODIYOT 2019 y. 366 bet.
8. Samuelson, Pol E., Nordxaus, Vilyam D. Makroekonomika. Uchebnoe posobie. M.: OOO «I.D. Vilyams», 2009. -592 s.
9. Pul-kredit siyosatining 2022 yil va 2023-2024 yillar davriga mo'ljallangan asosiy yo'nalishlari. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki, 2021 yil. 110 bet.
10. Pul-kredit siyosatining 2023 yil va 2024-2025 yillar davriga mo'ljallangan asosiy yo'nalishlari
https://cbu.uz/upload/medialibrary/04f/xz40kvjhrad5rrk7otjgimsys6pbb5ud/Asosiy_yunalishlar_2022.pdf

Internet resurslar

1. www. Ziyonet. Uz
2. www.aci.uz.
3. www.acs.org
4. www.edu.uz.
5. www.ictcouncil.gov.uz.
6. www.lib.bimm.uz
7. www.sciencedirect.com

8. www.undp.org.
9. www.uzreport.com.
10. www.cbu.uz.
11. www.cer.uz.
12. www.mf.uz.

II. MODULNI O‘QITISHDA FOYDALANILADIGAN INTERFAOL TA’LIM METODLARI

“SWOT-tahlil” metodi.

Metodning maqsadi: mavjud nazariy bilimlar va amaliy tajribalarni tahlil qilish, taqqoslash orqali muammoni hal etish yo‘llarni topishga, bilimlarni mustahkamlash, takrorlash, baholashga, mustaqil, tanqidiy fikrlashni, nostandart tafakkurni shakllantirishga xizmat qiladi.

S – (strength)	• кучли томонлари
W – (weakness)	• заиф, кучсиз томонлари
O – (opportunity)	• имкониятлари
T – (threat)	• тўсиқлар

☞“Pul-kredit siyosati va barqaror iqtisodiy o‘shish strategiyalari” g‘oyasini “SWOT – tahlil” asosida tahlil qilish.

	<i>Tahlil tarkiblari</i>	<i>Natijalarni amalga oshirishning xususiyatlari</i>
	Kuchli tomonlari (tashkillashtirishning ichki manbalari)	<ul style="list-style-type: none"> - barqaror rivojlanishning asosiy mexanizmi bo‘lib xizmat qiladi; - yangi loyihalarning moliyaviy asosi hisoblanadi; - to‘siqlarni yengib o‘tishning yo‘li bo‘lishi mumkin.
	Kuchsiz tomonlari (tashkillashtirishning ichki muammolari)	<ul style="list-style-type: none"> - tashkillashtirish faoliyati nomonetar usullardagi muammolarni yengib o‘tishga yo‘naltirilgan bo‘lishi lozim; - yangi rivojlanish yo‘llari uchun eng muhim maqsad hisoblanadi; - rivojlanish strategiyasini ishlab chiqishda albatta hisobga olinishi zarur
	Imkoniyatlar (tashqaridan)	<ul style="list-style-type: none"> - moliyalashtirish va qo‘llab-quvvatlashning asosiy ko‘rsatkichi yoki asosiy manbasi bo‘lib xizmat qiladi, - ular tashkillashtirishning maqsadi bilan yoki qanchalik murosaga kelishishi bilan qanchalik mos kelishini hisobga olish zarur bo‘ladi; - yangi tadbirkorlikning asosi yoxud hamkorlikni izlash manbasi bo‘lishi mumkin.
	Xavflar (tashqaridan)	<ul style="list-style-type: none"> - Har bir yangi rivojlanish imkoniyati loyihada hisobga olinishi zarur; - ularni yengib o‘tish yoki betaraf etish yo‘llari ishlab chiqilishi kerak; - ba’zida mantiqqa mos kelmaydigan “raqiblar” “ittifoqchilarga” aylanishi bo‘lishi mumkin.

Xulosalash» (Rezyume, Veyer) metodi

Metodning maqsadi: Bu metod murakkab, ko‘ptarmoqli, mumkin qadar, muammoli xarakteridagi mavzularni o‘rganishga qaratilgan. Metodning mohiyati shundan iboratki, bunda mavzuning turli tarmoqlari bo‘yicha bir xil axborot beriladi va ayni paytda, ularning har biri alohida aspektlarda muhokama etiladi. Masalan, muammo ijobiy va salbiy tomonlari, afzallik, fazilat va kamchiliklari, foyda va zararlari bo‘yicha o‘rganiladi. Bu interfaol metod tanqidiy, tahliliy, aniq mantiqiy fikrlashni muvaffaqiyatli rivojlantirishga hamda o‘quvchilarning mustaqil g‘oyalari, fikrlarini yozma va og‘zaki shaklda tizimli bayon etish, himoya qilishga imkoniyat yaratadi. “Xulosalash” metodidan ma’ruza mashg‘ulotlarida individual va juftliklardagi ish shaklida, amaliy va seminar mashg‘ulotlarida kichik guruhlardagi ish shaklida mavzu yuzasidan bilimlarni mustahkamlash, tahlili qilish va taqqoslash maqsadida foydalanish mumkin.

Методни амалга ошириш тартиби:

тренер-ўқитувчи иштирокчиларни 5-6 кишидан иборат кичик гуруҳларга ажратади;

тренинг мақсади, шартлари ва тартиби билан иштирокчиларни таништиргач, ҳар бир гуруҳга умумий муаммони таҳлил қилиниши зарур бўлган қисмлари тўпирилган таркатма материалларни таркатали:

ҳар бир гуруҳ ўзига берилган муаммони атрафлича таҳлил қилиб, ўз мулоҳазаларини тавсия этилаётган схема бўйича таркатмага ёзма баён қилади;

навбатдаги босқичда барча гуруҳлар ўз тақдимотларини ўтказадилар. Шундан сўнг, тренер томонидан таҳлиллар умумлаштирилади, зарурий ахборотлар билан тўлдирилади ва мавзу яқинланади.

Namuna:

Pul-kredit siyosati orqali makroiqtisodiy o‘shishni ta’minlash yo‘nalishlari					
Makroko‘lamdagi muvozanatni ta’minlash		Bozor iqtisodiyotiga o‘tishning milliy modellari		Xalqaro moliya institutlari	
a	k	a	ka	a	k
fzallig i	amchi ligi	fzallig i	mchiligi	fzallig i	amc hilig i
Xulosa:					

“Keys-stadi” metodi

“Keys-stadi” - inglizcha so‘z bo‘lib, (“case” – aniq vaziyat, hodisa, “stadi” – o‘rganmoq, tahlil qilmoq) aniq vaziyatlarni o‘rganish, tahlil qilish asosida o‘qitishni amalga oshirishga

qaratilgan metod hisoblanadi.

Mazkur metod dastlab 1921 yil Garvard universitetida amaliy vaziyatlardan iqtisodiy boshqaruv fanlarini o'rganishda foydalanish tartibida qo'llanilgan. Keysda ochiq axborotlardan yoki aniq voqea-hodisadan vaziyat sifatida tahlil uchun foydalanish mumkin. Keys harakatlari o'z ichiga quyidagilarni qamrab oladi: Kim (Who), Qachon (When), Qayerda (Where), Nima uchun (Why), Qanday/ Qanaqa (How), Nima-natija (What).

“Keys metodi” ni amalga oshirish bosqichlari

Ish bosqichlari	Faoliyat shakli va mazmuni
1-bosqich: Keys va uning axborot ta'minoti bilan tanishtirish	<ul style="list-style-type: none"> ✓ yakka tartibdagi audio-vizual ish; ✓ keys bilan tanishish(matnli, audio yoki media shaklda); ✓ axborotni umumlashtirish; ✓ axborot tahlili; ✓ muammolarni aniqlash
2-bosqich: Keysni aniqlashtirish va o'quv topshirig'ni belgilash	<ul style="list-style-type: none"> ✓ individual va guruhda ishlash; ✓ muammolarni dolzarblik iyerarxiyasini aniqlash; ✓ asosiy muammoli vaziyatni belgilash
3-bosqich: Keysdagi asosiy muammoni tahlil etish orqali o'quv topshirig'ining yechimini izlash, hal etish yo'llarini ishlab chiqish	<ul style="list-style-type: none"> ✓ individual va guruhda ishlash; ✓ muqobil yechim yo'llarini ishlab chiqish; ✓ har bir yechimning imkoniyatlari va to'siqlarni tahlil qilish; ✓ muqobil yechimlarni tanlash
4-bosqich: Keys yechimini yechimini shakllantirish va asoslash, taqdimot.	<ul style="list-style-type: none"> ✓ yakka va guruhda ishlash; ✓ muqobil variantlarni amalda qo'llash imkoniyatlarini asoslash; ✓ ijodiy-loyiha taqdimotini tayyorlash; ✓ yakuniy xulosa va vaziyat yechimining amaliy aspektlarini yoritish

Masalan, mamlakatimizdagi o'sish sur'atining 9% darajasida YaIMni 2 baravar oshirish uchun 7,7 yil talab etiladi (70:9). Xolbuki, iqtisodiy o'sishning 2000 yildagi 4,0% darajasida bu ko'rsatkichga 17,5 yilda (70:4) erishish mumkin edi. Keyingi yillarda iqtisodiy o'sish sur'atining yanada oshirilishi bu muddatning ahamiyatli ravishda qisqarishiga olib keladi.

Ijtimoiy mahsulotning o'sish sur'ati bilan ishlab chiqarish omillari miqdorining o'zgarishi o'rtasidagi nisbat iqtisodiy o'sishning ekstensiv yoki intensiv turlarini belgilab beradi. Bu turlari bo'yicha izoh keltiring.

Keysni bajarish bosqichlari va topshiriqlar:

- Keysdagi muammoni keltirib chiqargan asosiy sabablarni belgilang(individual va kichik guruhda).
- iqtisodiy o'sishning ekstensiv yoki intensiv turlarini izohi keltirilgan ketma-ketligini belgilang (juftliklardagi ish).

FSMU tahlili qatnashchilarda kasbiy-nazariy bilimlarni amaliy mashqlar va mavjud tajribalar asosida tezroq va muvaffaqiyatli o'zlashtirilishiga asos bo'ladi.

Namuna.

Fikr: "Inflyasiyani samarali boshqarish natijasida milliy iqtisodiyot ishlab chiqarish imkoniyatlarining kengayishi".

Topshiriq: Mazkur fikrga nisbatan munosabatingizni FSMU orqali tahlil qiling.

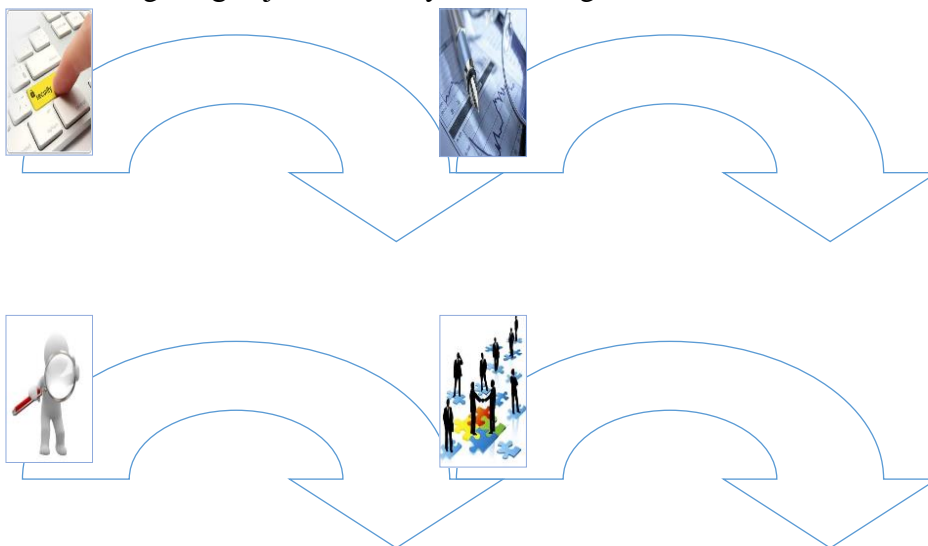
"Assesment" metodi

Metodning maqsadi: mazkur metod ta'lim oluvchilarning bilim darajasini baholash, nazorat qilish, o'zlashtirish ko'rsatkichi va amaliy ko'nikmalarini tekshirishga yo'naltirilgan. Mazkur texnika orqali ta'lim oluvchilarning bilish faoliyati turli yo'nalishlar (test, amaliy ko'nikmalar, muammoli vaziyatlar mashqi, qiyosiy tahlil, simptomlarni aniqlash) bo'yicha tashhis qilinadi va baholanadi.

Metodni amalga oshirish tartibi:

"Assesment" lardan ma'ruza mashg'ulotlarida talabalarning yoki qatnashchilarning mavjud bilim darajasini o'rganishda, yangi ma'lumotlarni bayon qilishda, seminar, amaliy mashg'ulotlarda esa mavzu yoki ma'lumotlarni o'zlashtirish darajasini baholash, shuningdek, o'z-o'zini baholash maqsadida individual shaklda foydalanish tavsiya etiladi. Shuningdek, o'qituvchining ijodiy yondashuvi hamda o'quv maqsadlaridan kelib chiqib, assesmentga qo'shimcha topshiriqlarni kiritish mumkin.

Namuna. Har bir katakdagi to'g'ri javob 5 ball yoki 1-5 balgacha baholanishi mumkin.

"Tushunchalar tahlili" metodi

Metodning maqsadi: mazkur metod talabalar yoki qatnashchilarni mavzu buyicha tayanch tushunchalarni o'zlashtirish darajasini aniqlash, o'z bilimlarini mustaqil ravishda tekshirish, baholash, shuningdek, yangi mavzu buyicha dastlabki bilimlar darajasini tashhis qilish maqsadida qo'llaniladi. Metodni amalga oshirish tartibi:

- ishtirokchilar mashg'ulot qoidalari bilan tanishtiriladi;

- tinglovchilarga mavzuga yoki bobga tegishli bo‘lgan so‘zlar, tushunchalar nomi tushirilgan tarqatmalar beriladi (individual yoki guruhli tartibda);
- tinglovchilar mazkur tushunchalar qanday ma’no anglatishi, qachon, qanday holatlarda qo‘llanilishi haqida yozma ma’lumot beradilar;
- belgilangan vaqt yakuniga yetgach o‘qituvchi berilgan tushunchalarning tugri va tuliq izohini uqib eshittiradi yoki slayd orqali namoyish etadi;
- har bir ishtirokchi berilgan tugri javoblar bilan uzining shaxsiy munosabatini taqqoslaydi, farqlarini aniqlaydi va o‘z bilim darajasini tekshirib, baholaydi.

Namuna: “Moduldagi tayanch tushunchalar tahlili”

Tushunchalar	Sizningcha bu tushuncha qanday ma’noni anglatadi?	Q o‘shimcha ma’lumot
Sikllarning asosiy turlari	Kitchin sikli 2–4 yil, Juglar sikli 7-12 yil, Kuznets sikli 16-25 yil, Kondratev sikli 40-60 yil, Forrester sikli 200 yil, Toffler sikli 1000-2000 yil	
Monetar konsepsiya	Foiz stavkasi va valyuta kursi o‘tasida bog‘liqlikni aks etgan	
Optimal valyuta hududlar nazariyasi	Jahon iqtisodiyotida kuzatilayotgan integratsiya jarayonlari XVF mutaxassislari Robert Mandell va Markus Fleming tomonidan 1960 – yillarda yaratilgan optimal valyuta hududlar nazariyasiga asoslangan	
Jahon valyuta tizimi evolyutsiyasi	1867–1913 yillar Parij valyuta tizimi, 1922– 1936 Genuya valyuta tizimi, 1944 – 1976 Bretton Vuds valyuta tizimi, 1976-hozirga qadar Yamayka valyuta tizimi	
Xalqaro valyuta fondi (XVF)	Moliyaviy sohasida xalqaro hamkorlikni ta’minlovchi tashkilot hisoblanadi va hozirgi paytda 183 a’zoldan iborat. XVF Jahon banki bilan bir vaqtda 1945 yilda Bretton Vuds konferensiyasi qarori bilan tashkil etilgan	

Izoh: Ikkinchi ustunchaga qatnashchilar tomonidan fikr bildiriladi. Mazkur tushunchalar haqida qo‘shimcha ma’lumot glossariyda keltirilgan.

Venn Diagrammasi metodi

Metodning maqsadi: Bu metod grafik tasvir orqali o‘qitishni tashkil etish shakli bo‘lib, u ikkita o‘zaro kesishgan aylana tasviri orqali ifodalanadi. Mazkur metod turli tushunchalar, asoslar, tasavurlarning analiz va sintezini ikki aspekt orqali ko‘rib chiqish, ularning umumiy va farqlovchi jihatlarini aniqlash, taqqoslash imkonini beradi.

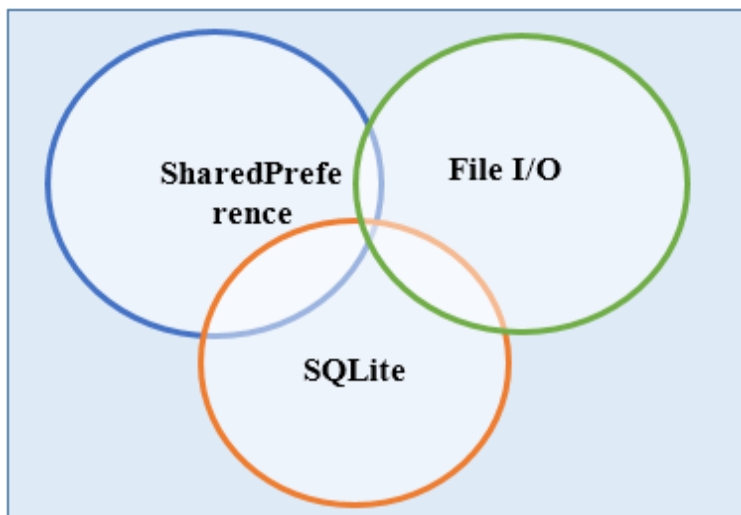
Metodni amalga oshirish tartibi:

- ishtirokchilar ikki kishidan iborat juftliklarga birlashtiriladilar va ularga ko‘rib chiqilayotgan tushuncha yoki asosning o‘ziga xos, farqli jihatlarini (yoki aksi) doiralar ichiga yozib chiqish taklif etiladi;
- navbatdagi bosqichda ishtirokchilar to‘rt kishidan iborat kichik guruhlariga birlashtiriladi va har

bir juftlik o‘z tahlili bilan guruh a‘zolarini tanishtiradilar;

- juftliklarning tahlili eshitilgach, ular birgalashib, ko‘rib chiqilayotgan muammo yohud tushunchalarning umumiy jihatlarini (yoki farqli) izlab topadilar, umumlashtiradilar va doirachalarning kesishgan qismiga yozadilar.

Namuna: O‘zbekistonning xalqaro moliyaviy tashkilotlar bilan hamkorligini o‘ziga xos xususiyatlarida mobil ilova ma‘lumotlarini saqlash turlari bo‘yicha

“Blits-o‘yin” metodi

Metodning maqsadi: o‘quvchilarda tezlik, axborotlar tizmini tahlil qilish, rejalashtirish, prognozlash ko‘nikmalarini shakllantirishdan iborat. Mazkur metodni baholash va mustahkamlash maksadida qo‘llash samarali natijalarni beradi. **Metodni amalga oshirish bosqichlari:**

1. Dastlab ishtirokchilarga belgilangan mavzu yuzasidan tayyorlangan topshiriq, ya‘ni tarqatma materiallarni alohida-alohida beriladi va ulardan materialni sinchiklab o‘rganish talab etiladi. Shundan so‘ng, ishtirokchilarga to‘g‘ri javoblar tarqatmadagi «yakka baho» kolonkasiga belgilash kerakligi tushuntiriladi. Bu bosqichda vazifa yakka tartibda bajariladi.

2. Navbatdagi bosqichda trener-o‘qituvchi ishtirokchilarga uch kishidan iborat kichik guruhlariga birlashtiradi va guruh a‘zolarini o‘z fikrlari bilan guruhdoshlarini tanishtirib, bahslashib, bir-biriga ta‘sir o‘tkazib, o‘z fikrlariga ishonirish, kelishgan holda bir to‘xtamga kelib, javoblarini “guruh bahosi” bo‘limiga raqamlar bilan belgilab chiqishni topshiradi. Bu vazifa uchun 15 daqiqa vaqt beriladi.

3. Barcha kichik guruhlar o‘z ishlarini tugatgach, to‘g‘ri harakatlar ketma-ketligi trener-o‘qituvchi tomonidan o‘qib eshittiriladi, va o‘quvchilardan bu javoblarni “to‘g‘ri javob” bo‘limiga yozish so‘raladi.

4. “To‘g‘ri javob” bo‘limida berilgan raqamlardan “yakka baho” bo‘limida berilgan raqamlar taqqoslanib, farq bulsa “0”, mos kelsa “1” ball quyish so‘raladi. Shundan so‘ng “yakka xato” bo‘limidagi farqlar yuqoridan pastga qarab qo‘shib chiqilib, umumiy yig‘indi hisoblanadi.

5. Xuddi shu tartibda “to‘g‘ri javob” va “guruh bahosi” o‘rtasidagi farq chiqariladi va ballar “guruh xatosi” bo‘limiga yozib, yuqoridan pastga qarab qo‘shiladi va umumiy yig‘indi keltirib chiqariladi.

6. Trener-o‘qituvchi yakka va guruh xatolarini to‘plangan umumiy yig‘indi bo‘yicha alohida-alohida sharhlab beradi.

7. Ishtirokchilarga olgan baholariga qarab, ularning mavzu bo‘yicha o‘zlashtirish darajalari aniqlanadi.

“Bank tizimida iqtisodiy islohotlar tamoillari, strategiyasi, bosqichlari va yo‘nalishlari” bo‘yicha tushuncha bering. O‘zingizni tekshirib ko‘ring!

Harakatlarning mazmuni	Yakka baho	Yakka xato	To‘g‘ri javob	Guruh bahosi	Guruh xatosi
Bank tizimida iqtisodiy islohotlar strategiyasi bosqichlari					
Makroiqtisodiy barqarorlikni ta‘minlash					
Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish va moliyaviy himoya qilishni ta‘minlash institutlari					
Hududlarni rivojlantirish va ularni investitsion jozibadorligini baholash					
Bank tizimini rivojlanish reytingi					

“Insert” metodi

☞ **Metodning maqsadi:** Mazkur metod o‘quvchilarda yangi axborotlar tizimini qabul qilish va bilimlarni o‘zlashtirilishini yengillashtirish maqsadida qo‘llaniladi, shuningdek, bu metod o‘quvchilar uchun xotira mashqi vazifasini ham o‘taydi.

Metodni amalga oshirish tartibi:

- o‘qituvchi mashg‘ulotga qadar mavzuning asosiy tushunchalari mazmuni yoritilgan input-matnni tarqatma yoki taqdimot ko‘rinishida tayyorlaydi;
- yangi mavzu mohiyatini yorituvchi matn ta‘lim oluvchilarga tarqatiladi yoki taqdimot ko‘rinishida namoyish etiladi;
- ta‘lim oluvchilar individual tarzda matn bilan tanishib chiqib, o‘z shaxsiy qarashlarini maxsus belgilar orqali ifodalaydilar. Matn bilan ishlashda talabalar yoki qatnashchilarga quyidagi maxsus belgilardan

foydalanish tavsiya etiladi:

Belgilar	1- matn	2- matn	3- matn
“V” – tanish ma’lumot.			
“?” – mazkur ma’lumotni tushunmadim, izoh kerak.			
“+” bu ma’lumot men uchun yangilik.			
“– ” bu fikr yoki mazkur ma’lumotga qarshiman?			

Belgilangan vaqt yakunlangach, ta’lim oluvchilar uchun notanish va tushunarsiz bo’lgan ma’lumotlar o’qituvchi tomonidan tahlil qilinib, izohlanadi, ularning mohiyati to’liq yoritiladi. Savollarga javob beriladi va mashg’ulot yakunlanadi.

Ta’lim texnologiyasi modeli va texnologik xaritasi

📌 **O’quv mashg’ulotida ta’lim texnologiyasi modeli va texnologik xaritasini ishlab chiqish.**

Eslatma: topshiriqni bajarishda yo’riqnomaga amal qiling.

YO’RIQNOMA

Aniq fan va mavzu bo’yicha mashg’ulotning **ta’lim modeli** jadval ko’rinishida bo’lib, unda quyidagilar ko’rsatiladi:

- *dastlabki ma’lumotlar*: o’quv mavzusi, vaqti, talabalar soni;
- *shakl* (ma’ruza, seminar va boshq.) va *ko’rinishi* (masalan, muammoli ma’ruza va boshq.), o’quv mashg’uloti rejasi/tuzilishi, uning maqsadi, o’quv faoliyatining ko’zlanayotgan natijalari, pedagogik vazifalari;
- tanlangan ta’lim modeli: *usullar, shakllar va o’qitish vositalari*;
- *ta’lim berish sharoiti*: maxsus jihozlangan, guruhli shakllarda ishlashga mo’ljallangan xonalar;
- *monitoring va baholashga* asoslangan qaytar aloqaning yo’l va vositalari: nazorat turi (yozma va og’zaki), nazorat shakli (tezkor-so’rov, test olish, taqdimot, o’quv topshiriqlari va boshq.).

O’quv mashg’ulotining texnologiya xaritasi uch qatorni o’z ichiga olib, 1,5-2 varaqda jadval ko’rinishida bajariladi: (1) o’quv mashg’uloti bosqichlari va vaqti; (2) ta’lim beruvchi faoliyati; (3) ta’lim oluvchi faoliyati.

Ilova. O’quv jarayonining tashkiliy - didaktik vazifasini bajaradi: o’quv/mustaqil ish uchun savol va topshiriqlarni, uni baholash mezonlarini, o’quv ish jarayonida talabalar amal qilishi lozim bo’lgan qoidalar, ta’lim beruvchi foydalanadigan tayanch yozmalar, shuningdek chizma, jadval, slydlar va boshqa ko’rgazmali materiallar, rejalashtirilgan maqsadlarga erishishni nazorat qilish uchun topshiriqlar (testlar, savollar, topshiriqlar va mashqlar).

Bu yerda taqdim etilayotgan materiallar chegaralanmaydi. Faqat ular katta hajmli, yaxshi tuzilmaga keltirilgan va grafikli chizmalarda rasmiylashtirilgan bo’lishi kerak.

O’quv mashg’ulotida ta’lim texnologiyasi modeli

Mavzu (raqami) .....(nomi).....

Vaqt: ...soat	Talabalar soni: ...
---------------	---------------------

<i>O'quv mashg'ulotining shakli va turi</i>	Ma'ruza (axborotli/birlashgan dars va boshq.), seminar (bilim va ko'nikmalarni chuqurlashtirish bo'yicha), amaliy mashg'ulot
<i>Ma'ruza rejasi / o'quv mashg'ulotining tuzilishi</i>	1. ... 2. ...
<i>O'quv mashg'uloti maqsadi:</i>	Shakllantirish / bilim va ko'nikmalarni chuqurlashtirish
<i>Pedagogik vazifalar:</i> ...bilan tanishtirish; ...tasnifini berish; ...tushuntirish; ... ochib berish va boshq.	<i>O'quv faoliyati natijalari:</i> ...ko'rsatadilar; ...tasniflaydilar; ...aytib beradilar; ...tartibli ravishda ochib beradilar
<i>O'qitish metodlari</i>	Ma'ruza, insert, aqliy hujum va boshq.
<i>O'quv faoliyatini tashkillashtirish shakllari</i>	Frontal, jamoaviy, guruhlarda ishlash
<i>O'qitish vositalari</i>	Ma'ruza matni, texnika vositalari va boshq.
<i>O'qitish sharoiti</i>	Maxsus texnika vositalari bilan jihozlangan, guruhli shakllarda ishlashga mo'ljallangan xonalar
<i>Qaytar aloqaning yo'l va vositalari</i>	Og'zaki nazorat: tezkor-so'rov va boshq. Yozma nazorat: referat, test va boshq.

O'quv mashg'ulotining texnologik xaritasi

Ish bosqichlari va vaqti	Faoliyat	
	ta'lim beruvchi	ta'lim oluvchilar
1-bosqich. O'quv mashg'ulotiga kirish (daq.)	1.1. Mavzuning nomi, maqsad va kutilayotgan natijalarni yetkazadi. Mashg'ulot rejasi bilan tanishtiradi. 1.2. Mavzu bo'yicha asosiy tushunchalarni; mustaqil ishlash uchun adabiyotlar ro'yxatini aytadi. 1.3. O'quv mashg'ulotida o'quv ishlarini baholash mezonlari bilan tanishtiradi	Tinglaydilar, yozib oladilar. Aniqlashtiradilar, savollar beradilar.
2-bosqich. Asosiy (daq.)	2.1. Tezkor-so'rov / savol-javob/ aqliy hujum orqali bilimlarni faollashtiradi. 2.2. Ma'ruza/ seminar/ amaliy mashg'ulotning rejasi va tuzilishiga muvofiq ta'lim jarayonini tashkil etish bo'yicha harakatlar tartibini bayon etadi	Javob beradilar Yozadilar. Gruhlarda ishlaydilar, taqdimot qiladilar va bosh.
3-bosqich. Yakuniy (daq.)	3.1. Mavzu bo'yicha yakunlaydi, qilingan ishlarni kelgusida kasbiy faoliyatlarida ahamiyatga ega ekanligi muhimligiga talabalar e'tiborini qaratadi. 3.2. Guruhlar ishini baholaydilar, o'quv mashg'ulotining maqsadga erishish darajasini tahlil qiladi.	O'z-o'zini, o'zaro baholashni o'tkazadilar. Savol beradilar

	3.3. Mustaqil ish uchun topshiriq beradi va uning baholash mezonlarini yetkazadi .	Topshir iqni yozadilar
--	---	---------------------------

III. NAZARIY MASHG‘ULOT MATERIALLARI

1-MAVZU: Bank tizimini transformatsiyalashuvi va bank infratuzulmasin o‘rtasidagi bog‘lanishlarni o‘rganishdagi muammolar

Reja:

- 1.1 Tijorat banklarini tashkil etishning huquqiy va iqtisodiy asoslari.
- 1.2 Tijorat banklari passivlari va aktivlari tarkibi hamda ularni boshqarish muammolari.
- 1.3 Tijorat banklarining to‘lovga layoqatliligi va likvidligini boshqarishdagi kamchilik va muammolar.

🔍 Tayanch iboralar:

Bank, tijorat banki, Markaziy bank, litsenziya, ruxsatnoma, kapital, operatsiya, mikromoliyalashtirish tashkiloti, resurs, passiv, aktiv, depozit, nodepozit, foyda, omonat, sug‘urta, likvidlik, to‘lov qobiliyati, ko‘rsatkichlar, koeffitsient, layoqatlilik ko‘rsatkichlari, inqiroz, passivlarni boshqarish, kredit, aktivlar sifati, zaxira.

1.1. Tijorat banklarini tashkil etishning huquqiy va iqtisodiy asoslari.

Tijorat banklarining faoliyatini tashkil etishning huquqiy va iqtisodiy asoslari haqida to‘xtalishdan oldin bank o‘zi nima ekani, banklarning bugungi kunda zarurligi va ahamiyati, tijorat banklari tushunchalari haqida tanishib olish maqsadga muvofiqdir. Banklar Yaponiya va Germaniya kabi ba‘zi rivojlangan mamlakatlar va rivojlanayotgan iqtisodiyotlarning aksariyati, shu jumladan O‘zbekistonning iqtisodiy rivojlanishida ham muhim rol o‘ynadi. Bugungi kunda banklar nafaqat iqtisodiy o‘sish, balki moliyaviy barqarorlik nuqtai nazaridan ham muhimdir.

«Bank» so‘zi italyancha «Banca» so‘zidan olingan bo‘lib, «stol», aniqrog‘i «pullik stol» degan ma‘noni anglatadi. XII asrlarda Genuyada pul almashtiruvchilarni «Bancherii» deb atashgan. Agar puldorlardan birortasi ishonchni oqlamas va o‘z ishiga mas‘uliyatsizlik qilsa, u o‘tirgan stolni sindirib tashlashgan va uni «Banco rotto», ya‘ni «bankrot» deb atashgan. Bugungi kunda bizga ma‘lum bo‘lgan «bankrot» so‘zi ham italyancha «Banca rotto» so‘zidan olingan.¹

O‘zbekistonda bank so‘zining ta‘rifi “Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi qonuniga ko‘ra, “**bank** — bank hisobvaraqlarini ochish va yuritish, to‘lovlarni amalga oshirish, omonatlarga (depozitlarga) pul mablag‘larini jalb etish, o‘z nomidan kreditlar berish bo‘yicha bank faoliyati sifatida aniqlangan operatsiyalar majmuini amalga oshiruvchi tijorat tashkiloti bo‘lgan yuridik shaxs”² deya berilgan.

A.Erdonayev fikricha “bank – bu bank faoliyatini amalga oshirish uchun litsenziyaga ega bo‘lgan, bank faoliyatini amalga oshirishga yordam beradigan hamkorlar bilan faol muloqot va hamkorlikka kirishuvchi texnologik kompaniya”³.

Tijorat banklari – bank tizimining quyi bo‘g‘ini bo‘lib, jismoniy va yuridik shaxslarning bo‘sh turgan pul mablag‘larini jalb qilish va ularni o‘z nomidan, to‘lovlilik, muddatlilik, qaytib berish sharti asosida joylashtirish operatsiyalarini va boshqa bank faoliyati deb hisoblanadigan barcha operatsiyalarni bajaruvchi tijorat tashkilotidir.

1-jadval ma‘lumotlaridan ko‘rinib turibdiki, so‘ngi yillarda mamlakatimiz bank-moliya tizimida sezilarli o‘zgarishlar yuz bermoqda. Banklararo va nobank tashkilotlarining raqobat kurashi natijasida tijorat banklari soni kamyish tendentsiyasiga ega bo‘lmoqda. Aksincha nobank kredit tashkilotlari, shundan, Mikromoliya tashkilotlari bir yil mobaynida -20 taga, Lombardlar-8 taga, bank xizmatlari markazlari (xizmat ofislari va mini-banklar) esa 299 taga va nihoyat 24/7 shoxobchalari soni 2022 yilda 687 taga ko‘paygan.

Demak, bank tizimida huquqiy normalarni optimallashtirish, ularni davr talabi bo‘yicha mijozlarga qulay me‘yorlarini o‘rnatish zarurdir.

1-jadval

O‘zbekiston respublikasida kredit tashkilotlari va ularning tarkibiy bo‘linmalari soni⁴

¹ Abdullayev Yo. Qoraliyev T., Toshmurodov Sh., Abdullayeva S. Bank ishi. O‘quv qo‘llanma –T.: “IQTISOD-MOLIYA”, 2010-yil. - 532 bet.

² “Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Qonuni. 2019-yil 5-noyabr, O‘RQ-580-son.

³ A.Erdonayev. “Raqamli iqtisodiyot sharoitida tijorat banklarini transformatsiya qilish jarayonlarini takomillashtirish” i.f.d. ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati.

⁴ O‘zbekiston Respublikasi markaziy banki yillik statistik byuleteni. 2022 yil.

Kredit tashkilotlari turi	01.01 .22	01.01 .23	O'zgar ishi (+, -)
1	2	14	
1. Kredit tashkilotlari, jami*	177	199	+22
<i>shu jumladan:</i>			
Tijorat banklari, shundan:	33	32	-1
Davlat ulushi mavjud banklar	12	12	-
Boshqa banklar	21	20	-1
Nobank kredit tashkilotlari,	144	167	+20
Mikromoliya tashkilotlari	70	85	+15
Lombardlar	73	81	+8
Ipotekani qayta moliyalashtirish	1	1	-
2. Tijorat banklari filiallari, jami	860	832	-28
3. Bank xizmatlari markazlari (xizmat ofislari va mini-banklar)	1244	1543	+299
4. 24/7 shoxobchalari	2287	2974	+687

Respublikamizda bank faoliyati sohasida milliy tajribaning to'plana borishi, xalqaro tajribalar va ilg'or yutuqlarning sinchkovlik bilan o'rganilib va umumlashtirib borilish natijasida iqtisodiy islohotlarning keyingi bosqichlariga kelib, mamlakatimizda bank, kredit, sug'urta, qimmatli qog'ozlar bozori va ularni boshqarish sohasida zamonaviy qonunlar tizimi yuzaga kela boshladi.

Hozirgi davrda tijorat banklarining faoliyati juda ham xilma-xildir. Ular pul muomalasi va kredit munosabatlarini tashkil qilishdan tashqari, xalq xo'jaligini mablag' bilan ta'minlash, sug'urta operatsiyalari, qimmatli qog'ozlar oldi-sotdisi, ayrim hollarda vositachilikni va mulkni boshqarishni amalga oshiradi. Shuningdek, maslahatchi sifatida xalq xo'jalik dasturlarini muhokama qilishda ishtirok etadilar, statistikani olib boradilar.

Tijorat banking mohiyatini aniqlash uchun ularning:

- nima bilan shug'ullanishini;
- qanday operatsiyalarni bajarishini;
- qanday sifatlarga egaligini;
- o'ziga xos xususiyatlarini;
- asosi nima bilan belgilanishini;
- ichki tizimi qandayligini tushunib yetmoq lozim.

Demak, tijorat banki tushunchasi bank faoliyatini xarakterlovchi tasodifiy savollar yig'indisi emas, balki uslub bo'yicha qo'yiladigan aniq savollarni ko'rib chiqishni talab etadi. Bunday yondashish bankka quyidagilar nuqtayi nazaridan ta'rif berishga asos bo'lishi mumkin:

- bank tashkilot yoki muassasa sifatida;
- bank korxonasi sifatida;
- bank tijorat yoki savdo korxonasi sifatida;
- bank vositachi korxonasi sifatida;
- bank birja agenti sifatida;
- bank kredit beruvchi korxonasi sifatida.

Tijorat banklari bir-biridan quyidagilar bilan farq qiladi (2-jadval).

2-jadval

Tijorat banklarining turlari va ularning bir - biridan farq qiluvchi jihatlari

№	Turkumlash belgilari	Farq qiluvchi jihatlar
1.	Mulkchilik shakliga qarab	- Davlat banklari - Aksioner banklar - Kooperativ banklar

		<ul style="list-style-type: none"> - Xususiy banklar - Mintaqaviy banklar - Qo‘shma banklar - Xorijiy banklar
2.	Bajariladigan operatsiyalariga qarab	<ul style="list-style-type: none"> - Universal banklar - Maxsus banklar (investitsiya banklari, eksportimport banklari, operatsiyalarini olib boruvchi banklar va h.k.)
3.	Faoliyat ko‘rsatish hududi yoki joylashgan joyiga qarab	<ul style="list-style-type: none"> - Xalqaro bank - Respublika miqyosidagi bank - Mintaqaviy bank - Viloyat banklari
4.	Tarmoq yo‘nalishiga qarab	<ul style="list-style-type: none"> - Sanoat banki - Qurilish banki - Qishloq xo‘jalik banki - Savdo banki va h.k.

Mamlakatimizda faoliyat yuritayotgan tijorat banklarining faoliyati O‘zbekiston Respublikasining “Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida”gi⁵ Qonuni hamda “O‘zbekiston Respublikasining Markaziy banki to‘g‘risida”gi⁶ Qonun, "Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to‘g‘risida" gi Qonun, “Bank faoliyatiga ruxsat berish tartibi va shartlari to‘g‘risida”gi Nizom va boshqa qonun hujjatlari bilan tartibga solib boriladi.

Ushbu qonunlarda bank tushunchalariga va ularning operatsiyalariga ta’riflar keltirilgan.

Unga ko‘ra banklar bevosita ishlab chiqarish, savdo, sug‘urta faoliyati hamda banklar va bank faoliyati to‘g‘risidagi qonunchilikda nazarda tutilgan moliyaviy operatsiyalarni amalga oshirish bilan bog‘liq bo‘lmagan boshqa faoliyat bilan shug‘ullanishga haqli emas.

Banklar aksiyadorlik jamiyati shaklida tashkil etiladi.

Banklar Markaziy bankda davlat ro‘yxatiga olingan paytdan e’tiboran yuridik shaxs maqomini oladi.

Banklar O‘zbekiston Respublikasida o‘z faoliyatini Markaziy bank tomonidan beriladigan, bank faoliyatini amalga oshirish huquqini beruvchi litsenziya asosida amalga oshiradi⁷.

Litsenziya uning amal qilish muddati cheklanmagan holda beriladi.

Litsenziyani yoki unga doir huquqlarni boshqa shaxslarga o‘tkazish taqiqlanadi.

Litsenziasiz amalga oshiriladigan bank faoliyati g‘ayriqonuniy deb hisoblanadi va javobgarlikka sabab bo‘ladi. Bunday faoliyat natijasida olingan daromad O‘zbekiston Respublikasi Davlat budjetiga olib qo‘yiladi.

Banklarni litsenziyalash tartib-taomili quyidagi ikki bosqichdan iborat:

Markaziy bank tomonidan bankni tashkil etishga doir dastlabki ruxsatnomani berish; bir vaqtning o‘zida litsenziya bergan holda bankni davlat ro‘yxatidan o‘tkazish.

Amalga oshirilishi uchun qonunchilikka muvofiq alohida litsenziyalar yoki ruxsatnomalar olinishi talab etiladigan faoliyat banklar tomonidan tegishli hujjatlar olinganidan keyin amalga oshiriladi.

Bankni tashkil etishga doir dastlabki ruxsatnomani olish uchun muassislar tomonidan bank tashkil etish bo‘yicha o‘z manfaatlarini Markaziy bankda ifoda etishga vakil qilingan shaxs ta’sis shartnomasi imzolaganidan keyin uch oydan kechiktirmay Markaziy bankka quyidagilarni ilova qilgan holda ariza taqdim etadi:

- ta’sis shartnomasini;
- ikki nusxadagi bank ustavini;
- ta’sis yig‘ilishining bayonnomasini;
- muassislar ro‘yxatini;

⁵ “Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Qonuni (yangi tahriri). 2019-yil 5-noyabr, O‘RQ-580-son.

⁶ O‘zbekiston Respublikasining “O‘zbekiston Respublikasining Markaziy banki to‘g‘risida”gi Qonuni (yangi tahriri). 2019-yil 11-noyabr, O‘RQ-582-son.

⁷ “Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Qonuni (yangi tahriri). 2019-yil 5-noyabr, O‘RQ-580-son.

- hal qiluvchi egalikka ega bo'lgan bevosita va bilvosita muassislar, shu jumladan oxirgi benefitsiar mulkdorlar to'g'risidagi axborotni, shuningdek baholashni o'tkazish uchun zarur bo'lgan axborotni;
- hal qiluvchi egalikka ega bo'lgan shaxslar mavjud bo'lmagan taqdirda, bankning ustav kapitalida eng ko'p ulushlarga ega bo'lgan, umumiy ulushi kamida ellik foizni tashkil etadigan bevosita va bilvosita muassislar, shu jumladan oxirgi benefitsiar mulkdorlar to'g'risidagi axborotni, shu jumladan baholashni o'tkazish uchun zarur bo'lgan axborotni;
- muassis bo'lgan yuridik shaxsning auditorlik tashkiloti tomonidan tasdiqlangan oxirgi uch yil uchun moliyaviy hisobotlarini;
- bankning ustav kapitalini shakllantirish uchun kiritilgan mablag'larning manbalari to'g'risidagi hujjatlar bilan tasdiqlangan axborotni;
- bankning kuzatuv kengashi va boshqaruvi a'zolari to'g'risidagi, bu a'zolarining talablarga muvofiqligini baholash uchun zarur bo'lgan axborotni;
- bankning tashkiliy tuzilmasini;
- bankning ichki audit xizmati to'g'risidagi nizom loyihasini;
- bankning keyingi uch yilga mo'ljallangan biznes-rejasini;
- keyinchalik bankning kuzatuv kengashi tomonidan tasdiqlanishi lozim bo'lgan, bankning kredit, investitsiya va emissiya siyosatining loyihalarining, shuningdek tavakkalchiliklarni boshqarish va ichki nazorat siyosati loyihalarining ko'chirma nusxalarini;
- arizani ko'rib chiqqanlik uchun yig'im to'langanligini tasdiqlovchi hujjatni.

Taqdim etilgan hujjatlarda Markaziy bank tomonidan kamchiliklar aniqlangan va ko'rsatilgan hujjatlar ariza beruvchi tomonidan to'liq hajmda taqdim etilmagan taqdirda, Markaziy bank ariza beruvchiga bartaraf etilishi lozim bo'lgan kamchiliklar va (yoki) taqdim etilishi zarur bo'lgan hujjatlar ro'yxati ko'rsatilgan holdagi xabarnomani ariza taqdim etilgan kundan e'tiboran o'n besh kun ichida yuboradi.

Bankni tashkil etishga doir dastlabki ruxsatnomani berish to'g'risidagi ariza bankni tashkil etishga doir dastlabki ruxsatnomani olish uchun zarur bo'lgan barcha hujjatlar taqdim etilgan kundan e'tiboran uch oy ichida Markaziy bank tomonidan ko'rib chiqilishi kerak. Mazkur muddat to'rt oygacha uzaytirilishi mumkin.

Agar ariza beruvchi tomonidan taqdim etilgan, ko'rsatilgan hujjatlar va axborot bankni tashkil etishga doir dastlabki ruxsatnomani berish to'g'risida qaror qabul qilish uchun yetarli bo'lmasa, Markaziy bank ariza beruvchidan qo'shimcha hujjatlar va axborot so'rashga haqlidir.

Ariza beruvchi Markaziy bank so'ragan hujjatlar va axborotni so'rov olingan kundan e'tiboran o'ttiz kalendar kundan oshmagan muddatda taqdim etishi kerak, ushbu muddat mobaynida bankni tashkil etishga doir dastlabki ruxsatnomani berish to'g'risidagi ariza ko'rib chiqiladigan uch oylik davr to'xtatib turiladi.

Markaziy bank ariza beruvchini qabul qilingan qaror to'g'risida tegishli qaror qabul qilingan sanadan e'tiboran uch ish kuni ichida yozma shaklda, shu jumladan axborot-kommunikatsiya tizimi orqali elektron shaklda xabardor qiladi.

Bankni tashkil etishga doir dastlabki ruxsatnoma olingan kundan e'tiboran olti oydan oshmagan muddat ichida yuridik kuchini saqlab turadi.

Bankni tashkil etishga doir dastlabki ruxsatnoma quyidagi hollarda amal qilish muddati tugashidan oldin bekor qilinadi:

- dastlabki ruxsatnoma soxta hujjatlardan foydalangan holda olinganligi fakti aniqlanganda;
- ilgari baholashdan o'tgan va Qonun talablariga javob bergan muassislar, shu jumladan oxirgi benefitsiar mulkdorlar endilikda ushbu modda talablariga muvofiq bo'lmaganda;
- ilgari baholashdan o'tgan va Qonun talablariga javob bergan bank kuzatuv kengashi va (yoki) boshqaruvi a'zolari endilikda ushbu modda talablariga muvofiq bo'lmaganda, shuningdek bank kuzatuv kengashi va (yoki) boshqaruvining yangi tayinlangan a'zolari to'g'risida axborot taqdim etilmaganda;
- taqdim etilgan biznes-rejaga tarkibiy o'zgartishlar kiritilganda;
- bankni xavfsiz va barqaror boshqarishni ta'minlab bo'lmashini ko'rsatuvchi faktlar aniqlanganda.

Bankni tashkil etishda yoki bankning ustav kapitalida chet el banki ishtirok etganda yuqorida ko'rsatilgan hujjatlardan tashqari quyidagi hujjatlar qo'shimcha ravishda taqdim etiladi:

- chet el banki vakolatli organining bankni tashkil etish yoki bankning ustav kapitalida ishtirok etish to'g'risidagi qarori;
- chet el bankining ustavi;

– chet el banki bankni nazorat qilish organining mazkur chet el banki uning konsolidatsiyalashgan nazorati ostida turishi, pul mablag‘larini depozitlarga qabul qilish huquqiga ega ekanligi va unga bankni nazorat qilish organining bankni tashkil etish yoki bankning ustav kapitalida ishtirok etish uchun ruxsatnomasi berilganligi to‘g‘risidagi yozma tasdiqnomasi yoxud shunday ruxsatnoma talab etilmasligi to‘g‘risidagi tasdiqnomasi;

– chet el banki kapitalining va kredit reytingining Markaziy bank tomonidan belgilangan talablarga muvofiqligini tasdiqlovchi hujjat.

Bankni davlat ro‘yxatiga olish va litsenziya olish uchun ariza beruvchi bankni tashkil etishga doir dastlabki ruxsatnoma olinganidan keyin olti oydan kechiktirmay Markaziy bankka quyidagilarni taqdim etishi kerak:

- ✓ bankni davlat ro‘yxatiga olish va litsenziya berish to‘g‘risidagi ariza;
- ✓ Qonun bilan belgilangan eng kam miqdordan kam bo‘lmagan summada bankning ustav kapitali shakllantirilganligini tasdiqlovchi hujjat, shuningdek muassislarning ro‘yxati;
- ✓ bankning muhim ahamiyatga ega xodimlari to‘g‘risida ularning Qonun talablariga muvofiqligini baholashdan o‘tkazish uchun zarur bo‘lgan axborot;
- ✓ tashkil etilayotgan bank joylashgan yerdagi Markaziy bank hududiy bosh boshqarmasining bank binolari, ularning muhofaza qilinishi ta‘minlanganligi, uskunalar, ishlarni tashkil etish texnika vositalari bilan jihozlanganligining va dasturiy ta‘minotining Markaziy bank talablariga muvofiqligi to‘g‘risidagi xulosasi;
- ✓ yuqorida sanab o‘tilgan barcha hujjatlarning elektron shakldagi ko‘chirma nusxalari.

Bankni davlat ro‘yxatiga olish va litsenziya berish haqidagi qaror ariza barcha zarur hujjatlar bilan olingan kundan e‘tiboran bir oydan oshmagan muddatda qabul qilinadi.

Markaziy bank tegishli qaror qabul qilingan sanadan e‘tiboran uch ish kuni ichida ariza beruvchini qabul qilingan qaror haqida yozma shaklda, shu jumladan axborot-kommunikatsiya tizimi orqali elektron shaklda xabardor qiladi.

Litsenziya berilganligi uchun qonunda belgilangan miqdorda davlat boji undiriladi.

Bankning davlat ro‘yxatiga olinganligi va unga litsenziya berilganligi to‘g‘risidagi axborot Markaziy bankning rasmiy veb-saytida e‘lon qilinadi.

Litsenziyaning qalbaki hujjatlardan foydalangan holda olinganligi fakti aniqlangan taqdirda litsenziya Markaziy bank tomonidan chaqirib olinadi.

Bankni davlat ro‘yxatiga olishni va litsenziya berishni rad etish. Bankni davlat ro‘yxatiga olishni va litsenziya berishni rad etish uchun quyidagilar asos bo‘ladi:

- Bankning shakllantirilgan ustav kapitali miqdorining bankni davlat ro‘yxatiga olish va litsenziya berish to‘g‘risidagi arizani topshirish paytida Qonun talablariga muvofiq emasligi;

- ilgari baholashdan o‘tgan va Qonunning talablariga javob bergan muassislarning, shu jumladan oxirgi benefitsiar mulkdorlarning endilikda ushbu modda talablariga muvofiq emasligi;

- muhim ahamiyatga ega xodimlarning Markaziy bankning malaka talablariga muvofiq emasligi;

- bankning binolari, ularning muhofaza qilinishi ta‘minlanganligi, uskunalar va ishlarni tashkil etish texnika vositalari bilan jihozlanganligining va dasturiy ta‘minotining Markaziy bank talablariga muvofiq emasligi.

Banklar boshqa bankning aksiyalarini bevosita yoki bilvosita olishdan oldin Markaziy bankning dastlabki ruxsatnomasini olishi shart. Banklar boshqa bankning ustav kapitalidagi ulushini ko‘paytirish uchun Markaziy bankning takroriy dastlabki ruxsatnomasini olishi shart.

Bankning ustav kapitali bank muassislari va aksiyadorlari to‘lagan pul mablag‘laridan tashkil topib, uning summasi bank ustavida ko‘rsatiladi va bank ishini boshlashning boshlang‘ich, tayanch nuqtasi hisoblanadi. Bankning tashkil qilinish shakliga qarab uning ustav kapitali ham turlicha bo‘lishi mumkin. Agar bank aksiyadorlik jamiyati tariqasida tashkil qilinadigan bo‘lsa, u holda bank ustav kapitali yoki fondi aksiyalar chiqarish va joylashtirish yo‘li bilan tashkil topadi⁸.

Ustav kapitali ta‘sis hujjatlarida belgilangan hissalarining (pulda ifodalangan holdagi) yig‘indisini aks ettiradi.

⁸ Abdullayev Yo. Qoraliyev T., Toshmurodov Sh., Abdullayeva S. Bank ishi. O‘quv qo‘llanma –T.: “IQTISOD-MOLIYA”, 2010-yil. - 112 bet.

Tijorat banklarining barqarorligida ularning ustav kapitali muhim o‘rin tutadi. Shakllangan kapital yildan-yilga iqtisodiy normativlarning barcha parametrlarini bajarilishini to‘liq ta‘minladi, yana shu bilan birga, u o‘rnatilgan minimal belgilardan bir necha baravar yuqori bo‘lishiga olib keldi.

3-jadval

O‘zbekiston Respublikasi tijorat banklarining kapital miqdori bo‘yicha guruhlanishi⁹

O‘rnatilgan minimal belgilar	shulardan:											
	1		3		5		1		2			
	00 ml rd so‘mgacha	00 dan 300 ml rd so‘mgacha	00 dan 500 ml rd so‘mgacha	00 ml rd so‘mdan 1 trln so‘mgacha	1 trln so‘mdan 2 trln so‘mgacha	1 trln so‘mdan 2 trln so‘mgacha	1 trln so‘mdan 2 trln so‘mgacha	1 trln so‘mdan 2 trln so‘mgacha	1 trln so‘mdan 2 trln so‘mgacha	1 trln so‘mdan 2 trln so‘mgacha	1 trln so‘mdan 2 trln so‘mgacha	
Jami	Lusshi o‘zida	Lusshi o‘zida	Lusshi o‘zida	Lusshi o‘zida	Lusshi o‘zida	Lusshi o‘zida	Lusshi o‘zida	Lusshi o‘zida	Lusshi o‘zida	Lusshi o‘zida	Lusshi o‘zida	Lusshi o‘zida
01.01.2022 yil holatiga												
amika kapital	3	0917,6	,1	,8	,6	,1	,7	,3	,6	,0		
hundan stavkapitali	3	4760,0	,2	1,8	,7	,4	,2	,9	,7			

⁹ <http://www.cbu.uz> “O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining Statistika byulleteni”. © O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki, 2023 yil.

01.01.2023 yil holatiga															
a m i k a p i t a l	1	9 5 6 5 , 4		,	1	,	1	,	9	,	5		0 , 4	1	2 , 1
h u n d a n s t a v k a p i t a l i	1	9 8 5 6 , 7		,	1	,	5	,	1	,	7		,	4	9 , 2

Bankning ustav kapitali uning balans passivida ko'rsatilib, summasi qonun bilan chegaralanmaydi. Ammo uning uchun eng kam miqdori Markaziy bank tomonidan belgilanadi va bu eng kam ustav kapitali bank muassislari tomonidan uni ro'yxatga olish paytigacha to'lanishi kerak.

Bank ustav kapitalining eng kam miqdori:

2023-yil 1-sentabrga qadar yuz milliard so'mni;

2023-yil 1-sentabrdan e'tiboran ikki yuz milliard so'mni;

2024-yil 1-apreldan e'tiboran uch yuz ellik milliard so'mni;

2025-yil 1-yanvardan e'tiboran besh yuz milliard so'mni tashkil etishi kerak¹⁰.

Bankning ustav kapitali O'zbekiston Respublikasi milliy valyutasida shakllantiriladi hamda bank muassislari va aksiyadorlari kiritgan pul mablag'laridan yoki davlatning qimmatli qog'ozlaridan tashkil topadi, bundan quyidagi hollar mustasno:

- bank aksiyalarini bankning kreditorlari orasida joylashtirish va bankning kreditorlar oldidagi pul majburiyatlari bo'yicha har qanday huquqlarini (talablarini) hisobga olish yo'li bilan ularning haqini to'lash;
- qimmatli qog'ozlarni bank aksiyalariga ayirboshlash;
- bankning joylashtirilgan bir turdagi aksiyalarini ushbu bankning boshqa turdagi aksiyalariga almashtirish.

Bankni qayta tashkil etish tartibi Markaziy bank tomonidan belgilanadi.

Litsenziyani chaqirib olish. Markaziy bank quyidagi hollarda litsenziyani chaqirib olishga haqli:

- ❖ agar bank litsenziyani olganidan keyin o'n ikki oy ichida bank faoliyatini amalga oshirishni boshlamagan, bu faoliyatdan to'g'ridan to'g'ri voz kechgan yoki moliyaviy operatsiyalarni uch oydan ortiqroq muddat davomida amalga oshirmagan bo'lsa;
- ❖ litsenziya berish shartlari bank tomonidan bajarilmaganda;
- ❖ qonunda ko'rsatilgan qo'pol qoidabuzarliklardan biri bank tomonidan sodir etilganda;
- ❖ agar bank ketma-ket keluvchi uch chorakning har birida bank regulyativ kapitalining o'n foizidan ortiq yoki muddatidan qat'i nazar, regulyativ kapitalning ellik foizidan ortiq miqdorda zarar ko'rgan bo'lsa yoki zarar ko'rish ehtimoli mavjud bo'lsa;
- ❖ qayta tashkil etish natijasida bankning faoliyati tugatilganda;

¹⁰ "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni (yangi tahriri). 2019-yil 5-noyabr, O'RQ-580-son.

❖ aksiyadorlarning umumiy yig'ilishida bankni ixtiyoriy ravishda tugatish to'g'risida qaror qabul qilinganda;

❖ O'zbekiston Respublikasida bank tashkil etgan chet davlat bankidan litsenziya chaqirib olinganda;

❖ bank to'lovga qobiliyatsiz bo'lib qolganda.

Bankning **to'lovga qobiliyatsizligi** deganda quyidagi hollar tushuniladi¹¹:

- bank mijozlarning o'ziga nisbatan qo'ygan talablarini o'n besh kun ichida to'lashga qodir bo'lmasa;

- bankning majburiyatlari uning aktivlaridan ortib ketisa;

- omonatchilar va kreditorlar tomonidan bankka ishonib topshirilgan mablag'larning butligiga xavf soluvchi har qanday boshqa holatlar mavjud bo'lsa.

Bank boshqaruvi bankning to'lovga layoqatsizlik holati yuzaga kelgan yoki mijozlar tomonidan talab etilgan da'volarni qanoatlantira olmaslikka oid tavakkalchilik mavjud bo'lgan hollarda darhol Markaziy bankka xabar berishi kerak.

Markaziy bank boshqaruvining litsenziyani chaqirib olish to'g'risidagi qarori ushbu qaror qabul qilingan paytdan e'tiboran kuchga kiradi.

Markaziy bank boshqaruvining qarori ushbu qaror qabul qilingan kuni bank rahbariyatiga imzo qo'ydirib topshiriladi.

Bankning litsenziyasi chaqirib olinganligi to'g'risidagi axborot mazkur qaror qabul qilingan kundan e'tiboran bir kun ichida ommaviy axborot vositalarida, shuningdek Markaziy bankning rasmiy veb-saytida e'lon qilinishi lozim.

Bankka Markaziy bank boshqaruvining litsenziyani chaqirib olish to'g'risidagi qarori qabul qilingan paytdan e'tiboran ushbu Qonunga muvofiq banklar uchun ruxsat etilgan faoliyatni amalga oshirish taqiqlanadi, bundan bankning tugatilishi bilan bog'liq harakatlar mustasno.

Bankning faoliyatini tugatish va bankni tugatish ixtiyoriy yoki majburiy (Markaziy bank tomonidan litsenziya chaqirib olinganda) shaklda amalga oshirilishi mumkin.

Bankning faoliyatini tugatish va bankni tugatish uchun:

- bank aksiyadorlari umumiy yig'ilishining bankni ixtiyoriy tugatish to'g'risidagi qarori;

- Markaziy bank boshqaruvining bankni majburiy tugatish haqidagi qarori asos bo'ladi.

Bankning faoliyatini tugatish va bankni tugatish, shu jumladan ixtiyoriy shaklda tugatish tartibi Markaziy bank tomonidan belgilanadi.

Bankni tugatish Banklarning davlat reyestriga tegishli yozuv kiritilgan kundan e'tiboran tamomlangan deb va bank tugatilgan deb hisoblanadi.

Ixtiyoriy tugatish. Ixtiyoriy tugatish bank aksiyadorlari (ishtirokchilari) umumiy yig'ilishining ixtiyoriy tugatish to'g'risidagi qarori asosida, kreditorlar va omonatchilarning talablarini qanoatlantirish imkoniyati mavjud bo'lganda hamda Markaziy bankning ruxsati olinganda amalga oshiriladi.

Bankni ixtiyoriy tugatish to'g'risidagi qaror aksiyadorlarning umumiy yig'ilishida ishtirok etayotgan ovoz beruvchi aksiyalar egalari bo'lgan aksiyadorlar ovozlarning to'rt dan uch qismidan iborat ko'pchilik ovozi bilan qabul qilinadi.

Bank Markaziy bankka aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi tomonidan bankni ixtiyoriy tugatish to'g'risida qabul qilingan qaror haqida darhol yozma shaklda xabar berishi shart.

Bankni ixtiyoriy tugatishga ruxsat olish uchun bank aksiyadorlar umumiy yig'ilishining mazkur qarori qabul qilinganidan keyin besh kundan kechiktirmay Markaziy bankka quyidagi hujjatlarni ilova qilgan holda ariza beradi:

• bankni tugatish to'g'risida aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi tomonidan tugatish sabablari ko'rsatilgan holda qabul qilingan qaror;

• aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi tomonidan tasdiqlangan, tugatish jarayonini, kreditorlarning va omonatchilarning talablarini qanoatlantirish tartib-taomillari va muddatlari doirasidagi tashkiliy-amaliy chora-tadbirlarni o'z ichiga olgan tugatish rejasi;

• ixtiyoriy tugatishga ruxsat berish to'g'risida Markaziy bankka ariza bilan murojaat etilgan paytdagi talablarni qanoatlantirish uchun mablag'lar yetarli ekanligini tasdiqlovchi balans hisoboti;

• tugatish komissiyasining tarkibi to'g'risidagi axborot va boshqa zarur ma'lumotlar.

11 "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni (yangi tahriri). 2019-yil 5-noyabr, O'RQ-580-son.

Bankni tugatish komissiyasi oldindan Markaziy bank bilan kelishilgan holda aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi tomonidan tayinlanadi. Agar tugatish komissiyasi tayinlanmagan bo'lsa, bankni tugatish bo'yicha komissiya Markaziy bank boshqaruvining qarori bilan tashkil etiladi.

Markaziy bank bankni ixtiyoriy tugatishga ruxsat berish to'g'risidagi arizani olgan kundan e'tiboran ikki oy ichida taqdim etilgan hujjatlarni ko'rib chiqadi va quyidagi shartlar bajarilgan bo'lsa, bankni ixtiyoriy tugatish uchun ruxsat beradi, agar:

- ✓ bankni ixtiyoriy tugatish to'g'risidagi qaror qonunchilikka muvofiq qabul qilingan bo'lsa;
- ✓ bank to'lovga layoqatli bo'lsa;
- ✓ bank tomonidan taqdim etilgan hujjatlarda to'liq va yetarli ma'lumotlar mavjud bo'lsa;
- ✓ taqdim etilgan tugatish rejasi kreditorlar va omonatchilarning talablari to'liq qanoatlantirilishi

uchun imkoniyatlar bo'lishini ta'minlasa;

✓ bank Markaziy bankning so'rovnomasiga ko'ra bankni ixtiyoriy tugatishga ruxsat berish shartlari bajarilganligini aniqlash uchun zarur bo'lgan qo'shimcha hujjatlarni belgilangan muddatda taqdim etgan bo'lsa.

Markaziy bank salbiy qaror qabul qilgan taqdirda ixtiyoriy tugatishga ruxsat berish rad etilgani to'g'risidagi asoslantirilgan qarorni bankning kuzatuv kengashiga yetkazadi. Zarur hollarda Markaziy bank tugatish rejasi va jadvalining qayta ko'rib chiqilishini yoki qo'shimcha hujjatlar va axborot taqdim etilishini talab qilishi mumkin.

Markaziy bank ixtiyoriy tugatish uchun ruxsat berganidan keyin bank litsenziyasini chaqirib oladi.

Agar ixtiyoriy tugatish jarayonida bank to'lovga layoqatsiz ekanligi aniqlansa, tugatish komissiyasi zudlik bilan Markaziy bankka xabar berishi hamda bankning moliyaviy ahvolini tasdiqlovchi tegishli hisobot va hujjatlarni taqdim etishi kerak.

Majburiy tugatish. Bank Markaziy bank boshqaruvining litsenziyani chaqirib olish to'g'risidagi qarori asosida majburiy tugatiladi.

Bankni majburiy tugatish chog'ida tugatish komissiyasi Markaziy bank tomonidan tayinlanadi.

Markaziy bank tugatish komissiyasi tarkibiga Markaziy bank xodimlarini kiritishga haqli.

Tugatish komissiyasi tayinlangan paytdan e'tiboran bank ishlarini boshqarish bo'yicha, shu jumladan bank aksiyadorlarining umumiy yig'ilishi, kuzatuv kengashi va boshqaruvi vakolatlari ushbu komissiyaga o'tadi.

Tugatish komissiyasi tayinlangan sanadan e'tiboran ikki kun ichida ommaviy axborot vositalarida, shuningdek bankning rasmiy veb-saytida bank tugatilganligi, shu jumladan uning omonatchilari va kreditorlari tomonidan talablarni qanoatlantirish to'g'risidagi arizalarni berish tartibi va muddatlari to'g'risidagi e'lonni chop etishi shart. Talablarni taqdim etish muddati bank tugatilganligi to'g'risidagi xabar e'lon qilingan kundan e'tiboran ikki oyni tashkil etadi va mazkur muddat tugaganidan so'ng tugatish komissiyasi tomonidan talablar qabul qilinmaydi.

Tugatish komissiyasi qimmatli qog'ozlar bozori to'g'risidagi qonunchilikka muvofiq axborotni ham oshkor qilishi kerak.

Tugatish komissiyasi litsenziya chaqirib olingan kundan e'tiboran ikki oy ichida kreditorlarni aniqlash hamda debitorlik qarzlarni va Markaziy bankning majburiy zaxiralar jamg'armasida depozitga qo'yilgan mablag'larni olish choralarini ko'radi. Mazkur mablag'lar birinchi navbatda tugatilayotgan bankning qarzlarni jismoniy shaxslarning talablari asosida to'lashga qaratiladi, bundan bankka aloqador bo'lgan shaxslar mustasno.

1.2. Tijorat banklari passivlari va aktivlari tarkibi hamda ularni boshqarish muammolari.

Aholi va xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning banklardagi depozitlari hajmining o'sishini rag'batlantirishga qaratilgan keng ko'lamlil ishlar, jumladan, doimiy ravishda jozibador omonat turlarini taklif qilish, uzoq muddatli bank depozit sertifikatlarini va obligatsiyalarini muomalaga chiqarish hamda bu borada joriy etilgan imtiyozlar va qulay shart-sharoitlarni ommaviy axborot vositalarida keng yoritish o'zining ijobiy natijalarini bermoqda.

Aholining talab va ehtiyojlarini inobatga olgan holda, hozirda tijorat banklari tomonidan 400 dan ortiq jozibador omonat turlari taklif etilmoqda.

Bugungi kunda banklar resurs bazasining muttasil o'sib borayotganligi, o'z navbatida banklarning kreditlash va investitsiyalash imkoniyatlarini kengaytirib, bank aktivlari hajmining oshishiga imkon bermoqda.

Ayni paytda banklarimizning umumiy aktivlari hajmi aholi va yuridik shaxslarning hisob raqamlaridagi mablag'lardan ikki barobardan ham ko'pdir. Bu esa ushbu mablag'larni ishonchli himoya qilish hamda ularga o'z vaqtida va to'la hajmda xizmat ko'rsatishni kafolatlaydi.

Bank faoliyatini tashkil qilishning ilk bosqichi, bank resurslarini shakllantirishdan iborat. Bank resurslarining mukammal tashkil qilinishi va tejimli ishlatilishi har qanday bank faoliyatining samarali olib borilishiga zamin yaratadi. Hosil qilingan resurslar banklarning tijorat va xo'jalik faoliyatini ta'minlash uchun ishlatiladi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida bank resurslarini shakllantirish va ulardan oqilona foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Tijorat banklarining resurs bazasini shakllantirish nafaqat yangi mijozlarni jalb etish, balki resurslar manbalari tuzilmasini doimiy ravishda o'zgartirib turishni ham o'z ichiga olgan holda, bank aktivlari va passivlaridan oqilona foydalanishning tarkibiy qismi hisoblanadi. Bank passivlaridan samarali foydalanish depozit siyosatining oqilona yuritilishidan iborat bo'ladi.

Tijorat banklari resurslarining tarkibini tadqiq qilishdan oldin bank resurslarining iqtisodiy mohiyatini nazariy jihatdan har tomonlama chuqur o'rganish maqsadga muvofiq bo'ladi deb o'ylaymiz.

Resurs - fransuzcha «ressource»¹². so'zidan olingan bo'lib, pul mablag'lari, yordamchi mablag', imkoniyat, zahira, mablag' va imkoniyatlar manbai, daromadlar manbai, xom-ashyo degan ma'nolarni o'zida mujassamlashtiradi.

Iqtisodiy manbalarda «resurs» so'zi turli hil ma'nolarda, ya'ni, tabiat resurslari, moliyaviy resurslar, iqtisodiy resurslar, inson resurslari va boshqa ko'rinishlarda tez-tez uchrab turadi. Iqtisodiy resurslar asosiy qismi, bu moliyaviy resurslar bo'lib, bu resurslar iqtisodiyotning rivojlanishini ta'minlash uchun foydalaniladigan pul-kredit va byudjet mablag'larini tashkil qiladi.

Moliyaviy resurslarning asosiy manbai bo'lib, vaqtinchalik bo'sh turgan pul mablag'lari, soliqlar, jismoniy shaxslarning pul mablag'lari, chek-depozit emissiyasi bilan bog'liq mablag'lar va boshqalar hisoblandi.

Bank resurslari to'g'risida Respublikamizda i.f.n. B. Boboev tomonidan ilmiy tadqiqot ishi olib borilgan. Unda bank resurslarining mohiyati, tarkibi, resurslarni shakllantirish bilan bog'liq muammolar hamda ularni bartaraf etish yo'llarini keng ochib berishga harakat qilingan. Respublikada pul bozorini shakllantirish va unda pul resurslari bilan operatsiyalar o'tkazishda banklar faoliyatining strategiyasini ishlab chiqish uchun bank resurslari tushunchasini hamda banklarning resurslar bilan bog'liq holda o'tkaziladigan operatsiyalarning mohiyatini to'liq anglash va talqin etish lozim.

Xorijiy iqtisodchi olimlar tomonidan yozilgan nazariy manbalar hamda amaliyotchilar iqtisodiy tahlillarini o'rganar ekanmiz, shu narsaga amin bo'ldikki, «bank resurslari» tushunchasiga katta e'tibor berilgan. Masalan, E. Rid, R. Kotter, E. Pill va R. Smitlarning¹³ muallifligi ostida chop qilingan «Kommercheskie banki» kitobida bank balansini guruhlashtirilgan holda ko'rish mumkin va unda pul mablag'larining manbalariga alohida e'tibor berilganligi hamda ularni tadqiq etishda banklarning passiv operatsiyalarini chuqur tahlil qilish zarurligi uqtirilganini guvohi bo'ldik.

Yana bir guruh D. Polfreman va F. Ford¹⁴ kabi iqtisodchi olimlar bank faoliyatini tahlil qilishda bank resurslarini, bank passivlari deb ko'rib chiqishgan hamda ular bank aksionerlari mablag'lari va jamg'armachilarining mablag'laridan tashkil topgan, degan fikrni bildirishgan. Bu qarashning ikkinchi jihati shundaki, tijorat banklari shu resurslarni o'z majburiyatlarini bajarishi uchun mukammal joylashtirishni afzal ko'radi va shu orqali resurslardan yuqori samara olish uchun qattiq kredit siyosatini olib boradi, hamda tijorat banklarining faoliyati mijozlari oldida olgan majburiyatlarini bajarishga qaratilgan bo'ladi. Shundan kelib chiqib, «bank resurslari» nafaqat qarz majburiyatlari yoki egalik huquqini olish uchun mablag' jalb qilish, balki bank uchun daromad keltiradigan zahira va imkoniyat hamdir.

Bizning fikrimizcha, bank passivlari bank resurslarini tashkil qilish manbai bo'lib, ularning hajmi bir necha omillarga bog'liq:

- banklarning o'z mablag'lari hisobidan amalga oshiriladigan faoliyati;
- pul-kredit siyosatini boshqarish sohasidagi Markaziy bankning siyosati;
- bankning jalb qilingan mablag'lari va ularning tarkibi;
- tijorat banki tomonidan Markaziy bankka o'tkaziladigan majburiy zahira miqdori;
- boshqa passivlar.

¹² Советская Энциклопедия 1986 г.; Финансово-кредитный словарь М. Финанси и статистика 1986 г. 368 с.; Узбекско-русский словарь. гос. изд-во иностранных и национальных словарей. М.: 1959 г. 343 с.

¹³ Э.Рид, Р. Коттер, Э.Пил и Р. Смит «Коммерческие банки» перевод с англ. М. Космополис 1991г. стр.-16

¹⁴ Полфреман Д., Форд Ф. Основы банковского дело. Перевод с англ. Москва инфра 1996 г. стр.-102.

Iqtisodiy manbalarda va bank mablag'larining shakllanishi bo'yicha olib borilgan tadqiqotlarda «bank resurslari», «kredit resurslari», «depozit resurslari», «bank passivlari» kabi tushunchalarni uchratishimiz mumkin va bu tushunchalarga mualliflar o'zlarining turlicha ta'riflari orqali izoh berganlarining shohidi bo'lamiz.

Rossiyalik olim O.I.Lavrushinning fikriga ko'ra, tijorat banklarining resurslari yoki «banklarning resurslari» bankning ixtiyorida bo'lgan o'z va jalb qilingan resurslarining yig'indisi bo'lib, uning aktiv operatsiyalarini amalga oshirishda ishlatiladi¹⁵. Tijorat banklarining resurslari o'z mablag'lari va jalb qilingan mablag'lar hisobidan tashkil qilinishini ta'kidlash, bizning fikrimizcha, ularning manbalariga ko'proq e'tiborni qaratadi. Shu boisdan tijorat banklari resurslari mohiyatini ta'riflaganda nafaqat ularning qaysi manbalar hisobidan tashkil qilinganligini e'tiborga olish, balki u mablag'lar bankning maqsadli faoliyati uchun zarur va muhimligini hamda ularning samaradorligiga erishishni ham ko'zda tutish lozim.

Shundan kelib chiqqan holda, biz bank resurslari - bu bank siyosati doirasida bank faoliyatini amalga oshirish uchun ishlatilishi mumkin bo'lgan, bankning o'z mablag'laridan va jalb qilingan mablag'laridan tashkil topgan, bankning daromad olishga asos bo'luvchi zahira va imkoniyatlarning yig'indisidir degan ta'rifni keltirmoqchimiz.

Chet el adabiyotlarida¹⁶ mablag'larni jalb qilish operatsiyalarini nafaqat tijorat banklari, balki moliyaviy kompaniyalar, jamg'arma kassalari, turli hil fondlar ham bajaradi degan fikrni uchratish mumkin. Albatta, bozor munosabatlarining rivojlanishi banklar faoliyatida raqobatbardosh moliyaviy institutlar va fondlarning shakllanishiga olib keladi. Lekin fondlarning faoliyati va maqsadi bilan tijorat banklarining faoliyati va maqsadi bir hil emas. Turli fondlar va muassasalar faoliyatidan ko'ra banklarda depozitlar sug'urtalangan va kafolatlangandir. Turli boshqa moliyaviy muassasalarga nisbatan tijorat banklari bu mablag'larni saqlash va riskdan himoya qilishda mablag' egasiga o'z kafolatini berishi mumkin va mijozning o'z mablag'ini yo'qotishi bilan bog'liq riski banklarda boshqa fondlar yoki kassalarga nisbatan ancha past yoki deyarli yo'q deyish mumkin.

Bank resurslari banklar tomonidan amalga oshiriladigan passiv operatsiyalari yordamida shakllanib, bank balansining passiv qismida ikki katta guruhga bo'lib hisobga olinadi.

Bular: banklarning o'z mablag'lari va jalb qilingan mablag'laridir. Jalb qilingan resurslarni ba'zi hollarda ikkiga bo'lib qaraladi.

Birinchisi, bu jalb qilingan depozitlar, ikkinchisi, boshqa majburiyatlar va sotib olingan resurslardir. Bu resurslar bankning aktiv operatsiyalarini amalga oshirishda ishlatiladi, ya'ni bank resurslari daromad olish maqsadida turli hil sohalarga joylashtiriladi. Bankning passiv va aktiv operatsiyalari o'zaro chambarchas bog'liq bo'lganligi sababli, passivlarning tarkibi va xarakteri ko'p jihatdan banklarning aktiv operatsiyalarini amalga oshirishda o'z ifodasini topadi. Shu bilan birga, resurslar xarakteriga banklarning kreditlash siyosatining o'zgarishi ham ta'sir qiladi.

Bank resurslarining asosiy qismini bank mijozlarining mablag'lari tashkil qiladi. Bank boshqa mablag'larini jalb qilish uchun, avvalambor me'yoriy hujjatlar talablari bo'yicha bank o'z kapitalining yetarlilik darajasi miqdorini shakllantirishi lozim.

Tijorat banki o'z mijozlarining bo'sh turgan mablag'larini qarzga olish bilan bir vaqtning o'zida, bu mablag'larni o'z vaqtida qaytarilishini ta'minlash majburiyatini ham oladi, shuning uchun bank barqaror likvidlikka ega bo'lishi kerak. Ishonchlilik va likvidlilik tamoyillari tijorat banki mavjudligining zarur shartlaridan bo'lib, ular aholining bo'sh turgan pul mablag'larining bank sari oqimini ta'minlaydi. Undan tashqari bankning ahvoli moliyaviy jihatdan kam samarali bo'lgan holatda mijozlar o'z mablag'larini qaytarib olishlariga ishonch hosil qilishlariga zamin yaratadi.

Bank resurslarining shakllanishi va aylanishi uzluksiz jarayonni tashkil qiladi va bu esa o'z navbatida banklar faoliyatini doimiyligiga asos hisoblanadi.

Tijorat banklarining resurs bazasini resurslarning turlari bo'yicha guruhlarga ajratish mumkin. Bu bankning o'z mablag'lari va ularga tenglashtirilgan mablag'lar hamda jalb qilingan va qarz mablag'laridir.

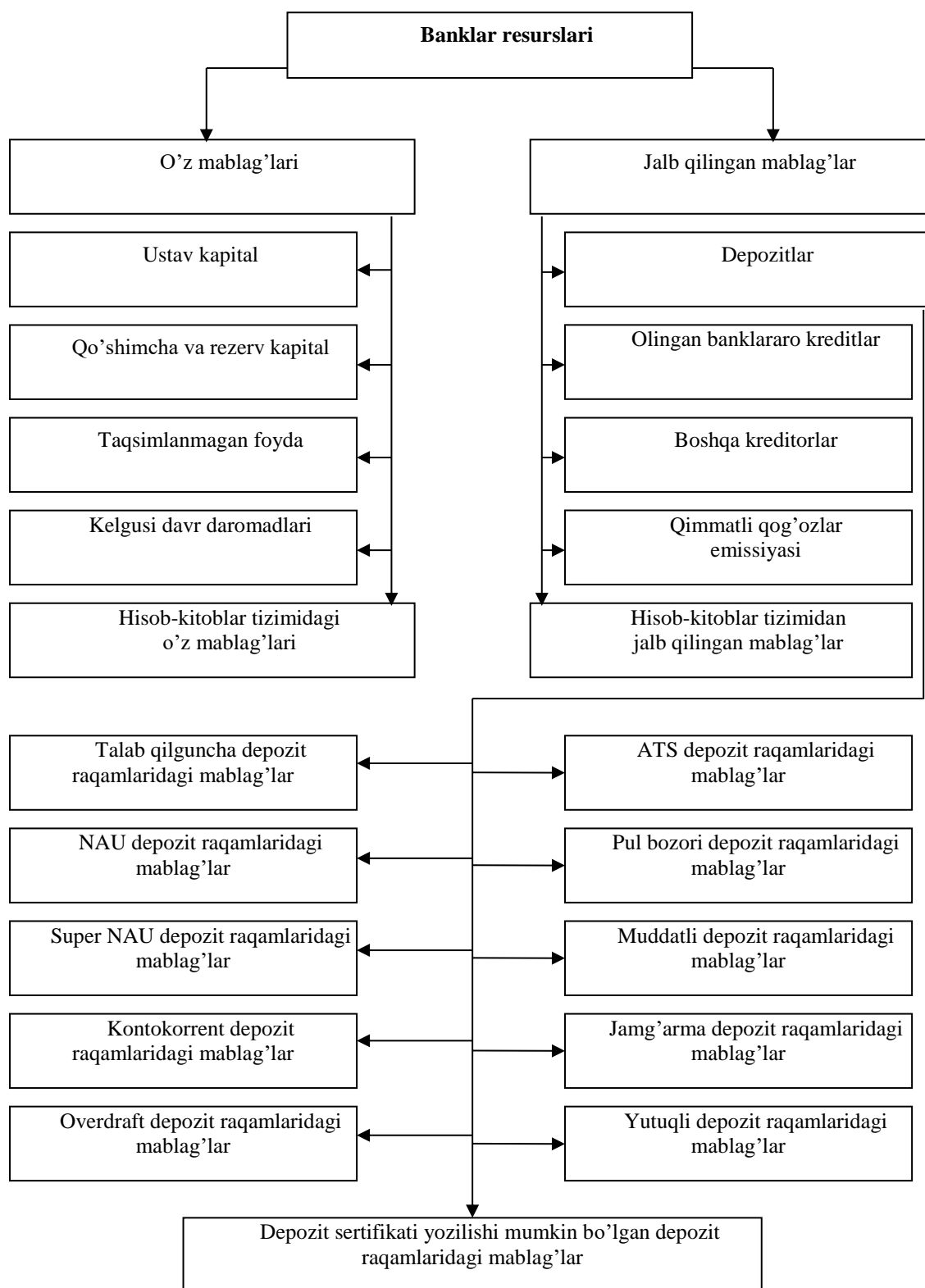
Ishonchlilik darajasi bo'yicha bankning o'z mablag'lari va ularga tenglashtirilgan mablag'laridan keyingi o'rinda turuvchi jalb qilingan va qarz mablag'lari bir qator ob'ektiv va sub'ektiv omillar ta'siriga bog'liqdir:

– fuqarolarning omonatlari va yuridik shaxslarning depozitlari foiz stavkalari miqdori;

¹⁵ Банковское дело. Под редакцией О.И. Лаврушина М.Фин. и статистика. 1998 г. стр.68

¹⁶ Синки, Д.Ф. (мл.). Управление финансами в коммерческих банках : Пер. с англ. 4-го изд. / Джозеф Ф. Синки, мл. - Москва : Catallaxy, 1994г. стр. 22-23

–omonat va depozitlarni qabul qilish, hisob-kitob va boshqa hisob raqamlarini ochish va ularni yuritish shartlari.

1-rasm. Bank resurslarining shakllanish jihatdan tarkibiy tasnifi

O'zbekiston banklari kapitalining yetarliligiga qo'yiladigan asosiy talablar "Tijorat banklari kapitalining monandligiga qo'yiladigan talablar to'g'risida"gi Nizomda belgilangan¹⁷. Nizom bo'yicha banklar kapitalining yetarliligiga qo'yiladigan talablar xalqaro Bazel qo'mitasining andozalarida ko'zda tutilgan talablarga mos keladi.

¹⁷ "Tijorat banklari kapitalining monandligiga qo'yiladigan talablar to'g'risida"gi Nizom. [O'zR AV tomonidan 2015-yil 6-iyulda 2693-son bilan davlat ro'yxatidan o'tkazilgan].

Xalqaro bank amaliyotida banklarning resurs bazasini shakllantiruvchi asosiy manbalarga o'z kapitalidan tashqari quyidagilar kiradi: yuridik va jismoniy shaxslarning depozit hisob varaqlaridan qoldiqlari; bank tomonidan yuridik shaxslar uchun muomalaga chiqarilgan veksellar va depozit sertifikatlar; olingan banklararo kreditlar; vakil bank tomonidan ochilgan "Vostro" depozit hamda valyuta hisob varaqasidagi mablag'lar va boshqa manbalar.

4-jadval

Bank resurslarining belgisi va manbasi bo'yicha tasniflanishi

Tasnif	Resurslar turlari	Izoh
Manbai	O'z mablag'lari	Nizom, qo'shimcha kapital, zaxiralar, foyda va zararlar hisob raqamidagi qoldiq.
	Jalb qilingan va qarz mablag'lari	Mijozlarning hamda vakil - banklarning joriy, depozit, jamg'arma va boshqa hisob raqamlaridagi mablag'lar; yuridik shaxslar tomonidan olingan kreditlar
Mablag'lar-ning kimga tegishliligi bo'yicha	Bankka tegishli	O'z mablag'lari: jamg'armalar, taqsimlanmagan foyda, taqsimotdan keyingi joriy davrning foydasi, o'z mablag'larini ko'payishiga ta'sir qiluvchi xarajatlarni hisobga olmagan holda emission daromad.
	Bankka tegishli bo'lmagan	Banklararo kredit, jalb qilingan depozitlar, maxsus jamg'armalar, korxonalarining hisob raqamlardagi bo'sh pul mablag'lari, bankning kreditorlik qarzlari, debitorlar bilan hisoblashishlar bo'yicha zaxiralar.
Muddatiga ko'ra	Uzoq muddatli	O'z mablag'lari, o'z mablag'lariga tenglashtirilgan mablag'lar (talab qilib olinguncha hisobraqamlaridagi minimal qoldiqlar), uzoq muddatli depozitlar.
	Qisqa muddatli	Qisqa muddatli depozitlar, korxonalar va tashkilotlarning talab qilib olinguncha hisob raqamlaridagi minimal qoldiqdan ortgan mablag'lar.
Ishonchliligi bo'yicha	Ishonchli	O'z mablag'lari, uzoq muddatli depozitlar, moliyaviy yordam
	Ishonchsiz	Talab qilib olinguncha depozitlar, korxonalar va tashkilotlarning hisob raqamlari.
Ko'payish manbai	O'z ichki va tashqi mablag'lari	Taqsimlanmagan foyda.
		Qimmatli qog'ozlarni chiqarish (Aksiya, obligatsiya, veksellar) shu jumladan, konvertirlanadigan, bank

		aktivlarini sotish, ko'chmas mulkni ijaraga berish.
	Jalb qilingan ichki va tashki qarz mablag'lari	Qimmatli qog'ozlarni konvertatsiya qilish.
		Yuridik shaxslarni hisob raqamlarini ochish, fuqarolarning omonatlari, yuridik shaxslarning depozitlari, banklararo kreditlar.

Yuqoridagi tasnif iqtisodiy adabiyotlarda keltirilgan qisqacha tasnifdan farqli o'laroq bank resurslarining manbasi, turlari, kimga tegishli ekanligi, muddati, ishonchlilik va risk darajasi, ko'rsatish imkoniyatlarini o'zida mujasamlashtirilgan holda ishlab chiqilgan.

Bu bank mablag'larini shakllantirishning eng konservativ usulidir. Banklarning resurs bazasini quyidagicha tasniflash mumkin. Banklarning jalb qilingan mablag'lari qarz mablag'laridan shunisi bilan farq qiladiki, birinchi holda, mablag'larni taqdim qilish mijoz va bank omonatchilarining tashabbusi bilan amalga oshirilsa, keyingi holda - bank tashabbusi bilan amalga oshiriladi.

Banklarning barcha resurs bazasidagi elementlarni turli belgilar bo'yicha guruhlariga ajratdik. Tahlil maqsadida va klassifikatsiyaning asosini boshqarishda (4-jadvalda keltirilgan), quyidagi belgilar inobatga olindi.

Bular resurslarni:

- manbalari bo'yicha;
- mablag'lar kimga tegishliligi bo'yicha;
- muddatiga ko'ra;
- ishonchlilik darajasiga ko'ra;
- ko'payish manbaiga ko'ra va boshqalar bo'yicha tasniflash mumkin.

Yuqorida tavsiya qilingan tasnif, bizning fikrimizcha, banklar faoliyati uchun zarur bo'lib, banklar o'zida mavjud bo'lgan resurslarni qaysi manbadan, qancha muddatga jalb qilinganligi to'g'risida yaqqol tasavvurga ega bo'ladi.

Bundan tashqari, bu tasnif asosida banklar mablag'lari qaysi sub'ektga tegishli ekanligi va bu sub'ektning moliyaviy ahvoli, unga shu mablag'lar qaysi muddatga zarurligi yoki boshqacha qilib aytganda, ularning likvidlilik, ishonchlilik darajasi, shu mablag'lar bo'yicha mavjud risklar va ularning darajasini aniqlashga va shu omillar asosida chora-tadbirlarni amalga oshirib banklarning resurs bazasini barqaror ushlab turishga yordam beradi.

O'zbekiston Respublikasining "Banklar va bank faoliyati to'g'risida", "O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki to'g'risida", "Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlar huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi qonunlariga hamda boshqa qonunlar va O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2015 yil 6 maydagi PQ-2344-son «Tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini yanada oshirish va ularning resurs bazasini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi qaroriga hamda 2015 yil 6 iyuldagi 2693-son "Tijorat banklari kapitalining monandligiga qo'yiladigan talablar to'g'risidagi nizom"lar asosida mamlakatimizda tijorat banklarining kapitali shakllantiriladi va boshqariladi.

Banklar tomonidan pul mablag'larini yig'ish, boshqa depozitlarni jalb qilish strategiyasini amalga oshirish bankning kredit-investitsion faoliyatini amalga oshirish uchun ham zarur.

Depozit operatsiyalari yordamida banklarning 70 foizdan ortiq passivlari tashkil qilinishi mumkin. Depozit operatsiyalarini banklar o'zlarining depozit siyosatlari asosida olib boradilar. Bankning depozit siyosati uning kredit siyosati, foiz siyosati va boshqa faoliyat turlari bilan chambarchas bog'liq bo'lib, banklarning resurs bazasini mustahkamlash va uning barqarorligini ta'minlashga qaratilgan. Depozit operatsiyalarini amalga oshirishda bu operatsiya turining ob'ekt va sub'ektini aniqlash lozim.

Depozit operatsiyalarining ob'ekti bo'lib ehtiyojdan ortiqcha pul mablag'lari (qo'yilmalar) hisoblanadi. Depozit operatsiyalarini tashkil qilishning asosi bo'lib balans likvidlilik, mijozlarning moliyaviy ahvolining barqarorligi hisoblanadi.

Depozit foiz stavkalari darajasini har bir bank O'zbekiston Respublikasi Markaziy Banki hisob stavkasi, pul bozori holati va o'zining depozit siyosatidan kelib chiqib, mustaqil ravishda belgilaydi. Depozit hisobvarag'ining alohida ko'rinishlari bo'yicha daromad hajmi qo'yilma muddati, summasi, hisobvarag'ini amal qilish xususiyati, xizmatlar hajmi va xarakteri va nihoyat, mijozning qo'yilma shartnomasi shartlariga amal qilishiga bog'liq.

Bank depozit sertifikatlari – bank resurslar manbaasiga qo‘shimcha pul mablag‘larini jalb qilishning bozor mexanizmiga xos bo‘lgan usullaridan biri bo‘lib, bank tizimining barqaror faoliyat ko‘rsatishda va resurs bazasining mustahkamlanishida o‘ziga xos muhim ahamiyat kasb etadi.

Respublikamizda depozit sertifikatlar amalda bo‘lish qoidalari va bozori shartlarini tashkil etish va ularning muomalasini tartibga solish maqsadida, «O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bank tomonidan «Banklarning depozit (omonat) sertifikatlarini chiqarish va muomalada bo‘lish tartibi to‘g‘risida» Nizom ishlab chiqilgan bo‘lib, mazkur tartibga asosan Respublikamizda faoliyat yuritayotgan banklar tomonidan yuridik va jismoniy shaxslarga mo‘ljallangan o‘z depozit sertifikatlarini chiqarib kelinmoqda. Bank tomonidan chiqarilayotgan sertifikatlar xalqaro amaliyotda va bizning qonunchilikda belgilangan shartlar bo‘yicha ikki turda chiqarilishi mumkin:¹⁸

1. Yuridik shaxslar uchun mo‘ljallangan – depozit sertifikatlari.
2. Jismoniy shaxslar uchun mo‘ljallangan - jamg‘arma sertifikatlari

Mamlakatda moliya bozorlarining keng ko‘lamda ishlashining ta‘minlanishi ulardan samarali foydalanish imkoniyatini beradi.

Bozor munosabatlari sharoitida tijorat banklarining resurslarini tashkil qilish jarayoniga katta ahamiyat beriladi. Shu sabab o‘tish iqtisodiyotini boshidan kechirayotgan deyarli barcha mamlakatlarda tijorat banklari resurslarini shakllantirish tizimida tubdan o‘zgarishlar bo‘ldi. Bu o‘zgarishlarning bo‘lishiga quyidagi omillar ta‘sir ko‘rsatadi. Bular:

–banklararo kredit bozorida Markaziy bankning faol ishtirok etishining ta‘minlanishi va bu o‘z navbatida kredit riskini kamaytirganligi;

–iqtisodiyotda noto‘lovlar muammosining mavjudligi va kreditning qaytarilmasligi oqibatida tijorat banklarining zarar ko‘rish imkoniyatining oshishi;

–aholi qo‘lidagi omonatlarning o‘sishi;

–korporativ qimmatli qog‘ozlar bozorining yetarli darajada rivojlanmaganligi va boshqalardir.

Bank tizimi faoliyati davlatning iqtisodiy holati bilan uzviy holda bog‘liq va unga o‘ziga yarasha ta‘sir ko‘rsatadi, ayniqsa hozirgi sharoitida, mamlakatdagi moliya – kredit tizimining tashkil etilganligi, iqtisodiy sikllarning barqarorligini bank faoliyati ko‘rsatkichlari orqali qisman bo‘lsa ham ko‘rish mumkin. Banklarning iqtisodiy faoliyatidan kelib chiqadigan bo‘lsak bank faoliyatida ham o‘ziga yarasha ehtiyojlar va talablar mavjud. Ushbu bobda bank faoliyati yuritish uchun zarur bo‘lgan «resurslar» tushunchasi va ularning tarkibi hamda mohiyati bilan tanishamiz.

Banklar faoliyati ham boshqa xo‘jalik yurituvchi sub‘ektlar singari o‘z faoliyatini olib borishi uchun yetarli darajada pul va moliyaviy resurslari bilan ta‘minlagan bo‘lishi kerak, chunki ularning asosiy taklif etadigan va ko‘rsatadigan xizmatlari ham pul mablag‘lari yoki moliyaviy resurslarda tashkil topadi.

Hozirgi kunda tijorat banklarining to‘qnashishi mumkin bo‘lgan muommolardan biri bu bank resurslarining shakllantirish va ularni saqlab qolish bo‘lib qolmoqda.

Bank resurslarini shakllantirish bilan bog‘liq bo‘lgan operatsiyalar banklarning **passiv operatsiyalari** deyiladi. Passiv operatsiyalar yordamida tijorat banklarining passiv va aktiv-passiv schyotidagi pul mablag‘larining salmog‘i oshib boradi. Banklarning passiv operatsiyalari ularning faoliyatini tashkil qilishda katta rol o‘ynaydi. Tijorat banklari passiv operatsiyalarining asosan to‘rtta shakli mavjud.

1. Tijorat banklari qimmatbaho qog‘ozlarini muomalaga chiqarish yo‘li bilan resurslar yig‘ish;
2. Bank foydasi hisobidan har xil fondlar tashkil qilish yoki fondlar summasining oshirish;
3. Boshqa kreditorlarning mablag‘larini jalb qilish;
4. Depozit operatsiyalarini amalga oshirish.

Tijorat banklari resurslari makroiqtisodiy ko‘rsatkichlar qatoriga kiradi va bankning likvidligiga va daromadligigiga to‘g‘ridan to‘g‘ri ta‘sir ko‘rsatadi. Tijorat bankning faoliyat ko‘rsatish qamrovini oladigan bo‘lsak ular oladigan foydalar bank resurslarini qanday shakllantirganligi va qanday shartlar va turlari bo‘yicha jalb qilganligiga juda ham bog‘liqligini juda yaxshi bilamiz. Shuning uchun banklar o‘rtasida ham mablag‘larni jalb qilishda ham katta raqobat muhiti yuzaga kelganiligini ko‘rishimiz mumkin.

Bank resurslarini shakllantirish jarayoni bu faqatgina yangi mijozlarni bankga jalb qilishning o‘zi emas balki bank mablag‘lari tuzilishining doimiy ravishda o‘zgarib turishi va tarkibidagi passivlarning holatiga qarab o‘z aktivlarini boshqarishi ham tushuniladi. Buning uchun esa samarali passivlarni boshqarish tizimi yoki samarali depozit siyosatini yuritilishini talab etiladi. Mijozlar oldidagi talabni doimiy qondirish hamda barqaror holatni saqlab qolish uchun banklar kerakli darajada likvidlik talablarni bajarishi kerak. Bugungi

¹⁸ «Banklarning depozit (omonat) sertifikatlarini chiqarish va muomalada bo‘lish tartibi to‘g‘risida» NIZOM. 2008 yil 24 sentyabr №1859.

kunda Markaziy bank talablaridan hamda o'zining ichki faoliyatidan kelib chiqib likvidlik normalari belgilangan.

Bankning depozit siyosati o'z ichiga hamma ijtimoiy darajadagi shaxslar – nafaqaxo'rlar, yoshlar va yoshi kattalar hamda kam ta'minlanganlar va kam daromadlilarning ham hisobini olishi kerak.

Yuqorida ko'rib o'tilganlar shuni ko'rsatadiki, bank resurlarining shakllanishi va ularni barqarorligini ta'minlashda quyidagilar asos bo'lib qolmoqda:

- banklarning asosiy mablag'lari o'sishi aksiyadorlarni jalb qilish va ularning mablag'larini joylashtirish hamda olingan daromadlardan ajratmalar ajratish, zahira fondlar yaratish va maqsadli zahiralarni tuzish orqali amalga oshirilmoqda.

- bankning passiv operatsiyalarini yuritish orqali, ya'ni depozitlarga jalb qilish, yuridik va jismoniy shaxslarning talab qilib olinguncha va jamg'arma, muddatli omonatlariga, vaqtincha yoki talab qilib olinguncha shartlari bo'yicha joylashtirish orqali olib borilmoqda.

Bankning o'z kapitali bank faoliyatining asosini tashkil etuvchi hamda bank passivlarining muhim manbalaridan hisoblanadi.

Jalb qilingan va sotib olgan mablag'lar yoki qarzga olingan mablag'lar bank passivlarining katta qismini tashkil etuvchi hamda tijorat bankning vositachi tashkilot ekanligini, ya'ni vaqtincha bo'sh mablag'larni jalb qilib boshqa mijozlarni talablarini qondiruvchi ekanligini tavsiflaydi.

Banklar resurslaridan samarali foydalanish uchun o'z passivlarini boshqarishni o'ta ehtiyotkorlik va qat'iy holatda olib boradi hamda bankning likvidligini va daromadlilikini ta'minlaydilar.

Bank passivlarini boshqarilishi quyidagilarni o'z ichiga oladi va olishi kerak.

Birinchidan, passivlarni boshqarish – bankni barqaror resurslar bilan ta'minlashi.

Ikkinchidan, jalb qilingan va o'z mablag'lari o'rtasida nisbatni optimal tarzda belgilashi.

Uchinchidan, passivlarni boshqarish orqali kapitalning yetarliligi talablarini nazorati.

To'rtinchidan, depozitlar turlarini salmog'ini ko'proq bo'lishini ta'minlashi va mulkchilik shakllarini manfaatlarini ifoda etishi.

Beshinchidan, muddatli jamg'armalarga alohida e'tibor berilishi va likvidlikni ta'minlanishi.

Oltinchidan, jalb qilingan resurslarni muddatlari bo'yicha joylashtirilgan aktivlarning muddatlari va summalarini mos kelishi.

Yettinchidan, passivlarni boshqarilishi shunday tashkil etilishi lozimki, natijaviy holatda bank foyda ko'rishi lozim.

Bank passivlarini boshqarishdan maqsad bankni barqaror resurslar bazasi bilan ta'minlash bo'lib, bankning olib borayotgan yoki olib borishi lozim bo'lgan depozit siyosatiga bog'liq bo'lgan holda ularga qo'yiladigan talablarni keyingi qismlarda ko'rib chiqamiz.

Bank resurslarining iqtisodiy mohiyatini o'rganadigan bo'lsak, bu yuzasidan taniqli iqtisodchi olim Lavrushin O.I., quyidagicha ta'rif beradi: «Tijorat banki resurslari yoki «bank resurslari», aktiv amaliyotlarni amalga oshirish uchun o'z ixtiyoriga jalb qilingan va o'z mablag'larining jamlamasidir». Maslechenkov Yu.S. ham o'z kitobida «Bank resurslari o'z va jalb qilingan mablag'laridan tashkil topadi» deydi.

Taniqli iqtisodchi olim Usoskin V.M. ham bank passivlarini ikkita katta guruhga bo'lib o'rganadi:

- Bank kapitali va unga tenglashtirilgan moddalar

- Jalb qilingan mablag'lar, depozit va nodepozit operatsiyalar.

Xorijiy adabiyot manbalardan birida «Tijorat banklarining passiv operatsiyalari ularning o'z va qarz mablag'lari pullaridagi bank faoliyati hisoblanadi», - deb keltiriladi.¹⁹

Bizning fikrimizcha ham bank resurslariga, bankning o'z kapitali, qarzga olingan va jalb qilingan mablag'lari kirib, ulardan bankning aktiv amaliyotlarini amalga oshirishda foydalaniladi, ya'ni mablag'larni daromad olish maqsadida sohalarga joylashtirish tushuniladi.

Hozirgi zamonaviy raqamli iqtisodiyot sharoitida bank resurslarini shakllantirish va barqarorligi ta'minlash asosiy vazifalardan hisoblanib, faqatgina o'z va jalb qilingan mablag'larigina ularni joriy aktiv amaliyotlarini amalga oshirishga sharoit yaratib beradi.

Bankning resurslari tarkibini ikki qismga jalb qilingan va o'z mablag'lariga bo'lib o'rganar ekanmiz, ular ham o'z vaqtida bir necha iqtisodiy unsurlardan tashkil topganligini ko'ramiz.

Bulardan, bankning o'z mablag'lari umumiy olganda o'z aksiyalarini joylashtirish, shuningdek rezervlar shakllantirish, xar hil fondlar tashkil etish, va taqsimlangan foyda hisobiga shakllanadi. Shuningdek banklarda

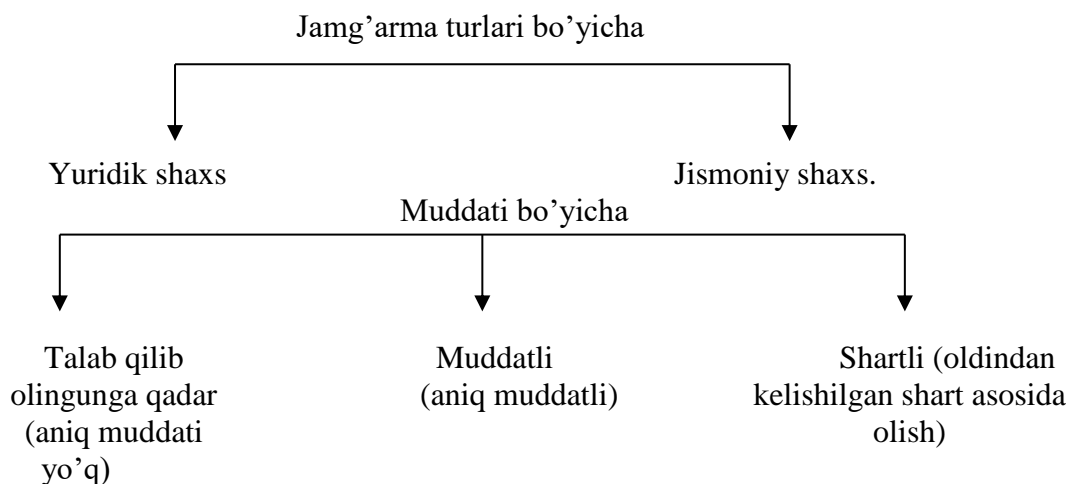
¹⁹ «Active and Passive operations of a Commercial Banks», «Modern Economic Theory» September 9/ 2013.

boshqa nomoliyaviy tashkilotlardan farqli o'larok, o'z mablag'lari bilan ta'minlanganlik ozroq bo'ladi. (Boshqa nomoliyaviy tashkilotlarda 50% dan yuqori, banklarda esa 10% atrofida).

Bank resurslari tarkibida yoki banklarning passiv operatsiyalarda tijorat banklarining banklararo depozitlar ham muhim o'rinni egallaydi. Xususiyatiga ko'ra banklararo depozitlar muddatli yoki muddatsiz bo'lishi mumkin, ular yirik miqdordagi aktiv operatsiyalarni amalga oshirish uchun ishlatilib, turli maqsadlar hisobiga shakllantiriladi.

Bular depozit manbalardan farqli o'larok o'z egasiga ya'ni mablag' joylashtiruvchiga mablag' qo'yganligini tasdiqlovchi egalik huquqi to'g'risida maxsus hujjatlari asosida ta'minlanishi yoki ko'zda tutilgan shartnomalar asosida sotib olinishi mumkin.

Banklarning pul bozoridagi marketing tadqiqotlarini olib borish bilan birga, resurlar bozoridagi talab va taklif asosida shakllangan pul mablag'larini bank omonatlariga jalb qilishning zamonaviy usullari deb qarashimiz mumkin. Bu usullardan biri qimmatli qog'ozlar toifasiga kiruvchi yoki uning bir ko'rinishi bo'lgan bank depozit sertifikatlaridir.

2-rasm. Depozitlarning turkumlanishi

Depozit - lotincha (depositum) so'zidan olingan bo'lib, saqlash uchun topshirilgan buyum ma'nosini bildiradi. Iqtisodiyotda esa mijozning o'z mablag'ini vaqtincha foydalanish uchun bankka topshirishi natijasida vujudga keladigan iqtisodiy munosabat tushuniladi. Iqtisodchi olim Rik Shatl o'zining "Depozit operatsiyalari uchun to'lov o'lchovi" nomli maqolasida "Depozit operatsiyalari bilan ishlaydigan professional mutaxassislar eng yangi hisob hujjatlarini kuzatib borgan holda ularga bog'liq banklar yoki mikrokredit tashkilotlari tomonidan kompyuter ma'lumotlar bazasi ichiga omonatlarni kiritish va barcha oylik omonatlarini umumlashtirish hisobotlarini yaratadi" ,- deb fikr bildirilgan.

Bankning depozit operatsiyalari 4 guruhga bo'linadi:

- 1 Talab qilib olinguncha (muddatsiz) depozitlar;
- 2 Muddatli depozitlar;
- 3 Aholi jamg'armalari;
- 4 Qimmatli qog'ozlar chiqarish yo'li bilan mablag'larni jalb qilish.

Tijorat banklarining nodepozit operatsiyalari deb, tijorat banklarining yirik pul bozorlaridan pul mablag'larini jalb qilish, qimmatli qog'ozlar, veksellarni, obligatsiyalar vositasini muomalaga qo'yish yo'li bilan mablag'larni jalb qilish sohasidagi operatsiyalariga aytiladi.

Jahon banki amaliyotida tijorat banklariga mablag'larni jalb qilishning keng tarqalgan nodepozit shakllari ham mavjud bo'lib, ularga quyidagilar kiradi:

- banklararo bozordan qarz olish;
- qimmatli qog'ozlarni qaytib sotib olish sharti bilan sotish;
- bank akseptlarini sotish;
- tijorat qog'ozlarini chiqarish;
- yevro-dollarlar bozoridan qarz olish;
- kapital notalar va obligatsiyalar chiqarish v.b.

Odatda, tijorat banklari faoliyatini rivojlantirishda resurslarning nodepozit manbalaridan ham foydalanishga katta e'tibor beriladi. Ular bozorda raqobatchilik asosida vositachilar (brokerlar) orqali sotib olinadi. Nodepozit manbalardan asosan moliyaviy markazlarda joylashgan hamda moliya bozori

mexanizmidan erkin foydalanish huquqiga ega bo'lgan yirik banklar keng foydalanadilar. Nodepozit mablag'lar yirik miqdorda sotib olinadi.

Qo'yilmalarga mablag'larni jalb qilish uchun tijorat banklari qo'shimcha ravishda chet el tajribasidan foydalanishi mumkin, xususan:

- aholi mablag'larini jalb qilish bo'yicha turli dasturlarni ishlab chiqish;
- mijozlar – pul qo'yuvchilarga turli-tuman, jumladan, nobank xizmatlarni ham ko'rsatish;
- qo'yilma muddati tugashi bilan mukofot berishda investitsion harakterdagi qo'yilmalardan yuqori foiz stavkasini qo'llash;
- doimiy pul qo'yuvchilarga "bankka sadoqati" uchun mukofot to'lash;
- mijoz va bank iqtisodiy qiziqishlarini optimallashtiradigan, aralash xarakterda amal qiluvchi NAU va SAPS tipidagi hisobvaraqlarni qo'llashni amalga oshirishlari mumkin.

2002-yil aprelda «Fuqarolarning banklardagi omonatlarini himoyalash kafolatlari to'g'risida»gi qonunini qabul qilinishi bilan aholining banklardagi omonatlarini himoyalash va kafolatlashning huquqiy asoslari yaratildi²⁰. Mazkur qonunda belgilangan vazifalarni amalga oshirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2002-yil 19-sentyabrdagi 326-sonli qarori bilan Fuqarolarning bankdagi omonotlarini kafolatlash fondi tashkil etildi. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tijorat bankiga berilgan litsenziya chaqirib olinganda, mazkur fond bankdagi aholi omonatlari bo'yicha haq to'lashni kafolatlaydi. Barcha banklar, shu jumladan, chet el kapitali ishtirokidagi aholi omonotlarini jalb qiluvchi banklar fond bilan yozma bitim tizimini tuzishi majburiy qilib belgilab qo'yilgan. Fond yuridik shaxs sifatida tuzilgan bitimlar asosida faoliyat olib boradi. Banklar fondga bir yo'la va kalendar majburiy badallar to'lashadi. Bankning fondga bir yo'la to'laydigan badali bankning amalda shakllangan ustav kapitalining 0,1 foizini tashkil etadi.

Kalendar badallar har chorakda kafolatlanishi lozim bo'lgan omonatlarning amaldagi umumiy summasining 0,5 foizidan ko'p bo'lmagan miqdorda belgilanadi. Fondning pul mablag'lari O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankida saqlanadi.

Aholi omonatlarining kafolatlanishi aholining bankka bo'lgan ishonchini oshirishga xizmat qiladi.

Banklar resurslarini boshqarishning asosiy konsepsiyalari biri va juda keng tarqalganligi bo'lib, banklararo kreditlar nazariyasi hisoblanadi.

Banklararo kreditlar nazariyasi.

Markaziy bank yoki vakil bankdan qarz olish zaxiralarning (binobarin, likvidlikning ham) holatini tuzatish uchun mablag'larni safarbar etishning "hisob oynasi" (diskount window) deb ham nomlanadigan bir usulidir. Zaxiralarni baravrlashtirib borishning ushbu usuli keng yoyilmagan bo'lsa-da, bunday qarzlar Markaziy bank tomonidan nazorat qilinadi.

Mablag' joylashtirishdan naf ko'rishdan tashqari, kreditor banklar bank faoliyatining boshqa masalalari bo'yicha ham amaliy sherikchilik munosabatlari o'rnatish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Moliyaviy barqaror katta banklardan tashqari, tashkil qilinish, rivojlanish bosqichida turgan banklar bo'sh kredit resurslariga ega bo'ladi. Ular hozircha mijozlar yetishmasligi davrini boshdan kechirishmoqda.

Bo'sh resurslar jalb etish (joylashtirish) to'g'ridan-to'g'ri (sotuvchi-xaridor) emas, balki vositachi ishtirokida kechadi. Banklarning o'zlari, brokerlik idoralari, fond birjalari, moliya uylari, kredit do'konlari shu yo'sinda qatnashishlari mumkin.

Banklar resurslarini boshqarishning asosiy konsepsiyalaridan yana biri Yevrodollar bozoridan qarz olish nazariyasi hisoblanadi.

Yevrodollar bozoridan qarz olish nazariyasi.

Yevrodollarlar bozoridan qarz olish yirik tijorat banklari uchun iloji bo'lgan passivlarni boshqarish instrumentidir. Undan chet elda filiallari bo'lgan banklar ham, bunday filiallari bo'lmagan banklar ham foydalanadi. Yevrodollarlar - AQSh dollarlarida ifodalangan va AQSh dan tashqaridagi tijorat banklarida, shu jumladan, Amerika banklarining filiallarida saqlanadigan qo'yilmalardir. Yevrodollarlar AQSh banking amerikalik yoki chet ellik omonatchisi chet eldagi bankka yoki Amerika banking filialiga mablag' o'tkazganida yuzaga keladi. Yevrodollardagi qarzlarning ancha qismi Amerika banklarining chet eldagi o'z filiallari oldidagi majburiyatlarining ko'payishida ifodalanadi. Bunda qarzlarning 75 foizi Nyu-Yorkdagi eng yirik muassasalarning filiallariga to'g'ri keladi. Ushbu depozitlarni qabul qilib oladigan Yevropa banklari va filiallari ularning egalari, odatda AQSh pul bozoridagi stavkalaridan yuqori stavkalar bo'yicha foiz to'laydilar va Amerikadagi hamda chet eldagi firmalarga, shuningdek, AQSh banklariga qarzga pul beradilar.

²⁰ «Fuqarolarning banklardagi omonatlarini himoyalash kafolatlari to'g'risida» gi Qonun. 05.04.2002 yildagi 360-II-son.

Kreditga ehtiyojni qoplashga yetarlicha mablag'ni mamlakat ichida jalb etishga tijorat banklarining qurbi yetmagan taqdirda ular zarur resurslarni olish uchun Yevrodollar bozoriga murojaat qiladilar. Ko'pincha bu manbada banklarda o'tkazilayotgan muddatli depozit sertifikatlari summasi qisqargan yoki bir ozgina oshgan davrlarda foydalaniladi.

Banklar resurslarini boshqarishning konsepsiyalaridan yana biri zaxira fondlarini olish nazariyasi hisoblanadi.

Zaxira fondlarini olish nazariyasi.

Zaxira fondlarini olish - likvidlikni ta'minlash maqsadida kreditdan foydalanishning keng tarqalgan usullaridan biridir. Ushbu fondlar Markaziy bankdagi hisobvaraqlarda saqlanadigan depozit qoldiqlaridir. Kutilmaganda qo'yilmalar oqimi kela boshlagan yoki ssudalar qisqargan taqdirda tijorat banklarida ortiqcha zaxiralar yuzaga kelishi mumkin. Bu mablag'lar daromad keltirmasligi sababli, banklar ularning qisqa muddatga boshqa banklarga foydalanish uchun berib qo'yadilar. Zahiralar majburiy hajmni tiklash yoki aktivlar sotib olish uchun mablag'ga muxtoj bo'lgan banklar esa ushbu ortiqcha mablag'larni bajonidil sotib oladi. Ba'zan banklarning biri boshqasiga davlatning qimmatli qog'ozlarini sotadigan bo'lsa, bitim qaytarib sotib olish to'g'risidagi bitim shaklini kasb etadi. Bunday bitimlar, odatda bir kunlik muddatga mo'ljallanadi.

Lekin, ayrim bitimlar bo'yicha to'lov muddati bir hafta yoki xatto, bir necha haftani tashkil etishi mumkin. Zaxira fondlariga oid operatsiyalar mexanizmi oddiyginadir. Ta'minlanmagan tipik bitim tuzilgan taqdirda ikkita bank shart-sharoitlari to'g'risida kelishadi, sotuvchi bank Markaziy bankka belgilangan miqdordagi mablag'ni o'zining zaxira fondidan xaridor bankning zaxira hisobvarag'iga o'tkazishni taklif etadi. Keyingi kuni bank ochilishi chog'ida aksincha bitim amalga oshiriladi. Foizlar odatda alohida chek bilan to'lanadi.

Banklar resurslarini boshqarishning konsepsiyalariga qaytarib sotib olish to'g'risida bitimlar nazariyasini ham qo'shishimiz mumkin.

Qaytarib sotib olish to'g'risida bitimlar – Zaxira fondlariga oid banklararo operatsiyalarga qo'shimcha ravishda banklar bilan davlat qimmatli qog'ozlari bo'yicha dilerlar hamda boshqa investorlar o'rtasida shularga o'xshash bitimlar amalga oshiradi. Bular oddiy qilib «REPO» deb nomlanadi. Bunday bitimlarda aktivlarni qaytarib sotib olish shartlari asosida belgilangan kunda va oldindan kelishilgan narxda amalga oshiriladi. Bunday bitimlar vaqtincha bo'sh malag'lar uchun muhim kanal bo'lib qolgan. Chunki ular ikkala tomonning ehtiyojlariga moslashtirish oson. Ular bir kundan bir necha oylargacha cho'zilishi mumkin.

Chunki bank zahiralarini barobarlashtirishning eng yaxshi vositasi «Repo» bitimlaridir. Bank aktivlarni qaytarib sotib olish majburiyatini olgan holda sotganida to'lov xaridorning depozit hisobvarag'ini debetlash yo'li bilan yoki boshqa bankka yozib berilgan chek orqali amalga oshiriladi. Birinchi holda bankning majburiy zaxiralari kamayadi. Chek olganida esa nomiga chek yozilgan bankning zaxiralari nisbatan sotuvchi bankning muayyan huquqlari yuzaga keladi. Odatda, bunday bitimga qimmatli qog'ozlar ob'ekt bo'lsa-da ssudalar ham shunday ob'ekt bo'lishi mumkin.

Bankning aktiv oreratsiyalari uning oreratsiyalarining aniqlab beruvchi qismi hisoblanadi. Aktivlar strukturasi deganda bank balansi aktivlari turli sifatlil moddalarining balans yakuniga nisbati tushuniladi. Bank aktivlarining sifati aktivlar strukturasi, aktiv oreratsiyalarni diversifikatsiyalash, riskli aktivlar hajmi, kritik va to'liq bo'lmagan aktivlar hamda aktivlarning o'zgaruvchanlik xususiyatlari bilan aniqlanadi.

Tijorat banklari aktivlarini 4 kategoriyaga bo'lish mumkin: kassadagi naqd rul va unga tenglashgan mablag'lar; qimmatli qog'ozlarga investitsiyalar; ssudalar; imorat va uskunalar.

Yevrora mamlakatlarida, Buyuk Britaniyada eng likvid aktivlarning salmog'i taxminan 3%ni egallaydi. Bu birinchidan, alohida mamlakatlar markaziy banklarining turli rezerv talablari bilan; ikkinchidan, turli mamlakatlar banklarinig aktivlar klassifikatsiyasi o'rtasidagi nomutanosibliklar bilan tushuntiriladi. Muradova L. O'zining iqtisodiy olib borgan amaliy izlanishlarida shunday keltiradi; “Bundan tashqari iqtisodiy rivojlanayotgan mamlakatlar qatori O'zbekistonda ham tijorat banklari aktivlari bilan bog'liq ayrim muammoli vaziyatlar mavjud. Asosan bunday holat kreditni yorish uchun katta miqdordagi rezervlar bilan bog'liq holda yirik tijorat banklari faoliyatida kuzatishimiz mumkin”,- deb tahlil ko'rsatkichlari bilan izohlaydi.²¹

Agar aktivlar tarkibini bank faoliyatidagi assosiy turlari bo'yicha guruhlashtirsak, u holda quyidagi xulosalar chiqarish mumkin:

²¹ “Important issues of increasing the active operations profitability of commercial bank” by Muradova L. , “Advanced Science Journal”, December 2014.

1. Bank aktiv oreratsiyalarida asosiy o'rinni kredit oreratsiyalar egallaydi. Ularning ulushi 19,90% dan 83,25% gacha tashkil etadi.

2. Bank aktivlarida ikkinchi o'rinni qimmatli qog'ozlarga qilingan investitsiyalar egallaydi (2,15% dan 29,18% gacha).

3. Uchinchi o'rinda — kassa aktivlari (0,2% dan 12,94% gacha).

4. Boshqa aktivlar ulushi hisob-kitob xususiyatlaridan kelib chiqib bank oreratsiyalarida juda ham keng srekrni o'z ichiga oladi (2% dan 78% gacha)²².

Xalqaro amaliyotda tijorat banklari aktivlarini amaldagi buxgalteriya hisobi raqamlarining rejasiga asosan quyidagi guruhlariga ajratiladi:

a) muddatsiz aktivlar;

b) ma'lum muddatga joylashtirilgan aktivlar:

- talab qilib olinguncha aktivlar;

- muddati 30 kungacha bo'lgan aktivlar;

- muddati 30 kundan 90 kungacha bo'lgan aktivlar;

- muddati 90 kundan 180 kungacha bo'lgan aktivlar;

- muddati 180 kundan 360 kungacha bo'lgan aktivlar;

- muddati 360 kundan ortiq bo'lgan aktivlar.

Tijorat banklari aktivlarining muddatlariga asosan tarkibi bankning aktiv operatsiyalarining qaltislik darajasiga bevosita bog'liqdir. Lekin asosiy o'rinni muddatlari bo'yicha joylashtirilgan aktivlar tarkibi bankning passivlar tarkibida qisqa muddatli passivlar asosiy ulushini egallab turgan vaqtda tijorat banklari o'z aktivlarining uzoq muddatga joylashtirish imkoniyatidan mahrum bo'ladi. Chunki, tijorat banklarining mijozlari muddatsiz yoki talab qilib olinguncha bo'lgan depozitlarni o'zlari hohlagan vaqtda bankdan talab qilish huquqiga ega. Bunday holatlarda tijorat banklari o'zining likvidlik darajasini bajara olmaydilar. Xalqaro amaliyotda tijorat banklari aktivlar tarkibida muddati 90 kundan 180 kungacha bo'lgan aktivlarning ulushi asosiy o'rinni egallaydi.

Tijorat banklari o'zlarining aktivlarini o'z mijozlari orasida joylashtiradi va ayrim qismi bankning likvidligini ta'minlash maqsadida o'zida saqlanadi. Xalqaro amaliyotda joylashtirilgan bank aktivlari kimlar tomonidan foydalanilayotganligiga asosan quyidagi asosiy guruhlariga ajratish mumkin:

1. tijorat bankini o'zining tomonidan foydalanayotgan aktivlar;

2. tijorat banki tomonidan o'zining boshqa mijozlariga vaqtinchalik foydalanish uchun ajratilgan aktivlar:

a) davlat organlariga:

• Moliya vazirligiga, Markaziy bankka va mahalliy hokimiyat organlariga;

• byudjetdan tashqari maqsadli jamg'armalaga;

• davlat mulkchiligiga asoslangan moliya tashkilotlariga;

• davlat mulkchiligiga asoslangan va uning ixtiyoridagi tijorat korxonolari va tashkilotlari;

• davlat mulkchiligiga asoslangan va uning ixtiyoridagi notijorat korxonalar va tashkilotlar.

b) nodavlat yuridik shaxslarga:

• turli moliya muassasalari;

• tijorat korxonlari va tashkilotlari;

• notijorat korxonalar va tashkilotlar;

v) jismoniy shaxslarga:

• xususiy tadbirkorlarga;

• fuqarolarga;

g) norezident shaxslarga:

• xoriijiy davlatlarga;

• xoriijiy tijorat banklari va boshqa moliya muassasalariga;

• xoriijiy nomoliyaviy yuridik shaxslarga;

• norezident jismoniy shaxslarga.

Tijorat banki aktivlarining sifat jihatdan baholash bankning kapitalining yetarlilik darajasi ko'rsatkichi hamda uning faoliyatining qay darajada samaradorligini baholash kabi ko'rsatkichga tengdir.

Xalqaro amaliyotda tijorat banklari aktivlarining sifati turli omillar asosida olib boriladi. Ushbu omillarga quyidagilarni kiritish mumkin:

²² AT "Asakabank" ma'lumotlari.

- aktivlar tarkibining muddatlariga asosan passivlar tarkibiga mosligi;
- tijorat banklarini aktivlarining likvidligi;
- tijorat banklarining aktivlarining daromadligi;
- tijorat banklari aktiv operatsiyalarining diversifikatsiya qilinganlik darajasi;
- umidsiz va shubxali aktivlarning umumiy aktivlar tarkibidagi ulushi;
- tijorat banklari aktivlarining o'zgaruvchanlik belgilari.

Tijorat banklari aktivlarining yuqori sifatga ega ekanligi, bank tomonidan mijozlari bilan tuzilgan shartnomada ko'rsatilgan muddatda joylashtirilgan aktivlarni va ular bo'yicha hisoblangan foizlarni o'z muddatida hamda to'liq qaytarib olishi bilan belgilanadi. Agarda qaytarib olinishning imkoniyati bo'lmasa, garovga olingan ta'minotni balans qiymati bo'yicha qisqa muddatda sotish qobiliyati bilan belgilanadi.

Xalqaro amaliyotda tijorat banklari aktivlarining sifati jihatidan "yaxshi" (to'laqonli) va "yomon" (talabga javob bermaydigan) aktivlar, ya'ni bank o'z aktivlarini balans qiymati bo'yicha to'liq sotib yuborish imkoniyatiga ega bo'lmagan aktivlarga ajratiladi. Bundan tashqari tijorat banklarining yomon aktivlarini qaltislikka asoslangan aktivlardan ajrata olish lozim. Agarda qaltislikka asoslangan aktivlarni kelajakda yo'qotish ehtimoli bo'lsa, yomon aktivlar bo'yicha ularni yo'qotish vaqti kelganligi tushuniladi.

Xalqaro bank amaliyotida tijorat banklarining aktivlari bankning ixtisoslashganligiga, ustav kapitali miqdoriga, mijozlarning tarkibiga, bank xizmatlari bozoridagi raqobatga, bankda zamonaviy texnologiyalarni joriy etilganlik darajasiga va shunga o'xshash ko'p omillarga bevosita bog'liq bo'ladi. Shu bilan birga milliy bank tizimidagi qonunchilikning xususiyatlari, ya'ni undagi berilgan huquqlar, majburiyatlar bilan bir qatorda o'rnatilgan cheklovlar ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Tijorat banki aktivlarining sifatini baholashda qarz oluvchining faoliyati quyidagi mezonlar asosida baholanadi:

- tarmoq (iqtisodiyot sektori) tendensiyasi va istiqboli;
- muayyan loyihaning texnik amalga oshiriluv va iqtisodiy raqobatbardoshligi;
- moliyaviy holati va kredit olishga qodirligi;
- kredit tarixi, kredit ta'minotining yomonlashuvi yoki likvidligining pasayishi;
- muayyan loyihaning iqtisodiy jihatdan asoslanishi;
- rahbarining boshqarish qobiliyati (agar qarzdor yuridik shaxs bo'lsa).

Aktivlar sifatining tahlili va tasnifi natijalari yuqorida keltirilgan mezonlar tijorat banklarining kredit portfeli va boshqa aktivlaridagi risk darajasini aniqlash va baholashda qo'llaniladi.

Hozirgi vaqtda rivojlangan mamlakatlarning bank amaliyotida aktivlarning sifatini aniqlashning asosiy mezoni bo'lib, riskka tortilgan aktivlarning kapitalga nisbati maydonga chiqayapti va shunga asosan banklar reytingi belgilanadi. Reyting besh tipdagi baholar turkumiga ega²³.

1-reyting (kuchli)

Agar tortilgan aktivlarning aksioner kapitaliga nisbati 5 foizdan oshmasa, ba'zi hollarda bu nisbat 5 foizlik chegaradan ozroq oshsa ham, agar bankning moliyaviy holati barqaror bo'lsa va boshqaruv organlari o'zlarining muammoli kreditlar bilan ishlashda bilimdonligini ko'rsatsa, bu aktivni kuchli aktivlar sifatida tasniflash mumkin.

2-reyting (qoniqarli)

Zaxiraning o'rtacha tortilgan miqdori jami kapitalga nisbatan 15 foizdan yuqori bo'lmasligi lozim. Bu holda ham ssudalar bo'yicha muammolar bo'lmasa, bankning kredit siyosati talab darajasida olib borilsa shu guruhga kiritish mumkin.

3-reyting (o'rtacha)

Tortilgan aktivlar jami kapitalning 30 foizidan oshmasligi kerak.

4-reyting (muammoli)

Tortilgan aktivlar jami kapitalning 50 foizidan oshmasligi kerak.

5-reyting (qoniqarsiz)

Tortilgan aktivlar jami kapitalning 50 foizidan oshgan holda qo'llaniladi.

Muddati kechiktirilgan, foizsiz ssudalar, muddati o'tgan ssudalar va foizlar to'lanmagan ijara va boshqalar aktivlarni sifatini pasaytiradi. Aktivlarning maqsadga muvofiq joylashishi bo'yicha umumiy ko'rsatkich - daromad keltiruvchi aktivlarning umumiy aktivlar summasiga nisbati orqali aniqlanadi. Tijorat banklarining daromad keltiruvchi asosiy aktivlari – mijozlarga berilgan kreditlardir.

²³ Sh. Z. Abdullayeva, U.O'.Azizov. Bank ishi. Darslik. Toshkent-2018. 1024b.

Banklarning ikkinchi daromad keltiruvchi aktiv turi – davlatning qisqa muddatli obligatsiyalari (DQMO)ga jalb qilingan banklararo kreditlar va investitsiyalar kichik salmoqni tashkil qiladi.

5-jadval

Tijorat banklari aktivlarining toifalari va ular bo'yicha zaxiralar ajratish tartibi²⁴

№	Aktivlarning nomlanishi	Zaxiralar ajratish foizi
1.	standart aktivlar (kreditlar)	1,0
2.	substandart aktivlar (kreditlar)	10,0
3.	qoniqarsiz aktivlar (kreditlar)	25,0
4.	shubxali aktivlar (kreditlar)	50,0
5.	umidsiz aktivlar (kreditlar)	100,0

“Tijorat banklarida aktivlar sifatini tasniflash va aktivlar bo'yicha ehtimoliy yo'qotishlarni qoplash uchun zaxiralar shakllantirish hamda ulardan foydalanish tartibi to'g'risida”gi Nizomga asosan tijorat banklarining aktivlari sifatiga ko'ra «standart», «substandart», «qoniqarsiz», «shubxali» va «umidsiz» toifalarga tasniflanadi.

Shartlari qayta ko'rib chiqilgan aktivlar sifati “substandart”, “qoniqarsiz”, “shubxali” va “umidsiz” toifalarning mezonlaridan foydalangan holda tasniflanadi.

Aktivlar sifati ularning shartlari qayta ko'rib chiqilishidan oldingi tasniflangan toifadan yuqori yoki yaxshiroq toifada tasniflanishi mumkin emas.

Hech qanday holatda aktivga uning shartlari qayta ko'rib chiqilgandan so'ng darhol “standart” toifani berish mumkin emas.

Aktiv ikki va undan ortiq marta shartlari qayta ko'rib chiqilganda, aktiv sifatini tasniflash toifasi shartlari qayta ko'rib chiqilishidan oldingi toifasidan bir pog'onaga past bo'lishi kerak.

1.3 Tijorat banklarining to'lovga layoqatligi va likvidligini boshqarishdagi kamchilik va muammolar

Har qanday mamlakat iqtisodiyotining tayanadigan asosiy ustunlardan biri bo'lib moliyaviy jihatdan mustahkam va barqaror faoliyat ko'rsatuvchi bank tizimi hisoblanadi. Har bir mutsaqil davlatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasi va kelajakdagi taraqqiyoti avvalo mazkur mamlakatda barpo etilgan va muntazam ravishda takomillashtirilib boriladigan bank tizimining faoliyatiga bog'liqdir.

Ma'lumki tijorat banklari har kuni o'zaro bog'liq bir necha masalalarni yechmoqlari lozim:

- a) o'z operatsiyalarining foydaliligiga erishish;
- b) likvidlik darajasini zarur darajada saqlash;
- v) to'lov qobiliyatini mustahkamlash va boshqalar.

Ammo shuni ta'kidlash lozimki bankning daromadliligi va likvidligi o'zaro teskari mutanosibdir. Yuqori likvidlikni ta'minlash bankning yuqori daromadlikka erishish maqsadiga ziddir, chunki likvid aktivlar nolikvid aktivlarga nisbatan kam foiz daromadlari keltiradilar. Boshqa tomondan yuqori foydaga erishish maqsadida aktiv siyosat yurgizayotgan banklar likvid aktivlarini mumkin bo'lgan minimal darajada ushlab turish tenedensiyasiga ega bo'ladilar.

Likvidlik va daromadlik o'rtasidagi bunday o'zaro bog'liqlik bank siyosati noratsional tuzilgan sharoitda yuqori likvidlik mavjud holda uning norentabelligiga yoki xatarli darajada pas bo'lgan likvidlik sharoitida bankning yuqori daromadligiga olib kelishi va bu uning bankrotligiga sabab bo'lishi mumkin. Likvidlik va foydalilikning optimal darajada bo'lishini ta'minlash uchun banklar bu ko'rsatkichlarni kompleks tahlil qilishlari zarur, buning uchun esa avvalo «bankning likvidligi» va «bankning to'lov qobiliyati» kabi tushunchalarni ko'rib chiqmoq zarur.

Hozirgi iqtisodiy adabiyotlarda likvidlik va to'lov qobiliyati iqtisodiy terminlari ko'pincha bir-birini o'rnini almashtirgan holda talqin etiladi.

Likvidlik termini moddiy qiymatliklarning va boshqa aktivlarning tezda sotilishini va pulga aylanishini ifodalaydi. Bankning likvidligini shuningdek ko'pgina hollarda naqd mablag'larni O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankidan yoki korrespondent banklardan sotib olish qobiliyati deb kam baholashadi. To'lig'icha bank likvidligi deganda likvid aktivlarini sotish, pul mablag'larini Markaziy bankdan sotib olish va aksiyalar,

²⁴ “Tijorat banklarida aktivlar sifatini tasniflash va aktivlar bo'yicha ehtimoliy yo'qotishlarni qoplash uchun zaxiralar shakllantirish hamda ulardan foydalanish tartibi to'g'risida”gi Nizom. 14.07.2015y. №2696.

obligatsiyalar, depozit va omonat sertifikatlari xamda boshqa qarz intsrumentlarini emissiyasini amalga oshirish imkoniyatlari nazarda tutiladi.

To'lov qobiliyati - bu birmuncha kengrok bo'lib u faqatgina aktivlarni tezda pulga aylantirish imkoniyatlarini emas, balki tijorat bankining o'z kreditorlari - omonatchilar, banklar va davlat oldidagi kredit va boshqa pul harakteridagi operatsiyalaridan kelib chiqadigan o'z to'lov majburiyatlarini o'z vaqtida va to'lig'icha bajarish qobiliyatini ham o'z ichiga oladi. Shunday qilib, likvidlik to'lov qobiliyatining zarur va majburiy sharti sifatida maydonga chiqadi. Uning bajarilishi ustidan nazoratni faqatgina yuridik yoki jismoniy shaxsning o'zigina emas, balki muayyan tashqi nazorat organi ham o'z zimmasiga oladi.

Tijorat bankining likvidligi uning passiv bo'yicha pul shaklidagi o'z majburiyatlarini o'z vaqtida bajarilishini ta'minlash qobiliyatidir. Bankning likvidligi bank balansining aktiv va passivlarini balanslashtirilganlik darajasi, bank tomonidan joylashtirilgan aktivlar va jalb qilingan passivlarning muddati bo'yicha o'zaro moslik darajasi bilan belgilanadi. Bank likvidligining me'yorlari odatda balans aktivlarining turli moddalarini passivlarning jami summasiga yoki ma'lum moddalariga, yoki aksincha passivlarning aktivlarga bo'lgan nisbati sifatida o'rnatiladi.

Bankning to'lov qobiliyatiga uning o'z majburiyatlari bo'yicha zarur summada javob bera olish qobiliyati deb ta'rif beriladi.

Likvidli aktivlar — qiymati bozorda shakllanadigan, bozor qiymati bo'yicha qisqa muddat ichida ularni sotib olishga osonlik bilan xaridor topiladigan, doimiy ravishda ko'zda tutilmagan (nomaqbul) yo'qotishlarsiz sotiluvchi va sotib olinuvchi aktivlardir²⁵.

Likvidli aktivlarga quyidagilar kiradi:

- naqd pullar;
- sof quyma oltin;
- bankning O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankida (bundan buyon matnda Markaziy bank deb yuritiladi) ochilgan hisobvaraqlaridagi mablag'lar;
- bankning boshqa banklarda ochilgan vakillik hisobvaraqlaridagi mablag'lar;
- O'zbekiston Respublikasi Hukumatining va Markaziy bankining qimmatli qog'ozlari;
- qisqa muddatli (30 kungacha) banklararo kreditlar va depozitlar;
- tavakkalchilik darajasi past bo'lgan mamlakatlar hukumatlari va Markaziy banklari tomonidan chiqarilgan qimmatli qog'ozlar, shuningdek bu mamlakatlar hukumatlari va Markaziy banklariga boshqa moliyaviy talablar;
- "Standard & Poor's", "Fitch Ratings" va "Moody's Investors Service" kompaniyalarining investitsion reyting darajasidan kam bo'lmagan yoki O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan tan olinadigan boshqa reyting kompaniyalarning ushbu baho darajalariga teng bo'lgan reyting baholariga ega, rivojlangan fond birjalari ro'yxatlariga kiritilgan, tavakkalchilik darajasi past bo'lgan mamlakatlarning yetakchi kompaniyalari qimmatli qog'ozlari.

Likvidlilik ko'rsatkichlariga qo'yiladigan talablar. Likvidlilikni qoplash me'yori koeffitsiyenti (bundan buyon matnda LQMK deb yuritiladi) yuqori likvidli aktivlarning keyingi 30 kun ichidagi jami sof chiqimga nisbati sifatida aniqlanadi ($LQMK = \text{yuqori likvidli aktivlar} / \text{keyingi 30 kun ichidagi jami sof chiqim}$).

Keyingi 30 kun ichidagi kirim keyingi 30 kun ichidagi chiqimning 75 foizidan oshgan taqdirda, keyingi 30 kun ichidagi kirim sifatida keyingi 30 kun ichidagi chiqimning 75 foizi olinadi.

Keyingi 30 kun ichidagi kirim va chiqimning qayta hisoblash koeffitsiyenti Markaziy bank tomonidan o'rnatiladi va majburiyatlarning turi va muddatiga bog'liq bo'ladi.

LQMK 100 foizdan kam bo'lmasligi lozim. Ushbu ko'rsatkich 2019-yil 1-sentabrdan boshlab:

- barcha valyutalarda;
- milliy valyutada;
- xorijiy valyutalarda (barcha xorijiy valyutalarning yig'indisi) ta'minlanishi shart.
- 2020-yil 1-iyundan boshlab banklarning yuqori likvidli aktivlari jami aktivlardagi ulushi kun oxiriga 10 foiz miqdoridan kam bo'lmasligi lozimligi belgilab qo'yilgan.

SBMMK barqaror moliyalashtirishning mavjud summasini barqaror moliyalashtirishning zarur summasiga nisbati sifatida aniqlanadi ($SBMMK = \text{barqaror moliyalashtirishning mavjud summasi} / \text{barqaror moliyalashtirishning zarur summasi}$).

SBMMK 100 foizdan kam bo'lmasligi lozim. Ushbu ko'rsatkich 2019-yil 1-sentabrdan boshlab:

- barcha valyutalarda;

²⁵ "Tijorat banklarining likvidlilikini boshqarishga qo'yiladigan talablar to'g'risida"gi NIZOM. 13.08.2015 yil. №2709.

- milliy valyutada;
- xorijiy valyutalarda (barcha xorijiy valyutalarning yig'indisi) ta'minlanishi shartligi belgilab qo'yilgan.

SBMMK aktivlarni qaytarish muddatlarini hisobga olgan holda, moliyalashning barqaror resurslari mavjud bo'lishi uchun, shuningdek 1 yildan ortiq muddatdagi balansdan tashqari moddalardagi majburiyatlarni qo'shib, likvidlikka bo'lgan talabni (zarur bo'lgan barqaror moliyalashtirishni) qondirish uchun kerak.

Barqaror moliyalashtirishning mavjud summasiga quyidagilar kiradi:

- jami kapital;
- amaldagi qaytarish muddati 1 yil va undan ortiq bo'lgan bank majburiyatlari;
- qaytarish muddati belgilanmagan boshqa depozitlar va qarz mablag'lari summasining 30 foizi;
- qaytarish muddati 1 yildan kam bo'lgan boshqa depozitlar va qarz mablag'lari summasining 30 foizi.

Barqaror moliyalashtirishning zarur summasiga quyidagilar kiradi:

- qaytarilishiga 1 yil va undan ortiq muddat qolgan bank aktivlari, shu jumladan muammoli kreditlar va nomoliyaviy aktivlar (yer uchastkalari, binolar, mebel, kompyuterlar va avtomashinalar);
- sud jarayonida bo'lgan yoki belgilangan tartibda undirilmagan aktivlar;
- qaytarish muddati 1 yildan kam bo'lgan boshqa aktivlar summasining 30 foizi, qaytarish muddati 1 yildan kam bo'lgan yoki muddatsiz likvidli aktivlar bundan mustasno;
- balansdan tashqari moddalarning 15 foizi, bundan depozit bilan ta'minlangan akkreditivlar va kafolatlar hamda kredit ajratish bo'yicha shartli majburiyatlar mustasno.

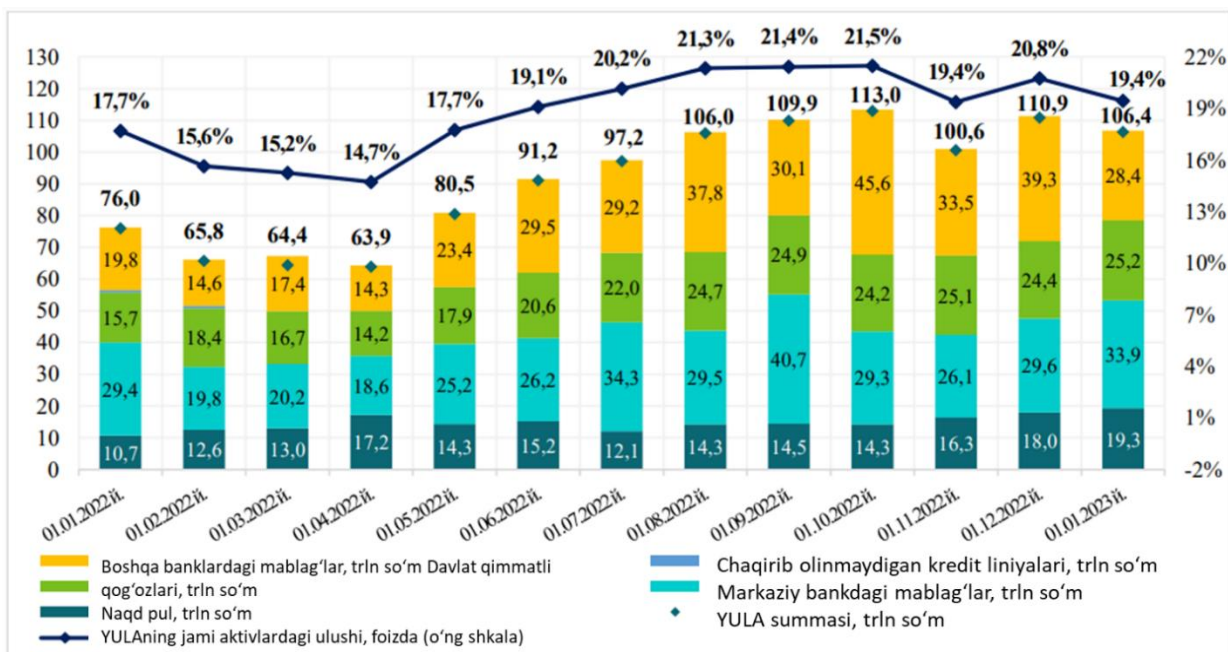
Bank tizimining likvidligi banklar majmuining o'z funksiyalari va majburiyatlari o'z vaqtida bajarilishini, shu jumladan, moliya institutlari o'rtasida pul bozori orqali mablag'larni qayta taqsimlashni ta'minlash imkoniyatini anglatadi.

Markaziy bank bank tizimi umumiy likvidligining ortib borishi sharoitida pul-kredit operatsiyalariga tegishli o'zgartirishlar kiritib bordi.

Mijozlar oldidagi majburiyatlarni belgilangan muddatlarda qaytarish imkonini beruvchi ishonchli likvidlik zaxirasini yaratish bo'yicha ko'rilgan choralar natijasida 2022 yilda yuqori likvidli aktivlar hajmi 104 trln so'mga yetib, 2021 yilga nisbatan qariyb 1,4 barobarga oshdi.

Bunda, yuqori likvidli aktivlar tarkibida milliy valyutadagi aktivlar qariyb 12 trln so'mga, xorijiy valyutadagi aktivlar esa 15 trln so'mga oshib, ularning hajmi mos ravishda 51 va 53 trln so'mni tashkil etdi.

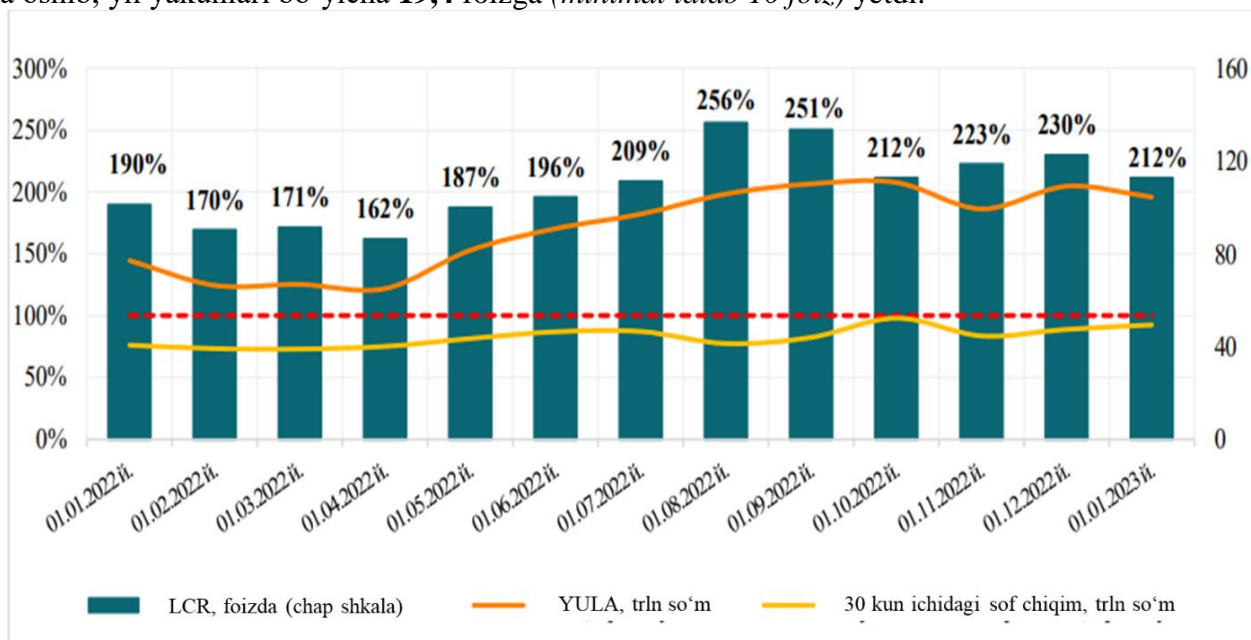
3-rasm. Yuqori likvidli aktivlarning (YuLA) tarkibi va jami aktivlardagi ulushi dinamikasi²⁶

Yuqori likvidli aktivlar hajmining ko'payishi aktivlar tarkibida boshqa banklardagi mablag'larning **1,4 barobarga**, davlat qimmatli qog'ozlarining **1,6 barobarga**, bank kassalaridagi naqd pullarning **1,8 barobarga** oshishi hisobiga shakllandi.

²⁶ www.cbu.uz. O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining 2022 yildagi faoliyati to'g'risida hisoboti. Toshkent 2023.

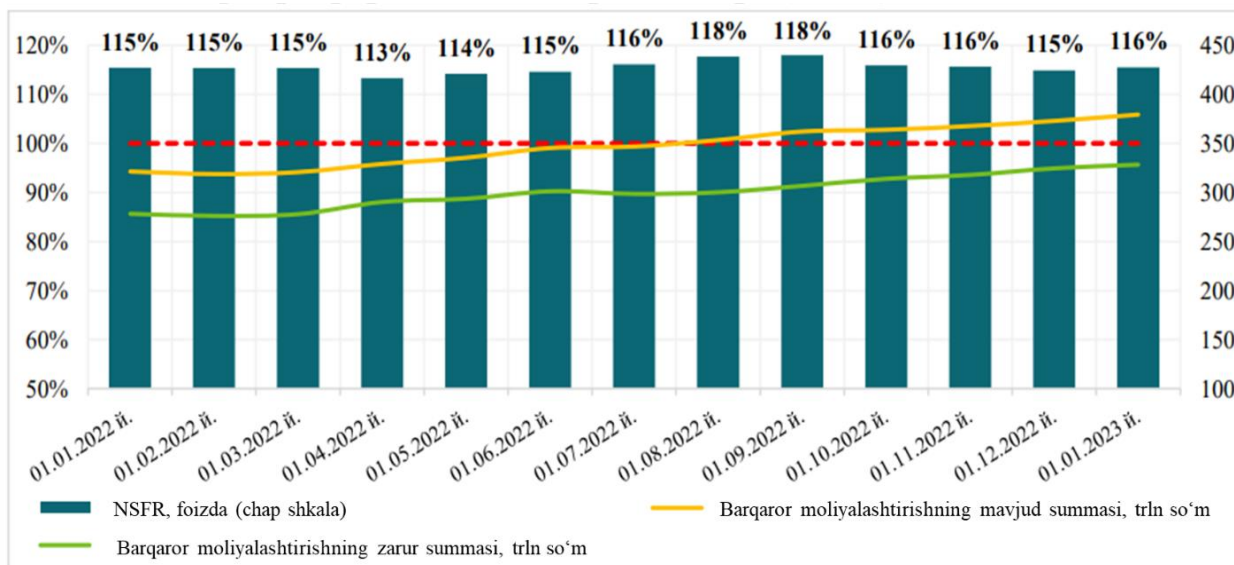
Natijada, **yuqori likvidli aktivlarning jami aktivlardagi ulushi** 2022 yil boshiga nisbatan **1,7 foiz** bandga oshib, yil yakunlari bo'yicha **19,4 foizga** (*minimal talab 10 foiz*) yetdi.

4-rasm. Likvidlikni qoplash me'yori (LCR)²⁷

Bank tizimi bo'yicha likvidlikni qoplash me'yori yil davomida 190 foizdan 212 foizgacha (minimal talab 100 foiz) oshishi bank tizimida kutilmagan stress holatlar yuzaga kelgan taqdirda ham banklar keyingi 30 kun davomida mijozlar oldidagi majburiyatlarni 2 barobar ortig'i bilan bajara olish imkoniyatini yaratdi.

5-rasm. Sof barqaror moliyalashtirish me'yori (NSFR) dinamikasi²⁸

Uzoq muddatli moliyalashtirish hajmiga mos ravishda barqaror manbalarni shakllantirish choralarining ham ko'rib borilishi bank tizimida sof barqaror moliyalashtirish me'yorining 2021 yildagi 115 foizdan 116 foizgacha oshishiga xizmat qildi. Ushbu ko'rsatkich milliy valyutada 117 foizni, xorijiy valyutada 113 foizni tashkil etganini ko'rishimiz mumkin.

Tijorat banklarining barqarorlik darajasini ekzogen va endogen faktorlar orqali aniqlanadi.

Bankning moliyaviy ahvolini tuzatish va uning iqtisodiy barqarorligini yaxshilash uchun quyidagi tadbirlarni amalga oshirish lozim deb hisoblaymiz:

1. Bank sarmoyadorlarini imkoniyatlarini ko'rib chiqish va yil oxiriga qadar bankning ustav kapitalini e'lon qilingan miqdorga yetkazishni ta'minlash.
2. Muddati o'tgan qarzlarni qaytarish uchun tegishli tadbir asosida choralar ko'rish va qaytishi mavhum bo'lgan kreditlar uchun zaxiralarni belgilangan me'yorga yetkazilishini taminlash.
3. Bankning aktivlarini daromad keltirmaydigan qismini kamaytirish va o'z navbatida daromadlik

²⁷ www.cbu.uz. O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining 2022 yildagi faoliyati to'g'risida hisoboti. Toshkent 2023.

²⁸ www.cbu.uz. O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining 2022 yildagi faoliyati to'g'risida hisoboti. Toshkent 2023.

imkoniyatini oshirish uchun aktiv mablag'larni asosan tavakkalchilik darajasi kam bo'lgan DQQ bozoriga yo'naltirish.

4. Bank ssudalari bo'yicha muddati o'tgan foizlarni to'liq qaytarib olib, shu summani bankning muddatsiz depozitlardagi majburiyatlarga ishlatish uchun bankning vakillik varaqasida saqlab turish.

5. Bank mamuriyatiga, transportga, ish haqi va shu bilan birgalikda unga tenglashtirilgan xarajatlarni bank daromadligiga bog'liq ravishda hisoblash.

6. Bankning aktivlarini marketing tadqiqotlariga bog'liq ravishda taqsimlashtirishni yo'lga qo'yish.

Xulosa qilib shuni ko'rsatishimiz mumkinki, banklarning bankrotlikka uchrash quyidagi eng asosiy holatlarda ro'y berishi mumkin: ssudalarning qaytmasligi va boshqa aktivlar qiymatining yo'qotilishi, likvid mablag'larning minimum darajadaliigi va asosiy faoliyatdan ko'riladigan zararlar shuningdek, ushbu zararlarini omonatchilar va mijozlar mablag'lari hisobidan qoplash. Bundan tashqari, bank majburiyatlarining aktivlarga nisbatan ortib ketishi, qimmatli qog'ozlar qiymatining tushib ketishi.

Bunga misol, 1930 - 1933 yillardagi dunyo mamlakatlarida tijorat banklarining yoppasiga bankrotlikka uchrashining asosiy sabablaridan biri, bank obligatsiyalarining bozor narxining keskin tushib ketishi va buning natijasida aholining o'z omonatlarini qaytarib olishi bo'lgan. Bunday vaziyat bank krizisi yoki sarosimalik deb ataladi.

Bank likvidlikning o'zgarishiga ta'sir qiluvchi omillarni hisobga olgan holda likvidli aktivlarga zarur miqdorini beliglab olishlari shart. Mazkur omillarga quyidagilar kiradi:

1) omonatchilarning ko'payishi yoki kamayishiga ko'ra mablag'larga ega bo'lish yoki ularni yo'qotish bank jalb qilingan mablag'lar bo'yicha majburiyatlarni yaqin muddatlarda bajarishi lozim, bu omonatlar va boshqa passivlarning muddatlari bilan bog'lik, hamda bankda qoladigan depozitlar miqdorini (asosiy deponentlar) hisob varaqdan olinadigan yoki darxol to'lanadigan depozitlar va boshqa passivlar bilan qiyoslangan holda tahlil qilish kerak;

2) omonatlar summasining o'sishi yoki qisqarishiga muvofiq majburiy zaxiralar me'yoriy miqdorining ko'payishi yoki kamayishi ham likvidlikka bevosita ta'sir ko'rsatadi.

3) ssudalar va investistiyalar summasining oshishi yoki kamayishiga ko'ra mablag'lar oqib kelishining ko'payishi yoki pasayishi ushbu omilning ta'siri shundan iboratki, ssudalar va investistiyalar miqdorini har bir oshishi likvidli aktivlar ulushini kamaytiradi, chunki investistiyalar uzoq muddatga asoslangan.

Nazorat uchun savollar:

1. «Bank» tushunchasi va uning iqtisodiy mohiyati
2. Tijorat banklari faoliyatini tashkil etish ga doir qanday huquqiy hujjatlarni bilasiz?
3. Banklarni litsenziyalash tartib-taomili qanday bosqichlardan iborat?
4. Bankni tashkil etishga doir dastlabki ruxsatnomani olish qanday amalga oshiriladi?
5. Bank ustav kapitali deganda nimani tushunasiz?
6. Qaysi hollarda tijorat bankining faoliyati to'xtatiladi?
7. Bankning to'lovga qobiliyatsizligi deganda nimani tushunasiz?
8. Bankning faoliyatini tugatish va bankni tugatish qanday shakllarda amalga oshiriladi?
9. Bank mablag'lari tushunchasi va ularning tuzilishi?
10. Markaziy bank tomonidan tijorat banklari mablag'lariga qo'yiladigan talablar va iqtisodiy normativlar?
11. To'lov qobiliyati tushunchasi?
12. Likvidlilik ko'rsatkichlariga qo'yiladigan talablar qanday?
13. Bank likvidligining me'yorlari qanday o'rnatiladi?
14. Tijorat banklari likvidligi va to'lov qobiliyatini tartibga solishda xorij tajribasi.
15. Bazil III tavsiyalarini qo'llashdan ko'zlanayotgan asosiy maqsadlar nimalardan iborat?
16. O'zbekiston Respublikasi tijorat banklari to'lov qobiliyatini boshqarish muammolari?

Foydalanilgan adabiyotlar:

Maxsus adabiyotlar

1. "Active and Passive operations of a Commercial Banks", "Modern Economic Theory" September 9/ 2013.

2. O'zbekiston Respublikasining "O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki to'g'risida"gi Qonuni (yangi tahriri). 2019-yil 11-noyabr, O'RQ-582-son.

3. “Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Qonuni (yangi tahriri). 2019-yil 5-noyabr, O‘RQ-580-son.
4. “Fuqarolarning banklardagi omonatlarini himoyalash kafolatlari to‘g‘risida” gi Qonun. 05.04.2002 yildagi 360-II-son.
5. “Important issues of increasing the active operations profitability of commercial bank” by Muradova L. , “Advanced Science Journal”, December 2014.
6. “Tijorat banklari kapitalining monandligiga qo‘yiladigan talablar to‘g‘risida”gi Nizom. [O‘zR AV tomonidan 2015-yil 6-iyulda 2693-son bilan davlat ro‘yxatidan o‘tkazilgan].
7. “Tijorat banklarida aktivlar sifatini tasniflash va aktivlar bo‘yicha ehtimoliy yo‘qotishlarni qoplash uchun zaxiralar shakllantirish hamda ulardan foydalanish tartibi to‘g‘risida”gi Nizom. 14.07.2015y. №2696.
8. “Tijorat banklarining likvidligini boshqarishga qo‘yiladigan talablar to‘g‘risida”gi NIZOM. 13.08.2015 yil. №2709.
9. A.Erdonayev. “Raqamli iqtisodiyot sharoitida tijorat banklarini transformatsiya qilish jarayonlarini takomillashtirish” i.f.d. ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati.
10. Abdullayev Yo. Qoraliyev T., Toshmurodov Sh., Abdullayeva S. Bank ishi. O‘quv qo‘llanma – T.: “IQTISOD-MOLIYA”, 2010-yil. - 532 bet.
11. Banklarning depozit (omonat) sertifikatlarini chiqarish va muomalada bo‘lish tartibi to‘g‘risida” NIZOM. 2008 yil 24 sentyabr №1859.
12. Sh. Z. Abdullayeva, U.O‘.Azizov. Bank ishi. Darslik. Toshkent-2018. 1024b.
13. Bankovskoe delo. Pod redaksi O.I. Lavrushina M.Fin. i statistika. 1998 g. str.68
14. Polfreman D., Ford F. Osnovi bankovkogo delo. Perevod s angl. Moskva infra 1996 g. str.-102.
15. Sinki, D.F. (ml.). Upravlenie finansami v kommercheskix bankax : Per. s angl. 4-go izd. / Djozef F. Sinki, ml. - Moskva : Catallaxy, 1994g. str. 22-23
16. Sovetskaya Entsiklopediya 1986 g.; Finansovo-kreditniy slovar M. Finansi i statistika 1986 g. 368 s.; Uzbeksko-russkiy slovar. gos. izd-vo innostrannix i natsionalnix slovarey. M.: 1959 g. 343 s.
17. E.Rid, R. Kotter, E.Pil i R. Smit «Kommercheskie banki» perevod s angl. M. Kosmopolis 1991g. str.-16

Internet resurslari

1. www.cbu.uz. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining 2022 yildagi faoliyati to‘g‘risida hisoboti. Toshkent 2023.

2-MAVZU: Iqtisodiyotni raqamlashtirish jarayonlarida bank faoliyatiga moliyaviy texnologiyalarni joriy etish va ulardan foydalanishda yuzaga keladigan kamchiliklar.

Reja:

- 2.1 Bank ishi sohasida amalga oshirilayotgan islohotlarda ilg'or AKT.
- 2.2 Tijorat banklarining an'anaviy va noan'anaviy xizmatlari. Tijorat banklarining yangi xizmat turlari.
- 2.3 Tijorat banklarining daromadlari, xarajatlari va foydasini shakllantirishda yuzaga keladigan ayrim kamchilik va muammolar.
- 2.4 Bank ishida mijozlarning kredit qobiliyatini aniqlash va boshqarishning ilg'or tizimlarini (Skoring, PARSE, CAMPARI, 5S va boshqa xalqaro) joriy etishdagi kamchiliklar;
- 2.5 Bankda moliyaviy texnologiyalarni joriy etish, ularni moliyalashtirish va ulardan foydalanishdagi muammolar.

✎ Tayanch iboralar:

Moliyaviy texnologiya, bank mahsuloti, bank xizmati, ekotizim, blokcheyn, masofaviy xizmat, internet tizimi, rafamli bank, trast, ishonch, vositachilik, saqlash operatsiyasi, olib-sotarlik operatsiyalari, daromad, risk diversifikatsiyasi, komissiya operatsiyalari, mukofot, foiz, ulush, kredit operatsiyalari, bank krediti, kredit turlari, kredit munosabatlari, qarz oluvchi, kredit shartnomasi.

2.1 Bank ishi sohasida amalga oshirilayotgan islohotlarda ilg'or AKT.

Milliy bozorda jahon global tendensiyalardan so'ng "ekotizim" deb ataladigan yangi hodisa paydo bo'ldi. Bu yarim tuzilgan aktivlar to'plami emas va aniq iyerarxiyasi va markazlashuvi bilan Janubiy Koreya chayebollarining ham o'xshashi emas, umuman olganda u korporativ markazdan pastga boshqaruv vertikalari bilan bog'langan sanoat yoki moliyaviy guruhlar to'plami ham emas. Chunki biznes 21-asr kontekstiga eng organik tarzda mos keladigan shakllarni o'zi mustaqil ravishda topadi. Ushbu yangi model uchun eng adekvat tushuncha bu "ekotizim" atamasidir.

O'tmishdagi vertikal tuzilmalardan farqli o'laroq, ekotizim shartli ravishda tarmoqsimondir. Uning elementlari turli miqyosda va profillarda bo'lishi mumkin, lekin ular bir-biri bilan barqaror aloqalarni hosil qiladi, bir-birini qo'llab-quvvatlaydi va to'ldiradi. O'zaro integratsiyaga intiladigan turli platformalar tarmog'i paydo bo'lmoqda. Eng muhim ishtirokchilar o'zlari atrofida asosiy faoliyatni yaratadilar va o'z diqqatlarini jalb qilish markazlariga aylanadilar, lekin ular to'liq hukmronlik qilishga intilmaydilar.

Mikro darajada, fintex ekotizimlari fintex mahsulotlarining ekotizimlari bilan ifodalanadi, ular o'ziga xos "markazlar" bo'lib, ularning keyingi o'sishiga yordam beradi.

Fintex mahsulotining belgilangan ekotizimi boshqa mahsulotlarga o'z interfeysidan o'z qiymatini oxirgi iste'molchisiga yetkazadigan vositachi sifatida foydalanish imkonini beradi. Odamlarning ehtiyojlarini qondirish uchun muayyan yechimni taqdim etishga majbur bo'lgan kompaniyalar buni ma'lum bir fintex mahsuloti orqali amalga oshiradilar, bu esa, o'z navbatida, fintex mahsulotini ishlab chiquvchilarga uning narxini o'sishida muhim afzallik beradi.

Fintex mahsulotining narxi ishlab chiqaruvchi kompaniyaning sa'y-harakatlarisiz o'sadi, ya'ni kompaniya o'zining yangi funksiyalarini rivojlantirish, qo'llab-quvvatlash va ilgari surish uchun qo'shimcha resurslarini ajratishga hojat yo'q.

Ekotizim yordamida tadbirkor mahsulotning foydalanuvchi uchun odatiy iste'moliga aylanish ehtimolini oshiradi. Tadbirkor boshqa mahsulotlardan iste'molchi uchun o'z interfeysidan foydalanishga ruxsat berib, foydalanuvchilarga yangi xususiyatlarni taqdim etmoqda. Bu shuni anglatadiki, ular ko'proq narsalarni qilishni, xizmatda ko'proq vaqt sarflashni va mahsulotni yaxshilaydigan ma'lumotlarni qoldirishni va ularning kundalik hayotining bir qismiga aylanishini o'rganadilar.

Oziq-ovqat ekotizimlari g'oyasi o'zaro foydalanuvchilar tomonidan taqdim etiladigan qiymatni tavsiflaydi. Bu innovatsion rivojlanish va uni tarqatish jarayoniga sezilarli ta'sir ko'rsatadi, shuningdek, yangi mazmunli mahsulotlarni yaratish uchun cheksiz imkoniyatlarni taqdim etadi.

Shunday qilib, tadbirkor yangi mahsulot yoki xizmatni yaratayotib, nafaqat uning funktsionalligini yaxshilashga, balki kelajakdagi ekotizimini shakllantirishga ham e'tibor qaratishi kerak.

Ammo shuni ta'kidlash kerakki, ekotizim nafaqat individual fintex mahsuloti uchun (mikrodarajada), balki butun fintex bozori uchun ham (makrol darajada) taaluqlidir.

Iqtisodiyotda ekotizimlarning yaratilish jarayoni va hodisalarni tahlil qilishning fanlararo evolyutsion yondashuviga mos keladi, shuning uchun uni "evolyutsion iqtisod" deb atashadi.

Umuman olganda, "Ekotizim" atamasi iqtisodiyotga biologiyadan kirib kelgan. Ekotizimning asosiy g'oyasi o'zaro bog'liqlikdir. O'zaro bog'liqlik tufayli ekotizimning elementlari o'sadi. Shu bilan birga, ekotizimning yashash imkoniyati u bilan bog'liq bo'lgan tirik organizmlar sonining ko'payishi bilan ortadi (iqtisodiy nuqtai nazardan, bu korxonalar, tashkilotlar yoki boshqa muassasalar).

Masalan, R.Ayres tabiiy jarayonlar va iqtisodiyotning turli tarmoqlaridagi korxonalarining faoliyat sohalari o'rtasida o'xshashliklarni keltirib chiqaradi.²⁹ Korxonalar tabiatan tirik organizmlarga o'xshashdir. Ular xuddi tirik organizmlar kabi moddiy resurslarni iste'mol qiladilar, ularni qayta ishlaydilar, tayyor mahsulot yoki xizmatlar ishlab chiqaradilar, qo'shimcha mahsulotlar yaratadilar va ma'lum manfaatlar uchun bir-biri bilan raqobatlashadilar.

T. Pauyer, G. Jerjian turli ekotizimlarning afzalliklarini hisobga olib, quyidagilarni ta'kidlaydilar: «... Tabiatda xar xil turlar bir-biriga yordam berib, butun jamiyat uchun foyda keltiradi. Masalan, marjon rifida marjon polipidan yaratilgan jamoa mavjud. Shunday qilib, biznesda ekotizim ko'pincha ko'plab aloqalarga ega bo'lgan bitta kompaniya asosida quriladi.³⁰

Ilmiy adabiyotlarda "ekotizim" tushunchasining ko'plab ta'riflari mavjudligiga qaramay, umumiy qabul qilingan tushuncha haligacha o'z aksini topmagan. Ekotizimlarni tasniflash va ularning xususiyatlari bilan bog'liq yo'nalishlar yetarlicha o'rganilmagan.

Masalan, M.Yakobides, C.Cennamo, A.Gaver, R.Adner, M.Iansiti, R.Leven, J.Mur kabi mualliflarning ishlariga asosanib, shunday xulosaga kelish mumkinki, ekotizim bu tegishli mahsulot va xizmatlarni taklif qiluvchi o'zaro hamkorlik qiluvchi va raqobatchi firmalar tizimidir.³¹

R.Adnerning fikricha, innovatsion ekotizimlar o'zaro bog'liq mexanizmlari sifatida qaraladi, ular orqali firmalar o'zlarining individual takliflarini mijozlarga yo'naltirilgan izchil yaxlitlikka birlashtiradi.³²

Kompaniyalarning ekotizimlardagi o'zaro aloqalarini o'rganishga qaratilgan yondashuvlar orasida tarmoq yondashuvi muhim ahamiyatga ega. Masalan, M.Yu. Sheresheva o'z tadqiqotlarida tarmoq konsepsiyasining evolyutsiyasini kuzatib boradi va firmalararo bog'liqlik tabiatiga oid turli nazariy qarashlarni o'rganadi.³³ [Sheresheva, 2010].

E.Autio va LDW Tomaslarning ishlarida ekotizim fokal firma(o'zaro vertikal bog'langan firmalar) bilan bog'langan o'zaro aloqador tashkilotlar tarmog'i yoki ishlab chiqaruvchi va uchinchi tomon ishtirokchilarini o'z ichiga olgan platforma sifatida ta'riflanadi hamda ular innovatsiyalar orqali yangi qiymat yaratadi.³⁴

M.Yakobids, C.Cennamo va A.Gaverlar o'z ishlarida o'zaro aloqador ekotizimlarni turli tarmoqlardagi korxonalarining ekotizimlarda (markaziy firmalarning sezilarli kuchiga qaramasdan) elementlarining yo'qligida bir-birini to'ldirishi, boshqaruv iyerarxiyasi, an'anaviy kompaniyalardagi boshqaruvga o'xshash tashkiliy shakl va muvofiqlashtirishi kabi xususiyatlarining muhimligini ta'kidlaydilar.³⁵

Ushbu mualliflarning fikricha, ekotizimning ta'rifi o'zaro munosabatlarning ma'lum bir turini tashkil etishi va uning tarkibiy xususiyatlarini aks ettirishi kerak. Ularning fikriga ko'ra, ekotizimlarning asosiy tarkibiy xususiyati ekotizimlardagi o'zaro ta'sirning strategik jihatdan farqli tabiatini belgilaydigan qo'shma ixtisoslashuv kabi xususiyatdir.

Birgalikdagi ixtisoslashuv shuni anglatadiki, ishtirokchilarning ekotizimga qo'shilish sharti to'liq almashtirib bo'lmaydigan ma'lum miqdordagi investitsiyalar bo'lishi kerak (boshqacha qilib aytganda, bu investitsiyalar yoki aktivlardan qo'shimcha xarajatlarsiz boshqa ekotizimlarda foydalanish mumkin emas).

²⁹ Айрес, Р. Хаётий айланиш метафораси тўғрисида: Экология ва иқтисод бир-биридан ажралиб турадиган жойда / Р. Айрес // Экологик иқтисод. - 2004. - № 48. - Б. 425-438.

³⁰ Кувват, Т. Эколизим: Тармоқли бизнеснинг 12 тамойили асосида яшаш / Т. Повер, Г. Жержиан. –Пепарсон Эдусатион Лтд., 2001. - 289 б.

³¹ Якобидес, М. Эколизимлар назарияси томон / М. Жасобидес, С. Сеннамо, А. Гавер // Стратегик бошқарув журнали. - 2018. - жилд. 39, исс. 8. –П. 2255-2276.

³² Аднер, Р. Инновацион стратегиянги инновацион экотизимингизга мосланг / Р. Аднер // Garvard Business Review. - 2006. - жилд. 84, № 4. - Б. 98–107.

³³ Шерешева М.Ю. Формы сетевого взаимодействия компаний [Компаниялар тармоғи ҳамкорлик шакллари]. Москва, Издателский Дом Гос университета - Высшая школа экономика, 2010.340 б.

³⁴ Аудио Э., Томас ЛДВ Инновацион экотизимлар: Инновцияларни бошқариш учун оқибатлари. Додгсон М., Ганн ДМ, Пиллипс Н., тахрирлар. Оксфорд инновцияларни бошқариш бўйича қўлланма. Оксфорд, Оксфорд университети нашриёти, 2014 йил.

³⁵ Якобидес М., Сеннамо С., Гавер А. Индустрис, экотизимлар, платформалар ва архитектуралар: Стратегиямизни умумий даражада қайта кўриб чиқиш. Ишчи қоғоз. Лондон, Бизнес мактаби, 2015 йил.

Ekotizimlarning muhim xususiyati o'zaro bog'langan tashkilotlarni muvofiqlashtirishning yuqori samaradorligidir.

Mahalliy va xorijiy iqtisodchilarning ekotizimlarning o'rganishiga asoslanib, yuqoridagi ta'rifni fintex ekotizimiga (moliyaviy texnologiyalar bozori) nisbatan aniqlashtirish mumkin.

Fintex ekotizimi - bu ikki pog'onadan tashkil topgan modulli tuzilishga ega bo'lgan iqtisodiyotning turli tarmoqlarining o'zaro bog'langan tashkilotlari tarmog'i: birinchi pog'ona - ekotizimning yadrosi bo'lgan barqaror kompaniyalar guruhi, ikkinchi pog'ona esa - beqaror, o'zgaruvchan kompaniyalar guruhidir.

Ushbu mezonni hisobga olgan holda, fintex ekotizimlarining uch turini ajratib ko'rsatish mumkin:

- mikro-fintex ekotizimi yoki bitta mahsulotning ekotizimi;
- mezo-fintex ekotizimi - bir kompaniya tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulotlar ekotizimidir;
- makro-fintex ekotizimi - iqtisodiyotning turli sohalarida kompaniyalar tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulotlar bozorining ekotizimidir.

Ko'plab mamlakatlarda fintex sanoati rivojlanishining asosiy katalizatori sifatida banklar hisoblanadi. Masalan, Rossiyada fintex ekotizimi iqtisodiyotning bank sektorida eng faol rivojlanmoqda.³⁶ Buning sababi, bu yerdagi korporativ muhit yanada moslashuvchan, elastikroq, og'ir jismoniy aktivlarga bog'lanmaganligidir. Biroq, an'anaviy tarmoqlardagi kompaniyalar bunga qarshi harakatni boshlaydilar.

Shunga o'xshash jarayonlar an'anaviy ravishda og'ir metallurgiya va sekin rivojlanadigan xomashyo xoldinglarida sodir bo'la boshladi. Zamonaviy sharoitda endi kompaniyalar o'rtasidagi raqobat aktivlar uchun emas, balki jamoalar resurslari birlashtirilgan ittifoqlar va kombinatsiyalar uchun olib borilmoqda.

Banklarda mavjud bo'lgan katta ma'lumotlar bilan ishlashning ulkan imkoniyatlari jumladan, raqamli tijoratda oqimlarni yo'naltirish, ular uchun noyob takliflarni yaratish va ularni boshqa resurslar bilan birlashtirish imkonini beradi. Bularning barchasi moliyaviy infratuzilma doirasida bank xizmatlarini taqdim etilishi uchun ishlashi mumkin.

Moliyaviy operatsiyalar zamonaviy iqtisodiyot asosida joylashgandir. To'lovlar va pul o'tkazmalari yuqori chastotada amalga oshiriladi va iste'molchi bilan barqaror aloqani shakllantiradi. Kreditlar tovarlar va xizmatlarni sotishni qo'llab-quvvatlaydi va rag'batlantiradi. Jamg'arma va investitsiya mahsulotlari korxonalar rivojlanishi uchun resurs bazasini yaratadi. Moliyaviy xizmatlarning real sektor bilan aloqadorligi va o'zaro bog'lanish darajasi bugungi kunda shu qadar yuqoriki, bu xizmatlar har qanday yirik ekotizimning ajralmas tarkibiy qismi hisoblanadi.

Ekotizim o'zaro bog'langan resurslardan foydalangan holda bir nechta faoliyat sohalarini birlashtirish orqali shakllanadi. Bu sohalariga birinchi navbatda mijozlar ma'lumotlari, shuningdek, raqamli platformalar, interfeyslar, algoritmlar, foydalanuvchini avtorizatsiya qilish usullari, dasturiy va axborot infratuzilmasi va boshqa aktivlar kiradi. Ular birgalikda mavjud xizmatlarni yaxshilash, shuningdek, yangi, qulayroq, sifatli va arzon mahsulot va xizmatlar yaratish imkonini beradi.

Bugungi kunda mamlakatimizda aksariyat moliyaviy xizmatlar mobil ilovalar interfeysi orqali banklarning chakana mijozlari uchun tranzaksiyalar va foydalanuvchilarning xatti-harakatlari to'g'risidagi ma'lumotlar kredit tashkilotlari tomonidan risklarni baholash, xizmatlarni shaxsiylashtirish va o'zaro sotish uchun foydalaniladi. Mamlakatimizda ayrim banklar hozirgi kundayoq (masalan, Anor Bank) mijozlar bilan muloqot qilish uchun deyarli to'liq onlayn kanallariga o'tdilar.

Ekotizimlarda ishtirok etish banklar uchun quyidagi istiqbollarni ochadi.

Birinchi, ular bevosita mijozlarni sotib olish va o'zaro qayta sotish orqali daromadlarini o'sishini tezlashtirish imkoniyatiga ega. Bu, ayniqsa, an'anaviy segmentlarda o'sish istiqbollari katta bo'lgan biroq yuqoriga o'sish nisbatlari chegaralangan banklar uchun to'g'ri keladi. Shu bilan birga, bunday imkoniyat nomoliyaviy biznesni mustaqil rivojlantirayotgan banklar uchun ham, hamkorlar yordamida ekotizim yaratuvchilar uchun ham birdek mavjud.

Ikkinchi, eng muhimi, ekotizim moliyaviy xizmatlar segmentiga kiruvchi texnologik kompaniyalar bilan samarali raqobat uchun zarur shartga aylanishi mumkin. Ko'pgina an'anaviy bank mahsulotlari, masalan, yuqori darajada standartlashtirilgan iste'mol kreditlari, shular jumlasidandir. Bu shuni anglatadiki, iste'molchi uchun mahsulot yetkazib beruvchining brendi emas, balki uning qiymati va foydalanish imkoniyati hal qiluvchi omil bo'lib hisoblanadi. Raqamli iqtisodiyotda standart xizmatlar bozorida raqobat ayniqsa keskin, chunki iste'molchilar mahsulot yetkazib beruvchilar o'rtasidagi almashinuv uchun deyarli hech qanday

³⁶Дяченко О. Финансовая экосистема: все в одном [Моливиий экотизим: барчаси биттада]. НБЖ: Национальный банковский журнал. 2018. URL: <http://nbj.ru/publs/upgrade-modernizatsiya-iravzvitie/> 2018/05/07 / финансовая-экосистема-всей-одном / (кириш 2019-йил 22-июн).

to'siqlarni qo'yish imkoniyatiga ega emaslar. Shunday qilib, muayyan foydalanuvchilarning kundalik ehtiyojlariga moslashtirilgan diversifikatsiyalangan ekotizim bank uchun mijozlarning sodiqligini oshirish va ushlab turishning samarali vositasiga aylanishi mumkin.

Uchinchidan, qo'shimcha olinadigan ma'lumotlaridan banklar o'zlarining kredit risklarini aniqroq baholash va moliyaviy mahsulotlarni sotishni maqsad qilish uchun foydalanishlari mumkin.

Va nihoyat, nomoliyaviy sektorni kengaytirish banklarga mijozlarga masofaviy xizmat ko'rsatish modellariga o'tganliklari uchun ular tomonidan kamroq talab qilinadigan chakana savdo nuqtalarini yuklashda yordam berishi mumkin.

Olib borilgan tadqiqot fintex ekotizimini rivojlantirishning keyingi bir necha yil ichida iqtisodiyotning moliya sektorida kuzatilishi mumkin bo'lgan quyidagi tendensiyalarini aniqlash imkonini berdi:

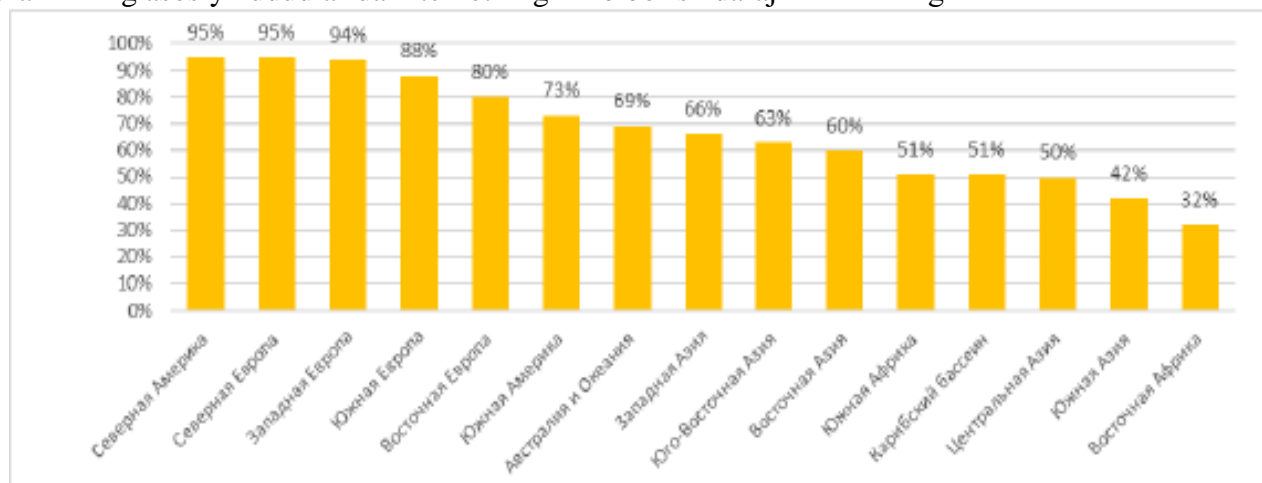
- blokcheyn texnologiyalari;
- Sun'iy intellekt;
- biometrika va foydalanuvchilarni masofadan identifikatsiya qilish texnologiyalari;
- RegTex (Regulatorы Technologiy) va SapTech (nazorat texnologiyasi);
- kontaktsiz to'lovlar va tovarlar interneti (Internet of Things, IOT);
- Beyond Banking ("Bankdan ko'proq").

Moliyaviy texnologiyalar sektori yoki fintex-tez rivojlanayotgan yangi soha bo'lib, u moliyaviy xizmatlar va yangi texnologik sektorlar kesishmasida paydo bo'lgan. Soha ishtirokchilari ko'p segmentli moliyaviy xizmatlar bozori uchun iste'molchiga yo'naltirilgan innovatsion yechimlarni yaratadilar. Gap chakana va korporativ bank ishi, sug'urta, brokerlik va kabi boshqa segmentlar haqida ketmoqda.

Shu bilan birga, asosiy ishtirokchilar moliyaviy sektordagi an'anaviy ishtirokchilar emas, ular asosan texnologik kompaniyalari hisoblanadi. Fintex loyihalari klassik moliyaviy tashkilotlarga qaraganda innovatsiyalarni tezroq birlashtiradi, yangi mahsulot va xizmatlarni tezroq yaratadi, biznes modellarini o'zgartiradi va deyarli barcha bozor segmentlarida xizmatlar ko'rsatishga tayyor bo'ladi. An'anaviy ishtirokchilar yangi voqelikka moslashishga va o'z mahsulotlarini moslashtirishga yoki yangilarini ishlab chiqishga majburlirlar. Shuning uchun ham bugungi kunda texnologiya kompaniyalari va moliyaviy institutlar o'rtasida raqobat kuchaymoqda.

Amerika texnologiya kompaniyalari fintexning kashshoflari hisoblanadi. Asosan Silikonda ishlab chiqilgan ko'plab innovatsion loyihalar yangi sanoatni rivojlantirish uchun qulay muhit yaratishga yordam berdi. Biroq, bugungi kunda boshqa mamlakatlar ham moliyaviy texnologiyalar markazlariga aylanib bormoqda, masalan, Buyuk Britaniya, Singapur, Janubiy Koreya va boshqalar.

Moliyaviy texnologiyalar sektorining rivojlanishini faol rag'batlantiruvchi omillar bo'lib, butun dunyo bo'ylab Internetning kirib borishi, shuningdek, inson hayotining deyarli barcha sohalarini, shu jumladan moliya sektorini qamrab olgan raqamlashtirish jarayonlari bo'ldi. Quyidagi 1-rasmda 2019-yil boshidagi sayyoramizning asosiy hududlarida internetning kirib borish darajasi ko'rsatilgan.

1-rasm. Internetning dunyoga kirib borishi, 2019 yil yanvar holatiga.³⁷

Fintex innovatsiyalarida buzg'unchi innovatsiyalarning birinchi avlodi 2000-yillarning boshlarida paydo bo'lgan. Bu Internet texnologiyalariga asoslangan yangi biznes modellari edi. Ushbu biznes modellaridan

³⁷Седих И. А. Инновацион молиявий технологиялар ва хизматлар бозори. Миллий тадқиқот университети Иқтисодиёт олий мактаби. Ривожланиш маркази. 2019 йил декабр

birinchisi moliyaviy agregatorlar (bozorlar) modeli edi. Dunyo bo'ylab qimmatli qog'ozlar savdosi bo'yicha inqilob qilgan ikkinchi onlayn savdo modeli bu jarayonlarning ikkinchi avlodi bo'lib hisoblanadi.

Bundan tashqari, moliyaviy texnologiyalar sanoati 2008 yilda boshlangan so'nggi jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida rivojlanishi uchun kuchli turtki oldi. Bu davrda aholining an'anaviy moliyaviy mahsulotlar va vositalarga ishonchi yo'qola boshladi. Ayni paytda, nisbatan rivojlangan va rivojlanayotgan bozorlarda olib borilgan turli tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, aholining an'anaviy bank tizimiga ishonchsizligi davom etmoqda va ular tez-tez fintex xizmatlaridan foydalanmoqda. Bundan tashqari, fintex loyihalari auditoriyasi banksiz va banklar tomonidan to'liq xizmat ko'rsatilmaydigan segmentlardir. Bugungi kunda moliyaviy bozorga Internet bilan bevosita bog'liq bo'lgan yangi avlod texnologiyalari ham olib kelinmoqda. Bunday texnologiyalarga:

□ Mobil texnologiyalar, ya'ni simsiz aloqaga asoslangan mobil qurilmalar va ilovalar to'plamlari. Mobil aloqa infratuzilmasi jadal sur'atlar bilan rivojlanmoqda. Mobil Internetning mavjudligi uning geografiasini kengaytirmoqda va uning ishlash tezligi oshib bormoqda. Chunki ular o'zaro platformalar va funksiyalarga boy bo'lib to'ldirilib bormoqda. Bu mobil qurilmalar bozorining jadal rivojlanishi (smartfonlar, aqlli soatlar, aqlli uzuklar va boshqalar) bilan birga kechmoqda.

Moliya sohasida mobil texnologiyalarning rivojlanishi tufayli mobil bankingning alohida sohasi paydo bo'ldi, bu mobil qurilmalar: smartfonlar, planshetlar, aqlli soatlar va boshqalar yordamida bank hisob varaqlarini boshqarishni nazarda tutadi. Bundan tashqari, o'yinchilar moliyaviy xizmatlarni olishni soddalashtirish va maqsadli auditoriyaning sodiqligini oshirish maqsadida maxsus mobil qurilmalarni ishlab chiqishmoqda. Masalan, to'lov smart-uzuklar, kalit halqalar, bilaguzuklar, plastik kartalarning jismoniy agregatorlari va boshqalar.

□ Katta hajmdagi tizimli va tizimsiz ma'lumotlarni, shuningdek ularni qayta ishlash va foydalanish texnologiyalarini, katta massivlarda kerakli ma'lumotlarni topish usullarini katta axborotlar bilan belgilash. Ma'lumotlar manbalari - turli xil Internet hujjatlari, ijtimoiy tarmoqlar, bank kartalari bo'yicha operatsiyalari, radiochastotali identifikatsiyalash, audio va video ro'yxatga olish qurilmalari va boshqalar. Katta ma'lumotlar tahlili moliyaviy tashkilotlarga yangi iste'molchilar toifalarini aniqlash, eng moslashtirilgan mahsulotlarni yaratish va h.k. imkonini beradi.

□ An'anaviy ravishda insonning vakolati hisoblangan ijodiy funksiyalarni bajarishga qodir bo'lgan aqlli mashinalar va dasturlarni yaratish imkonini beruvchi sun'iy intellekt texnologiyalari (masalan, musiqa, adabiy asarlar yozish va h.k.).

Sun'iy intellekt texnologiyalari moliyaviy kompaniyalarga egri chiziqdan oldinda turishga va xarajatlarni kamaytirish bilan birga eng moslashtirilgan individual xizmatlarni taqdim etishga imkon beradi.

□ Texnologlar va raqamli valyutalar. Raqamli valyutalar - bu moddiy timsolga ega bo'lmagan pul mablag'lari bo'lib, ulardan jismoniy va yuridik shaxslar to'liq banknot sifatida foydalanishlari mumkin. Raqamli to'lov vositalaridan foydalanish uchun an'anaviy bankda hisob ochish shart emas, buning uchun tegishli to'lov tizimida onlayn ro'yxatdan o'tish kifoya.

□ Bugungi kunda raqamli valyutalarning ikki turi farqlanadi: elektron hamyonlar (masalan, PayPal, WebMoney, ApplePay va boshqalar) va kriptovalyutalar (Bitcoin, Efirum, Laytkoin va boshqalar). Ammo elektron hamyonlarni "an'anaviy" pul bilan to'ldirish kerak bo'lsa, u holda emissiya (kon) qazib olish, almashish va kriptovalyutalarni hisobga olish kriptografik algoritmlar ketma-ketligini maxsus qo'llashga asoslangan va ma'lum qoidalarga muvofiq amalga oshiriladi. Bu esa ma'lumotni soxtalashtirishni juda qiyinlashtiradi. Dunyoda blokcheyn texnologiyasiga asoslangan fintex loyihalari faol o'sib bormoqda.

Ba'zi mamlakatlar allaqachon kriptovalyutalarni to'liq to'lov vositasi sifatida tan olishgan va hatto o'zlarining davlat kriptovalyutalarini (masalan, Belarusiya, Yaponiya, BAA) ishlab chiqishni boshlaganlar. Boshqa davlatlar kriptovalyutalardan foydalanishni cheklab qo'ygan yoki uning muomalasini butunlay taqiqlagan. Bizningcha bunday holatlar ayrim davlatlarni banknotlarni chiqarish bo'yicha eksklyuziv huquqidan mahrum qilishi bilan tahdid qilmoqda (masalan, Xitoy, Islandiya, Tailand, Vetnam).

□ Virtual va kengaytirilgan haqiqat (voqelik). Virtual voqelik deganda insonga ma'lumotni idrok etish qobiliyati (ko'rish, eshitish, teginish, hid va boshqalar) texnik vositalar yordamida yaratilgan muhit orqali uzatilishi tushuniladi. Sensatsiyalarning ishonchli kompleksini yaratish uchun real vaqt rejimida virtual haqiqat xususiyatlari va reaksiyalarining kompyuter sintezi amalga oshiriladi. Kengaytirilgan yoki aralash haqiqat - bu kompyuterlashtirilgan qurilmalar yordamida real vaqt rejimida raqamli va grafik ma'lumotlar bilan haqiqiy mavjud jismoniy dunyoni qo'shishdir.

Klassik moliyaviy institutlar va fintex startaplari masofaviy xizmatlar sifatini yaxshilash va mijozlarning sodiqligini oshirish uchun virtual va kengaytirilgan reallik texnologiyalaridan faol foydalanmoqdalar.

Masalan, to'liq ishlaydigan virtual filiallarni ochish, moliyaviy savodxonlikni o'rgatish bo'yicha xizmatlarni yaratish, o'z mijozlari uchun virtual ko'ngilochar joylarni tashkil etish va boshqalar.

□ Kontaktsiz texnologiyalar - 10 sm dan ortiq bo'lmagan masofada ishlaydigan simsiz qisqa masofali texnologiyalar. Bunda ob'ektlardan olingan ma'lumotlar radiosignal orqali o'qiladi. Bugungi kunda ular smartfonlar, planshetlar, aqlli soatlar, plastik kartalar va boshqalarga integratsiya qilinmoqda. Ularni moliyaviy sektorda foydalanishiga kelsak, bu, qoida tariqasida, smartfonlarda o'rnatilgan NFC chipiga ega qurilmalar yordamida kontaktsiz to'lovlarni amalga oshirish, bilaguzuklar va boshqalarni o'z ichiga oladi.

□ Biometrik texnologiyalar biometrikaga asoslangan bo'lib, shaxsning o'ziga xos xususiyatlarini o'lchaydi. Bunda dinamik (xulq-atvor) va statik (fiziologik) xususiyatlar haqida gap boradi. Xulq-atvor belgilariga ovoz, imo-ishoralar, yurish va boshqalar kiradi. Fiziologik barmoq izlari, yuz geometriyasi, to'r parda va boshqalar.

Moliyaviy sektorda biometrik tranzaksiyalar xavfsizligini yaxshilash uchun identifikatsiya va autentifikatsiya tizimlarida qo'llaniladi.

Alohida fintex sanoatining jahon moliyaviy bozorlariga ta'siri haqida to'xtalib o'tish joiz. Mutaxassislarning fikricha, yangi texnologiyalarning joriy etilishi moliya bozorlarida raqobatning kuchayishiga xizmat qilmoqda. Yangi mahsulotlarning taklifi ularga soddalashtirilgan kirish fonida kengaytirilmoqda va shaxsiylashtirilmoqda. Moliyaviy mahsulotlar va turmush tarziga yo'naltirilgan xizmatlar o'rtasidagi chegaralar asta-sekin xiralashib, yangi standartlarni belgilaydi. Yangi moslashuvchan biznes modellari paydo bo'ladi va rivojlanadi, bu ularga yangi bozor bo'shliqlarida ishlash imkonini beradi. Masalan, R2R xizmatlari⁸ fintex sanoati rivojlanishi natijasida paydo bo'lgan yangi munosabatlarning eng muhim shakliga aylandi.

Innovatsiyalar biznes faoliyatini yaxshilashga ham yordam beradi. Mutaxassislarning fikriga ko'ra, butun dunyoda moliya bilan bog'liq har qanday operatsiyalarni qo'llab-quvvatlash natijasida ularning narxi pasaymoqda. Yangi yechimlar mijozlarni jalb qilish va ularga xizmat ko'rsatish xarajatlarini sezilarli darajada kamaytirishga, mavjud va yangi risklarni baholash va oldini olishga, yangi daromad manbalarini topishga va hokazolarga yordam beradi. Bu biznesning shaffofligini oshiradi. Taqsimlangan tizimlar mavjud biznes modellarini asta-sekin qayta tuzib, ularni iloji boricha shaffof qiladi. Katta ma'lumotlarni tahlil qilish vositalaridan foydalanish moliyaviy kompaniyalarga potensial mijozlarning yangi toifalarini aniqlash, maqsadli takliflarni ishlab chiqish, mijozlarga xizmat ko'rsatishni yaxshilash va shu bilan ularning sodiqligini oshirish imkonini beradi. Amaliyot shuni ko'rsatadiki, texnologik xizmatlardan allaqachon foydalangan mijozlar moliyaviy tashkilotlar bilan tamomila yangi aloqalarni hohlamoqdalar.

Bundan tashqari, moliyaviy nazorat o'zgartirilmoqda. Ko'pincha biznes-modelning yangi texnologik moliyaviy mahsulotlari/xizmatlari mavjud qonunchilik doirasidan tashqarida bo'ladi. Regulyatorlar joriy etilayotgan texnologiyalarni o'rganadi va samarali qoidalarni ishlab chiqish uchun an'anaviy va rivojlanayotgan qatnashchilar bilan ishlaydi. Bundan tashqari, hozirda global tartibga soluvchilar moliyaviy texnologiyalar sektorining uzoq muddatli barqaror o'sishi uchun zarur infratuzilmani shakllantirish, masalan, ochiq bank tizimini, biometrik tizimlarni va boshqalarni yaratish zarurligini tushunishdi.

2.2. Tijorat banklarining an'anaviy va noan'anaviy xizmatlari. Tijorat banklarining yangi xizmat turlari.

Bugun O'zbekistondagi ijtimoiy xayotning barcha jabhalarida o'tkazilayotgan tub o'zgarishlar o'z taraqqiyotining yangi bosqichiga ko'tarildi. O'zbekiston iqtisodiyotining yetakchi tarmoqlaridagi qayta qurishlar munosabati bilan moliyaviy tuzilmalar va eng avvalo, mamlakatimizning mashina va uskunalar milliy parkini jahon andozalari darajasidagi yangi texnika bilan ta'minlash uchun investitsiya mablag'lari ajratayotgan moliya institutlari oldiga katta vazifalar qo'yilmoqda. Bu vazifani moliyalashning faqat an'anaviy usuli - bank krediti va boshqa kreditlarga tayangan holda muvaffaqiyatli va jadal sur'atlarda hal etib bo'lmaydi.

Barcha tijorat banklarining bajaradigan operatsiyalari deyarli bir hildir. Banklarning bugungi kundagi ko'rsatayotgan xizmatlariga e'tibor beradigan bulsak, ularning soni yanada oshganini ko'rishimiz mumkin.

2017 yilda tijorat banklari o'z faoliyatini valyuta siyosatining liberallashtirilishi, Markaziy bank tomonidan pul-kredit siyosatining qat'iyashtirilishi va bank nazorati talablarining yanada kuchaytirilishi, tijorat banklariga, ayniqsa, davlat ulushiga ega banklarga Hukumat tomonidan iqtisodiyotni kreditlash bo'yicha vazifa va talablarning kuchaytirilishi bank tizimining rivojlanish ko'rsatkichlariga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatdi.

So'ngi yillarda tijorat banklari umumiy kapitali 2,3 barobarga, jami aktivlari 2,0 barobarga, shu

jumladan, kredit qo'yilmalari hajmi 2,1 barobarga hamda jami majburiyatlari 1,9 barobarga, shu jumladan, jalb qilingan depozitlar hajmi 1,6 barobarga oshdi. Mazkur yuqori o'sish ko'rsatkichlarining shakllanishiga milliy valyuta almashuv kursining keskin pasayishi jiddiy ta'sir qilgan bo'lsa-da, bank tizimi o'sish ko'rsatkichlarining real hisobda ham yuqori bo'lishi banklar moliyaviy barqarorligini yanada mustahkamlashga xizmat qildi³⁸.

Respublika iqtisodiyotining barqaror o'sib borishi bilan mos ravishda mamlakat bank tizimi infratuzilmasi ham muntazam rivojlanib bormoqda.

Yuqoridagi fikr-mulohazalar mustaqillik yillarida O'zbekiston banklari o'z xizmatlarini yetarli darajada shakllantirishga erishganligidan darak beradi. Biroq, banklar o'rtasidagi raqobat kurashi ularni qo'shimcha mijozlar jalb etish hamda ko'rsatilayotgan xizmatlar doirasi va sifatini kengaytirish uchun yangicha yondashishga undamoqda.

Tijorat banklari xizmatlarining iqtisodiy mazmuniga va ko'zlangan maqsadiga ko'ra ikki yirik guruhga bo'lish mumkin:

1. Ma'lum darajada bankning likvidligini saqlab turish uchun bajariladigan xizmatlar.

2. Daromad olish maqsadida bajariladigan xizmatlar. Ushbu ikki xizmatlar guruhi o'rtasida ma'lum nisbat mavjud bo'lib, u bank faoliyatini sifat jihatdan ma'lum darajada ta'minlab turish imkonini beradi. Bank likvidligini ta'minlash maqsadida bajariladigan xizmatlarning ba'zi birlari bankka daromad keltirsada, ular mavjudligining sababi bank umumiy likvidligini ma'lum darajada ushlab turishdan iboratdir.

Bugungi kunda Respublikamiz tijorat banklari tomonidan mijozlarga 250 dan ortiq bank xizmat turlari taklif etilgan. Tijorat banklari yangi turdagi bank xizmatlarini yo'lga qo'yish orqali korxonalar tashkilotlarga qulayliklar yaratmoqda.

Shuni ta'kidlab o'tish mumkinki, bozor munosabatlari sharoitida Markaziy bank tijorat banklarining likvidlik darajasi yuqori o'rganilgan talab darajasida bo'lishini nazorat qiladi, ammo bizning fikrimizcha, xizmatlarning daromadlilikiga ham e'tibor berish zarur.

Bundan tashqari, bank xizmatlari yuqori daromad olishni emas, balki uning mijozlar oldidagi, qolaversa jamiyat oldidagi reputatsiyasini yanada oshirish maqsadida amalga oshirilishi ham mumkin.

Bank xizmatlari bank daromadlarini oshirishga, xususiy va korporativ banklar, hamda iqtisodiyotning ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan bank tadbirkorligining an'anaviy sohasi bo'lib hisoblanadi.

Bank xizmati – bank operatsiyalarini o'tkazishni optimallashtiruvchi nazariy, texnologik, moliyaviy, intellektual va professional bank faoliyatidir.

Bank xizmati haqiqatdan ham bank faoliyati majmuasidir. Mijozlarning bank faoliyatiga bo'lgan talablarini qondirish bilan bog'liq bo'lgan xizmatlardir. Shu bilan bir qatorda biz bank xizmati tushunchasiga bank operatsiyalarini optimallashtirishni ham muhim element sifatida kiritdik, chunki banklar xizmatning u yoki bu turini tanlashda ushbu operatsiyaning samaradorligi, qulayligi va sifatlilik darajasiga e'tibor berishlari va ushbu ko'rsatkichlar uning raqobatbardoshligini ta'minlash asosi hisoblanishini his etmoqlari lozim.

1-jadval

Zamonaviy adabiyotlarda «Operatsiya» va «Xizmat» tushunchalarining farqlanishi³⁹

Xizmat	Operatsiya
<p>Boshqaga foyda keltiradigan harakat. Nafaqalar va boshqa ijtimoiy yordamlar.</p> <p>Moddiy tabiatni o'zgarishi bilan bevosita bog'liq bo'lmagan mehnatning barcha turlari. Bu narsalar iste'moliga xizmat ko'rsatish vositasida aholining har hil individual talablarini qondirishga qaratilgan mehnat turlari.</p> <p>Yangidan mavjud bo'lmagan mahsulot yaratilmaydigan, lekin mavjud mahsulot sifati o'zgaradigan jarayonni amalga oshiruvchi ishlar, faoliyat turlari. Bu ashyolar ko'rinishida emas, balki faoliyat</p>	<p>O'zi kabilar bilan bir qatorda alohida harakat.</p> <p>Bir maqsadda birlashtirilgan harakatlar majmui.</p> <p>Mijozlar hisobidan va topshirig'iga asosan bajariladigan huquqiy, komission operatsiyalar.</p> <p>Pul mablag'larini jalb qilish va joylashtirish operatsiyalari.</p> <p>Bir iqtisodiy masalani yechishga qaratilgan o'zaro bog'liq bo'lgan bank faoliyati.</p> <p>Ko'zlangan maqsadni amalga oshirish bilan bog'liq harakat.</p>

³⁸ Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг 2022 йилдаги фаолияти тўғрисида ҳисобот

³⁹ Lending / Chartered Institute of Bankers. - London: BPP Publishing, 2003. ISBN 0-7517-1015-6

Bank operatsiyasi – bank tomonidan amalga oshiriluvchi pul mablag'larini joylashishini nazarda tutuvchi va aniq iqtisodiy masalani yechishga qaratilgan o'zaro bog'liq bo'lgan bank va mijoz harakatlari majmui⁴⁰.

Bank xizmatlari bozori – mijozlar talabini qondirishga qaratilgan bank xizmati talabi va taklifining shakllanish sohasi.

Tijorat xizmatlarining namunaviy portfeli vakillik munosabatlar, risklarni boshqarish, mijozlarning tashqi iqtisodiy faoliyatiga xizmat ko'rsatish sohalarida vakil banklar hisobidagi mablag'lar qoldig'i tufayli universal banklarni bank xizmatlari bozorida yuqori mavqeni egallashlariga va daromadini oshirishga imkon berishi aniqlandi.

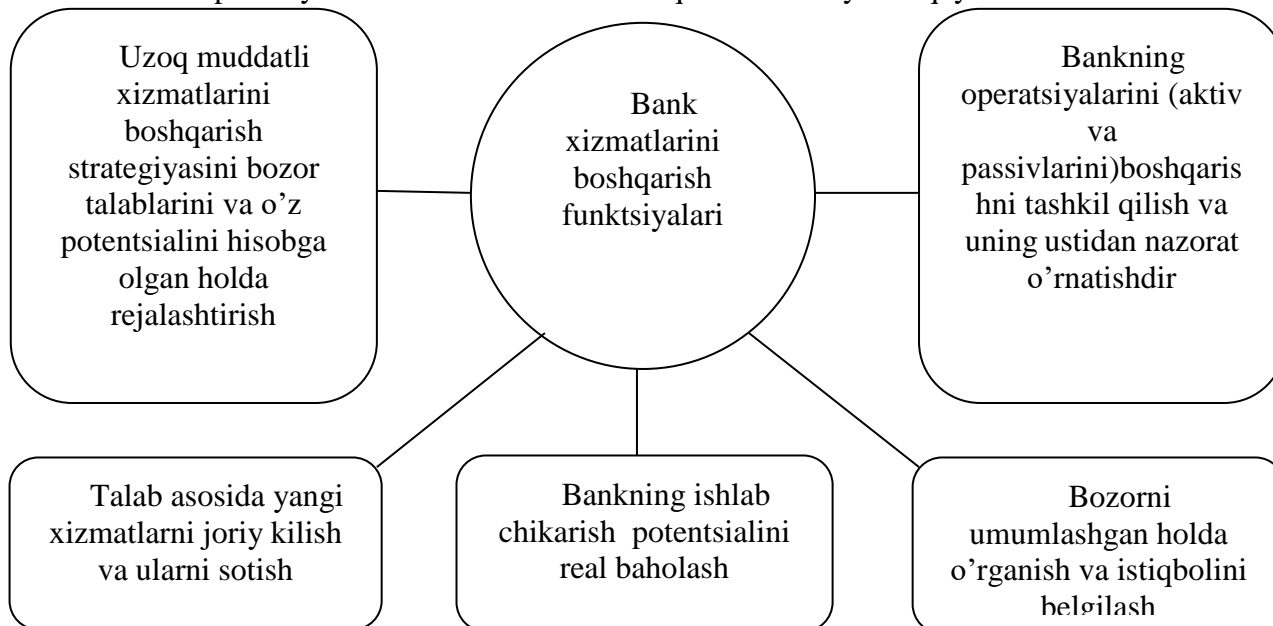
Tijorat banklari xizmatlarining o'ziga xos xususiyatlari: mijozlarga tijorat bank xizmatlarini ko'rsatish, bo'sh mablag'larni daromadlilik darajasi turlicha investitsion portfellarga investitsiyalash, bankni moliyaviy dalol sifatidagi rolini saqlab qolish, investitsion portfelni operativ boshqarish, qimmatli qog'ozlarni saqlash bo'yicha xizmat ko'rsatish: nostabil iqtisodiy muhit moliyaviy bozorlarning noqat'iyligi, raqobatning kuchayishi, risk darajasini o'sishi korxon va tashkilotlarni harakatga keltiradi, hamda banklarni moliyaviy stabilikka erishishiga, daromad topishga bozorda o'z faoliyatini kengaytirishga erishishga imkon beradi.

Banklarning bunday xizmatlariga so'ngi yillarga kengayib borayotgan, lekin banklarga to'liq bog'liq bo'lmagan faoliyat turiga tijorat banklarining to'lanmay qolgan qarzlari tufayli ularning balansiga o'tkazilgan bankrot korxonalarini moliyaviy sog'lomlashtirish borasidagi faoliyati yuksak baholashga molikdir. Bu maqsadga erishishda tijorat banklariga korxonalarining ishlab chiqarishlarini boshqarish uslublari hamda vositalarini takomillashtira borishga, ya'ni aktiv va passivlarini boshqarishga alohida rol ajratilmokda.

Bank xizmatlarini (aktiv va passivlarini) boshqarish bankning faoliyat turlarini emas, balki uning maqsadi, mafkurasi va strategiyasini ta'rif – tavsif qiluvchi kontseptsiyani qabul qilish bilan boshlanishi lozim.

Bank tizimida yuzaga kelayotgan holatlar, bugungi kunda bank xizmatlarini boshqarishini yanada rivojlantirishni talab kilmokda . Banklar sonini ko'payishi bu raqobatning kuchayishidir. Bu esa bank boshqaruvida yangi-yangi vazifalar degani.

Bank operatsiyalarini va xizmatlarini boshqarish funktsiyalari qaysilar?

2-rasm. Bank xizmatlarini boshqarish funktsiyalari.⁴¹

Bank xizmatlarini boshqarish funktsiyalari iqtisodiy adabiyotlarda bir nechta deb ko'rsatiladi. Ularning asosiylari quyidagilar⁴²:

-bozorni umumlashgan holda o'rganish va istikbolini belgilash, hamda unga bo'lgan talabni, bankga tashqi muhitning ta'sirini o'rganishdan iboratdir.

⁴⁰ Лаврушин О.И. Банковское дело. Учебное пособие. – М.: КНОРУС, 2009. – 352 стр.

⁴¹ Muallif tomonidan tuzilgan.

⁴² Ларионова И.В. Управление активами и пассивами в коммерческом банке. –М.: «Консалтбанкир» 2003.

- bankning ishlab chiqarish (iqtisodiy kredit) potentsialini, barcha qobiliyatini real baholash;
- uzoq muddatli xizmatlarini (aktiv va passivlarini) boshqarish strategiyasini bozor talablarini hamda o'z potentsialini hisobga olgan holda rejalashtirish;
- talab asosida yangi xizmatlarni joriy qilish va ularni sotish;
- bankning aktiv va passivlarini boshqarish faoliyatini tashkil qilish va uning ustidan doimiy nazorat o'rnatishdir

Hozirda, respublikamizda faoliyat yuritayotgan barcha tijorat banklari «Fitch Reytings», «Mudis» va «Standart end Purs» kabi nufuzli xalqaro reyting agentliklarining «barqaror» reytingiga ega bo'ldi.

Xalqaro Valyuta Fondining Vashingtondagi yangi tadqiqotlar haqidagi hisoboti yakunlariga ko'ra mamlakatimizda bank xizmatlaridan foydalanish darajasi har 100 ming (katta yoshli) aholiga to'g'ri keladigan bank muassasalari soni 49,7 tani tashkil etib, «yuqori daraja» va har mingta katta yoshli aholiga to'g'ri keladigan jismoniy shaxs-omonatchilar hisobvarag'i soni 1028 birlikni tashkil etib, bu bo'yicha ham «yuqori daraja» baholariga muvofiq kelmoqda. Ushbu ko'rsatkichlar bo'yicha O'zbekiston Markaziy Osiyo davlatlari orasida yetakchi o'rinni egallaydi.

Hozirda tijorat banklari tomonidan mijozlarga 400 dan ziyod omonat turlari taklif etilmoqda. Ularning 100 dan ortig'i xorijiy valyutada joriy qilingan bo'lib, AQSh dollari, Yevro va Angliyaning funt sterling valyutalarida omonatlar jalb qilinyapti. Ushbu yo'nalishlarda amalga oshirilgan ishlar samarasini Baholash tizimida qayd etilgan “depozitlar hajmining o'zgarishi”, “kredit qo'yilmalari hajmining o'zgarishi”, “aholi omonatlari hajmining o'zgarishi” va “uzoq muddatli kreditlar ulushi” indikatorlarida ham ko'rish mumkin.

Bank operatsiyalarini va xizmatlarini boshqarish quyidagi vazifalarni xal qilishga e'tiborini karatadi.

- Bank operatsiyalarini amal kilayotgan va potentsial bozorlarini urnatish.
- Konkret bozorlani tanlash va buyurtmachi extiyojini quyish
- Amal kilayotgan operatsiyalarning rivojlantirilishi uchun uzoq va kiska muddatli maqsadlarni belgilash
- Amaliyoga yangi operatsiyalarnig turlarini kullash va uning bajarilishi ustidan bank nazoratini urnatish

Bank operatsiyalari va ularnig potentsial iste'molchilar bozorini o'rganish uchun banklar sanoat aktiv va passivlarini boshqarishning an'anaviy usullaridan biri bo'lgan tipologizatsiya va segmentatsiya usullaridan foydalanadilar.

Bank bozor segmentatsiyasini ikki tamoyilga ko'ra amalga oshirish mumkin.

- Bank mahsulotlari bo'yicha (kredit operatsiyalari, investitsiya, trast operatsiyalari bozorlari)
- Mijozlar bo'yicha (kuchmas mulk egalari, korporatsiya bozori, davlat xukumati bozori)

Bozorlarni alohida segmentlash bo'yicha bo'lishni mohiyati shuki, bozorning barcha kuchini sohib yuborish emas, balki alohida segmentlarga mo'ljal olishdir. Bozor senmenti alohida olingan gruppaning bir hil turdagi operatsiyalarga bo'lgan talabi va uni to'lashga tayyorgarligini bildiradi. Banklar bozorlarni sengmentlashi quyidagilarga asoslanadi:

- Bozor segmenti alohida aniq tasvirlanishi shart
- Olingan barcha ma'lumotlar taxlil uchun yetarli bo'lishi shart
- Olingan segmentlar bankka foyda keltirishi shart
- Tanlab olingan segmenlarda reklama qilish imkoniyati bo'lishi kerak v. b.

Jahon bank tizimida ro'y berayotgan tub o'zgarishlar, MDX mamlakatlari bank tizimiga ham tobora ko'prok ta'sir ko'rsatayotir. Bular Birinchidan, bu uzgarishlar tulovlarning yangi integratsiya vositalarini yuqori sur'atlar bilan shakllantiradigan bank operatsiyalarini kompyuterlashtirishning texnologik inqilobi bilan bog'liq. Bu jarayonlar talaygina moliyaviy xarajatlar talab kiladi, bank ishi qimmatlashadi, biroq uning samaradorligi va uning tezkorligi oshadi, bu esa xarajatlar o'sishini koplaydi.

Ikkinchidan, bank ishida o'sib borayotgan raqobat banklarning ko'shilib ketishiga olib keladi, Bu esa sarmoyalar bozorida va iqtisodning investitsiyalar sohasida yangi sharoitlarni vujudga keltiradi. Uzbekistonning bank tizimi unga kam kuvvatli talay banklar kirganligi sababli, yakin vakt ichida bu ta'moyilning ta'sirini boshdan kechiradi. Bu xodisaga respublika bank xizmati bozorida anchagina raqobatbardosh va samarali bo'lgan chet el banklarining paydo bo'lishi ham yordam beradi.

Uchinchidan, bu an'anaviy bank xizmatlari bozoriga tobora shaxdam odimlar bilan kirib kelayotgan bankdan tashqari tuzilmalar bilan raqobatning kuchayishi. Jumladan, aholiga kredit kartochkalari bilan xizmat ko'rsatish sohasida turli hildagi tijorat tuzilmalari faoliyat ko'rsata boshlaydilar.

To'rtinchidan, bank ishlariga bu xizmatlarning ko'p sonli iste'molchilari ta'siri ortadi. Iste'molchi operatsiyalarining tezlig

2.3. Tijorat banklarining daromadlari, xarajatlari va foydasini shakllantirishda yuzaga keladigan ayrim kamchilik va muammolar.

Hozirgi bozor iqtisodiyoti sharoitida mulkchilik shaklidan qa'tiy nazar, barcha bozor ishtirokchi sub'ektlari yuqori foyda olishga harakat qilmoqda. Ushbu sababli raqobat kurashida bozor segmenti uchun keskin kurash ketmoqda.

Milliy iqtisodiyotlarning xalqaro miqyosida integratsiyalashuvi o'z navbatida Jahon iqtisodiyotini vujudga kelishiga va ularning bir biriga ta'sirchan bog'liqligini oshirmoqda. Bunda banklarning roli yaqqol namoyon bo'lmoqda va jahon miqyosida kapitalning taqsimlanishiga olib kelmoqda. Milliy va xalqaro miqyosida banklar o'rtasida raqobatni vujudga keltirmoqda.

Raqobat kurashida banklar xizmatlar ommabopligi va maxsulotlar xilma -xilligiga katta e'tibor bermqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son "2022 — 2026 yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi"⁴³da belgilangan 100-ta maqsadlardan biri Davlat ulushiga ega tijorat banklarida transformatsiya jarayonlarini yakunlab, 2026-yil yakuniga qadar bank aktivlarida xususiy sektor ulushini 60 foizgacha yetkazish vazifasi belgilab berilgan.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida barcha tijorat faoliyatining asosiy maqsadi maksimal darjada olinadigan daromadlari miqdorini oshirishdan iborat bo'lgani kabi tijorat banklari ham doimiy olinishi mumkin bo'lgan daromadlarini oshirib borishga harakat qiladi.

Tijorat banklarining daromadi bank faoliyatining kredit berish, diskont faoliyati, trast (ishonch) xizmati ko'rsatish, banklarning kafolatlash faoliyati, qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalar, depozitlarni qabul qilish va ularning hisobini yuritish bilan bog'liq faoliyat, boshqa banklar bilan vakillik munosabatlariga asoslangan faoliyat, noan'anaviy xizmatlar ko'rsatish va boshqa faoliyat turlari natijasida shakllanadi.

Banklarning klassik vazifalaridan kelib chiqadigan bo'lsak, banklarning asosiy daromadlari ularning aktiv operatsiyalari hamda vositachilik faoliyati natijasida vujudga keladi.

Ushbu faoliyatlarning har bir turi bank ushbu operatsiyalarda qanday vaziyatda qatnashishiga qarab ajralib turadi. Yuqoridagi faoliyat turlarining ba'zilar aktiv operatsiyalarga kirsa, ba'zilar esa passiv operatsiyalarga kiradi. Bank daromadlarda har bir faoliyat turidan turlicha olinishi mumkin. Aktiv operatsiyalardan keladigan daromad umumiy daromadlarning asosiy qismini tashkil etadi.

Tijorat banklarning daromadlari va ularning manbalarini bank faoliyatiga qarab, tijorat banklari amalga oshiradigan operatsiyalar nuqtayi nazaridan tasniflash mumkin.

Kreditlash operatsiyalari vositasida daromadlarning shakllanishini ikki tarkibiy elementga bo'lish mumkin:

- mijozlarga, ya'ni yuridik va jismoniy shaxslarga kredit berish;
- bo'sh xazira mablag'larini foiz hisobiga boshqa tijorat banklariga vaqtinchalik foydalanishga berish.

Kredit berishning ikkinchi turi banklararo kredit yoki boshqa bankdagi muddatli depozit shaklida ham bo'lishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi tijorat banklari asosiy daromadlarini bajaradigan operatsiyalaridan oladi. Eng avvalo, bank oladigan daromad uning kredit operatsiyalaridan keladigan daromad hisoblanadi. Tijorat banklari mijozlarga ma'lum muddatga qat'iy belgilangan foizlarda kredit beradi. Bank bundan tashqari aholiga ko'rsatadigan xizmatlar uchun haq oladi.

Tijorat banklari tomonidan olinadigan daromadlar asosan:

- a) foizli daromadlar
- b) foizsiz daromadlar turlariga bo'linadi.

Demak, yuqoridagilardan kelib chiqib, bank daromadlarini shakliga ko'ra quyidagi uch guruhga ajratish mumkin:

1. foizli daromad;
2. ko'rsatilgan xizmatlar uchun komission to'lov;
3. boshqa daromadlar – valyuta kurslaridagi farqlar, balans va bozor narxlarining farqlanishi va boshqalar.

Tijorat banklarining yangi qabul qilingan buxgalteriya rejasini qarab chiqadigan bo'lsak, bu yerda daromadlar quyidagicha tasniflanadi:

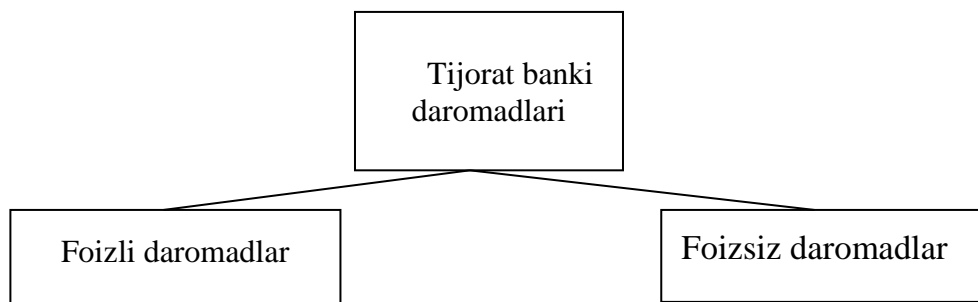
⁴³ "2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida" gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 28.01.2022 yildagi PF-60-son.

Foizli daromadlar shartnomalarda ko'rsatilgan va hisoblab chiqilgan daromadlar sifatida namoyon bo'ladi. Oddiy misol tariqasida kreditlar uchun hisoblangan foiz daromalarini keltirish mumkin.

Foizli daromadlar oldindan shartnoma asosida belgilangan foiz stavka bo'yicha hisoblanadi. Banklar o'z kapitalini tezroq ko'paytirish maqsadida, jalb qilingan mablag'lardan samarali foydalanish va ulardan ko'proq foyda olish maqsadida qisqa muddatli kreditga ko'proq mablag' yo'naltiradi. Chunki bu qisqa muddatli kredit juda oz fursatda yana bankka qaytib, u bo'yicha hisoblangan foizlar ham bank daromadini ko'paytirishga zamin yaratadi⁴⁴.

Banklar mijozlarning hisobidan ularning topshiriqlarini bajarish bilan bog'liq komission operatsiyalarni ham olib boradilar. Bunday komission operatsiyalar mamlakat ichida yoki bir mamlakatdan boshqa mamlakatga pul o'tkazishda, bank o'z mijozlari uchun ularning hisob-kitob, joriy, valyuta, qarz va boshqa hisob varaqlarini ochish hamda yuritish bo'yicha ko'rsatadigan xizmatlar, naqd pul berish (olish), shuningdek, axborot, maslahat, ekspertiza hamda boshqa xizmatlar ko'rsatish orqali ham daromadini ko'paytiradilar.

Bundan tashqari, banklar investitsiya bo'yicha, ya'ni qimmatli qog'ozlarni sotib olish va sotish yo'li bilan ham yuqori daromad oladilar.

3- rasm. Bank daromadlari tasnifi⁴⁵

Shuningdek, tijorat banklari qimmatli qog'ozlar chiqarish, joylashtirish, xarid qilish, sotish, hisobini yuritish va ularni saqlash, mijoz bilan tuzilgan shartnomaga asosan qimmatli qog'ozlarni boshqarish, qimmatli qog'ozlar bilan boshqa operatsiyalarni bajarish orqali daromad ko'radi.

Tijorat banklari bajaradigan operatsiyalaridan oladigan daromadlari tarkibiga yana bankning forfeiting (veksellar hisobini yuritish), faktoring (qarzlarni undirish, tovar va xizmatlarni qayta sotib, keyin ular uchun to'lovlarni undirishga doir huquqlarni qabul qilish), trast (ishonchga asoslangan) operatsiyalari ham kiritiladi. Bu operatsiyalarni tijorat banklari mijozning topshirig'iga ko'ra amalga oshiradilar va operatsiyalarni amalga oshirgani uchun bank belgilangan tartibda daromad oladi.

Foizsiz daromadlar. Tijorat banklarining foizsiz daromadlariga quyidagilarni kiritish mumkin:

- bankka tegishli bo'lgan mulkni ijaraga berishdan tushadigan, jumladan, lizing operatsiyalari o'tkazishdan olinadigan daromadlar. Ushbu operatsiyalarda tijorat banklari temir seyflarni mijoz bilan kelishilgan shartnomaga binoan ijaraga beradi va mijozdan ushbu ijara uchun haq oladi. Banklar bundan tashqari mijozlarga lizing operatsiyalarini ham ko'rsatadi.

- Qimmatli qog'ozlar bilana malga oshirilgan brokerlik operatsiyalari bo'yicha daromadlar. Bunda tijorat banklari qimmatli qog'ozlar oldi-sotdisida ishtirok etadi. Natijada kurslar o'rtasidagi farq ham bank daromadining manbasi bo'lishi mumkin.

- Bankning qimmatli metallar bilan amalga oshirgan operatsiyalari bo'yicha daromadlar.

- Pul mablag'lari, qimmatli qog'ozlar va boshqa boyliklar, bank hujjatlari inkassatsiya qilingani, tashilgani uchun haq. Bu boyliklarni inkassatorlar maxsus xaltachalarda bankka olib kelib topshiradilar va tijorat banklari mijozlardan ushbu xizmatlar uchun haq oladilar. Bu mijozlarning boyliklarini har xil yo'llar bilan yo'qotishlarining oldini oladi.

- Menejment xizmati bo'yicha daromadlar.

- Tijorat banklari chet el valyutasida olib boradigan barcha operatsiyalardan, uning oldi-sotdisidan ham daromad oladi. Bunda tijorat banki ma'lum bir kursda chet el valyutasini sotib oladi va uni yuqoriroq narxda sotadi, ya'ni chet el valyutasidagi bank operatsiyalari bo'yicha sotilmagan musbat kurs tafovutlari bank, jumladan, ochiq valyuta pozitsiyasi bo'yicha sotilgan musbat kurs tafovutlari bank daromadlari safiga kiritiladi.

⁴⁴Sh. Z. Abdullayeva, U.O'.Azizov. Bank ishi. Darslik. Toshkent-2018. 1024b.

⁴⁵ Sh. Z. Abdullayeva, U.O'.Azizov. Bank ishi. Darslik. Toshkent-2018. 1024b.

- Kafolatlar va kafilliklar bo'yicha operatsiyalarni amalga oshirishda ko'rsatilgan xizmatlar uchun olingan daromadlar;
- bankning boshqa xususiy mulklarining ijarasidan olingan daromadlar;
- bank mulklarini sotish yoki dispozitsiya qilishdan olingan foyda;
- bank kassasidan chiqqan ortiqcha pullar, jumladan bank, kassasida turgan amaldagi mablag' qoldig'i bilan hisob hujjatlarida ko'rsatilgan ma'lumotlar orasidagi musbat tafovut;
- qarzdor zimmasiga yuklangan yoki u tan olgan jarimalar, penyalari, turli to'lovlar hamda shartnoma shartlarini buzganlik uchun qo'llaniladigan boshqa turdagi jazo choralari, shuningdek, bankka yetkazilgan zarar qoplamasi sifatidagi daromadlar hamda olingan boshqa jarima va penyalari. Mijoz shartnomada belgilangan to'lovni to'lay olmaganida har bir kechikkan kuni uchun bankka penyalari yoki jarimalar to'laydi.
- Bank xodimlari tomonidan ularning aybi bilan bank ko'rgan zarar va chiqimlar o'rnini qoplash uchun to'lagan summalar ham bankning foizsiz daromadiga misol bo'la oladi.

Bankning avvalgi yillarda olingan, lekin hisobot yilida aniqlangan foydasi joriy yildagi operatsiyalarda tijorat banklari mijozlarga belgilangan summadan yuqori to'lasa bank kamchiliklarni topib uni qaytarib undirib olish, avvalgi yillardagi bajargan operatsiyalarga vositachilik haqi, bank foizlari joriy yilda undirib olinadi. Mijozlar ilgari bank ko'rgan zarar hisobiga o'tkazib yuborilgan qarzlarni qaytarishi va boshqa foizsiz daromadlar. Bu mablag'lar bankning foizsiz daromadlari safiga kiradi.

Foizsiz daromadning afzalliklari. O'tgan yillar davomida korporativ bank faoliyati umumiy bank tizimining juda muhim qismiga aylandi. Buning sababi shundaki, banklar o'z daromadlarining asosiy qismini tijorat yoki korporativ bank bo'linmalaridan oladi. Endi banklar o'zlarining tijorat banklari bo'limidan daromadlarining odatdagidan ko'proq foizini olishining sababi shundaki, tijorat banklari bir nechta daromad manbalariga ega.

Tijorat banklari foizli daromadlardan o'z daromadlarini yaratish bilan bir qatorda ko'p foizsiz daromadlar ham ishlab chiqaradi. Bu daromadga bank kafolatlari, to'lov operatsiyalari, savdo nuqtalari tizimlari va boshqalar kabi turli xizmatlardan olinadigan to'lovlar kiradi. Hozirgacha bu umumiy bank sohasi uchun ijobiy yoki salbiy nuqta ekanligi haqida ko'p bahs-munozaralar bo'lib kelgan.

Endi biz ijobiy tomonlarini ko'rib chiqamiz, ya'ni tijorat banklari foizsiz daromadlarning katta foiziga ega bo'lish natijasida oladigan turli imtiyozlarni ko'rib chiqamiz.

Diversifikatsiya: Foizsiz daromadga ega bo'lishning birinchi va eng muhim foydasi shundaki, u tijorat banki uchun diversifikatsiyaga olib keladi. Agar bank foiz daromadiga bog'liq bo'lsa, uning daromadi foiz stavkalari bilan o'zgarib turadiganligi sababli juda tartibsiz bo'ladi. Foiz stavkasi ko'tarilganda, kamroq korporatsiyalar kredit oladi va natijada foiz daromadi kamayadi. Shu bilan birga, foiz stavkasi pasayganda, ko'proq korporatsiyalar kredit oladi va foiz daromadi oshadi.

Kredit karta to'lovlari va to'lovlarni qayta ishlash to'lovlari kabi foizsiz daromadlar foiz stavkasi bilan bog'liq emas. Aksincha, ular mijozning operatsiyalari ko'lami bilan bog'liq. Shunday qilib, bu to'lovlar foiz daromadlari kabi farq qilmaydi. Shunday qilib, daromadning sezilarli foiziga foizsiz daromadlar ko'rinishida ega bo'lish, tashqi muhit turli biznes sikllarini bosib o'tsa ham, tijorat bankining umumiy daromadini diversifikatsiyaga olib keladi va barqarorlashtiradi.

Sarmoyani ko'p talab qilmaydi: Foiz daromadlari bilan bog'liq muammo shundaki, u kapital talab qiladi. Bu shuni anglatadiki, qachonki bank kredit bersa, avvalo ushbu kreditni berish uchun kapitalga ega bo'lishi kerak. Demak, olingan daromadning ulushi ularning qo'lidagi kapital miqdoriga to'g'ridan-to'g'ri proporsionaldir. Foizsiz daromadlar haqida gap ketganda, bunday emas.

Tijorat banki o'z mijozlariga ma'lum xizmatlarni ko'rsatish orqali foizsiz daromad oladi. Endi bu xizmatlarni amalga oshirish uchun bankka juda kam aylanma mablag' kerak bo'ladi. Infratuzilma yo'lga qo'yilgandan so'ng, ular vaqti-vaqti bilan ko'p xarajatlarsiz daromad olishni davom ettirishlari mumkin. Demak, foizsiz daromadlar banklarga o'z biznesini chiziqli bo'lmagan tarzda rivojlantirish imkonini berishi mumkin. Bu shuni anglatadiki, ular ko'proq sarmoya kiritmasdan ko'proq daromad olishlari mumkin! Shuning uchun ko'pgina tijorat banklari foizsiz daromadlarni afzal ko'radi va uni maksimal darajada oshirishga harakat qiladi.

Risksiz: Banklar kredit berganda, kredit xavfiga duch kelishadi. Demak, har qanday foiz daromadini olish uchun banklar tavakkal qilishlari kerak. Foizsiz daromadlar haqida gap ketganda, bunday emas.

Yuqorida aytib o'tilganidek, foizsiz daromadlar banklar kredit berishi mumkin bo'lgan pul miqdoriga bog'liq emas. Bank o'z pullaridan birortasini ham qarzga bermagani uchun kredit tavakkalchiligi haqida savol tug'ilmaydi! Bundan tashqari, odatdagi kredit bitimi ko'p yillar davom etadi. Biroq, foizsiz daromad

keltiradigan operatsiyalar bir necha daqiqada amalga oshiriladi. Demak, banklar o'zlarida mavjud bo'lgan infratuzilmadan foydalangan holda qo'shimcha daromad olishlari uchun xavf-xatarsiz yondashuvdir.

Kamroq qo'shimcha xarajatlar: Banklar foiz daromadlarini olish uchun ishlab chiqilgan mexanizmni talab qiladi. Birinchidan, ularga omonatchilarni jalb qilish uchun odamlar kerak. Pul omonat shaklida olingandan so'ng, ularga bu pulni qarzga beradigan odamlar jamoasi kerak. Boshqa odamlar jamoasi ushbu kreditlarga xizmat ko'rsatishi va qarz oluvchilardan qarzdorlardan to'lashi shart.

Aytish kerakki, bu jamoalarning barchasini boshqarish katta xarajatlarni talab qiladi. Demak, foiz daromadi ko'plab umumiy xarajatlar bilan bog'liq. Biroq, foizsiz daromadlar haqida gap ketganda, vaziyat boshqacha. Foizsiz daromad odatda bankning axborot texnologiyalari tizimlaridan foydalanganda olinadi. Demak, bank bu daromadni olish uchun ko'p qo'shimcha xarajatlarni to'lashi shart emas.

Barqaror va takrorlanuvchi: Bundan tashqari, bankning foizsiz daromadlari barqaror va takroriy bo'lishga intiladi. Buning sababi shundaki, kompaniyaning sotuvchilarga qilgan to'lovlari vaqt o'tishi bilan barqaror bo'ladi. Shunday qilib, bank tomonidan olinadigan to'lovlarni qayta ishlash to'lovlari ham barqaror bo'ladi. Darhaqiqat, daromad mijozning biznesi bilan bir xil nisbatda vaqt o'tishi bilan o'sib boradi.

Foiz bo'lmagan daromadning yana bir xususiyati shundaki, u takroriy bo'ladi. Shunday qilib, agar tijorat banki mijozni o'z ichiga olishi mumkin bo'lsa, u bir xil mijozdan juda uzoq vaqt davomida daromad olishda davom etishi mumkin. Shunday qilib, foiz daromadlari bilan bog'liq bo'lmagan foizsiz daromadlar bilan bog'liq marketing xarajatlari kamroq bo'ladi.

Gap shundaki, foizsiz daromadlar har qanday tijorat banki tashkiloti uchun muhim daromad manbai hisoblanadi.

Foizsiz daromadning kamchiliklari. Foizsiz daromad manbalariga ega bo'lishning bir qancha afzalliklari bor. Biroq, afzalliklar tanganing faqat bir tomoni ekanligi bir xil darajada haqiqatdir. Foiz bo'lmagan daromadga ega bo'lishning ko'plab afzalliklari bo'lgani kabi, bir qator kamchiliklar ham mavjud.

Biz tijorat bankining umumiy daromadining muhim qismi sifatida foizsiz daromadga ega bo'lishning turli kamchiliklari nimada ekanligini batafsil ko'rib chiqamiz.

Texnologiyaga yuqori sarmoya talab qiladi: Tijorat bankining foizsiz daromad olish qobiliyati bankning texnologik imkoniyatlariga bevosita bog'liq. Banklar o'z mijozlaridan oladigan davriy to'lovlarning aksariyati aslida banklarga tegishli texnologik infratuzilmadan foydalanganlik uchun to'lovlardir. Biroq, texnologik infratuzilma bilan bog'liq muammo shundaki, u juda katta investitsiyalarni talab qiladi. Bundan tashqari, ushbu infratuzilmani saqlash uchun zarur bo'lgan xodimlar juda ko'p pul talab qiladi.

Demak, bu harajatlarning barchasini tijorat banki o'z zimmasiga olishi kerak. Muammo shundaki, texnologiya ham tez orada eskiradi. Bunday holda, bank ham amortizatsiya shaklida katta pul yo'qotishga moyil bo'ladi. Demak, foizsiz daromad olish bank nuqtai nazaridan sezilarli darajada dastlabki investitsiyalarni talab qilishi mumkin, garchi takroriy xarajatlar ancha past bo'lsa ham.

Fintechdan raqobat: Foizsiz daromad olishning yana bir muammosi shundaki, tijorat banki o'zining asosiy vakolatlaridan chetga chiqishga majbur. Ko'p o'n yillar davomida tijorat banklari o'zaro munosabatlarni rivojlantirishga e'tibor qaratib kelmoqda. Biroq, foizsiz daromad haqida gap ketganda, ular texnologiyani rivojlantirishga majbur. Bu ularni fintech sanoati bilan to'g'ridan-to'g'ri raqobatga olib keladi.

Endi gap shundaki, fintech kompaniyalari texnologik jihatdan ko'proq moyil bo'lib, bank sanoatiga qaraganda yaxshiroq mahsulot va xizmatlarni taqdim etishlari mumkin. Shunday qilib, tijorat banklari fintech sanoati bilan raqobatlashishda mag'lub o'yin o'ynashmoqda. Natijada, ular bu raqobatdan qochish yaxshiroqdir.

Yuqori operatsion leverage: Yuqorida aytib o'tilganidek, firmalar foizsiz daromad olishga yordam beradigan xizmatlarni taqdim etish uchun zarur bo'lgan infratuzilmani qurish uchun ko'p asosiy kapitalni sarmoya qilishlari kerak. Infratuzilmani qurish nafaqat pulni, balki uni saqlashni ham talab qiladi. Bu xarajatlarning barchasi doimiy ravishda sodir bo'ladigan doimiy xarajatlardir. Ular bank tomonidan amalga oshiriladigan operatsiyalar ko'lami bilan bog'liq emas.

Odatda, bank daromadlarining 2/3 qismi foizli xarajatlarga, berilgan ssudalar bo'yicha yo'qotishlarni qoplashga, soliqlarni to'lashga, kutilayotgan foydaga va sarmoyaning o'sishiga sarflanadi.

Xarajatlarga likvidlikni saqlash, har qanday ustama foiz o'zgarishlari, passivlar tarkibi va xususiy kapital hajmi ta'sir qiladi. O'z navbatida, bank xarajatlari tarkibidagi o'zgarishlar aktivlar daromadligiga ham o'zgarishlar kiritishni talab qiladi.

Xarajatlarni to'g'ri hisoblash banklarga muqobil konservativ resurslar narxlarini taqsimlash va bank aktivlarini aniq baholash hamda xarajatlarni qoplab, aksiyadorlar uchun daromadlarni to'g'ri taqsimlash imkonini beradi. Xarajatlarni baholashga kreditlar ustama foizlarini belgilashning asosiy omili sifatida qarash

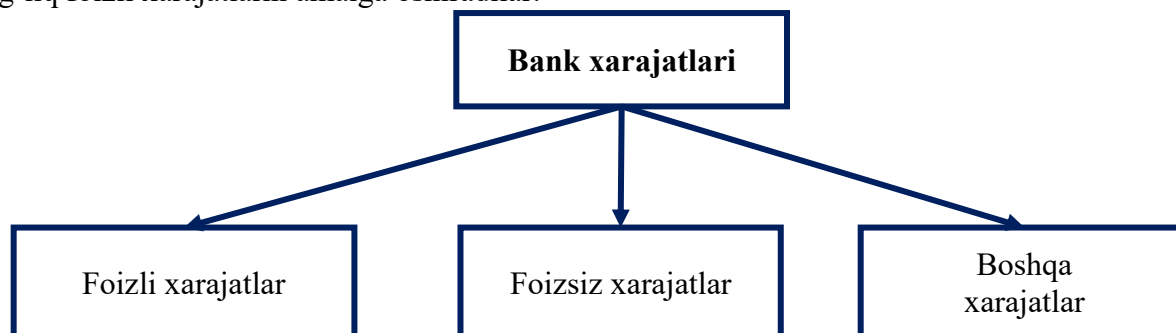
kerak.

Foizli xarajatlar. Foizli xarajatlar - barcha majburiyatlar bo'yicha to'langan foiz summasidir.

Bizga ma'lumki, tijorat banklari kredit resurslari tashkil etishda mijozlarning bo'sh turgan pul mablag'larini talab qilib olinguncha depozitlar hamda muddatli depozitlarga qabul qiladi. Ushbu depozitlar uchun tijorat banklari mijozlarga belgilangan stavkada ma'lum foizlarni to'laydilar. Undan tashqari, tijorat banklari o'zlarining boshqa qarz majburiyatlari bo'yicha ham foizlar to'laydilar, shuningdek, qimmatli qog'ozlarining sotuv narxi bilan nominal qiymati orasidagi salbiy tafovut bo'lganida, ba'zi bir to'lanmagan foizlarni to'lashda ham banklarda foizli xarajatlar yuzaga keladi.

Banklar foizli xarajatlarining yana biri kredit va unga bog'liq operatsiyalardir. Banklar, eng avvalo, Markaziy bankdan, boshqa tijorat banklaridan, budjetdan tashqari fondlardan, bank bo'lmagan moliyaviy muassasalardan kreditlar olishi mumkin. Olgan kreditlar uchun to'lanadigan to'lovlar ham foizli xarajatlarga kiradi.

Banklar avvalgi yillar (hisobot yiliga nisbatan) hisobiga to'lagan foizlar va vositachilik yig'implari hamda o'tgan yillarda bank mijozlardan ortiqcha undirgan foizlar hamda vositachilik yig'implarini qaytarishi bilan bog'liq foizli xarajatlarni amalga oshiradilar.

4-rasm. Bank hisobvaraqlari rejasi bo'yicha xarajatlar tasnifi⁴⁶

Foizsiz xarajatlar. Foizsiz xarajatlarga xodimlarga to'lanadigan ish haqlari va qo'shimcha to'lovlar, uskuna yoki binolarni ijaraga olish, xarid qilish, shuningdek, boshqa operatsiya bilan bog'liq xarajatlar kiradi.¹⁰⁵

Banklar O'zbekiston Respublikasi Pensiya fondiga, O'zbekiston Respublikasi Aholini ish bilan ta'minlash davlat fondiga, O'zbekiston Respublikasi Ijtimoiy sug'urta fondiga qonunlarga muvofiq o'tkaziladigan majburiy ajratmalar, jumladan, bank xodimlariga mukofot hamda ko'p yil ishlaganlik uchun ularni rag'batlantirish bo'yicha xarajatlarni amalga oshiradilar. Bank nodavlat fondlarga, ixtiyoriy tibbiy sug'urta va ixtiyoriy sug'urtaning boshqa turlari uchun o'tkazgan ajratmalari, qonunlarga muvofiq bank mulkini va bank xodimlarini davlat sug'urtasidan o'tkazish bo'yicha to'lovlar ham bankning foizsiz xarajatlariga kiradi.

Bank asosiy fondlarni, jumladan, ularning bank faoliyatini amalga oshirishda foydalanadigan alohida qismlarini, xususan, tushumni inkassatsiya qilish uchun avtomobil transportini ijaraga olish bo'yicha xarajatlar qiladi.

Bank xodimlari va bank xodimlari bo'lmagan, ya'ni bank shtatida bo'lmagan xodimlarga, ular bilan tuzilgan shartnomalar bo'yicha bajarilgan ishlar uchun ish haqi to'lash xarajatlari, amaldagi qonunlarga muvofiq, navbatdagi va qo'shimcha ta'tillar pulini, shuningdek, tibbiy ko'riklardan o'tkazish kabi xarajatlari ham foizsiz xarajatlarga kiradi.

Bundan tashqari, banklarning foizga dahli yo'q xarajatlariga bank sohasida malakali kadrlar tayyorlashga sarflanadigan xarajatlari ham kiradi. Tijorat banklari oliy o'quv yurtlari bilan kelishilgan shartnoma va to'lov asosida bank sohasiga malakali kadrlar tayyorlash, bank xodimlari malakasini oshirish va qayta tayyorlash xizmatlari uchun haq to'laydi.

Operatsion xarajat - bank operatsiyalari bilan to'g'ridan to'g'ri bog'liq bo'lgan xarajat.

Foyda - bu bankning odatiy faoliyati jarayonida yuzaga kelishi yoki yuzaga kelmasligi mumkin bo'lgan daromad ko'rinishi. Foyda, masalan, asosiy vositalarning chiqib ketishidan olingan foydani o'z ichiga oladi.

⁴⁶ Sh. Z. Abdullayeva, U.O'.Azizov. Bank ishi. Darslik. Toshkent-2018. 1024b.

Foyda ta'rifi realizatsiya qilinmagan foyda, masalan savdo uchun mo'ljallangan (bozor) qimmatli qog'ozlarni qayta baholashda yuzaga keladigan foydani ham o'z ichiga oladi.

Tahlillarga tayangan holda shuni aytmiz mumkinki "Iqtisodiy inqiroz vaqtida Amerika tijorat banklarining yillik sof foydasi tarmoqlar bo'yicha foydaning ko'p miqdori rezervlarni boy berishda sezilarli darajada tushib ketdi",- deb iqtisodiy manbalarda keltirilgan.

Tijorat banklari daromadi (foydasini)ni shakllantirishning va ular faoliyatining asosiy tamoyillaridan biri, avvalo, o'zida mavjud bo'lgan tabiiy resurslar bilan ishlashdir. Tijorat banklari naqd pulsiz to'lovlarni amalga oshirishni, boshqa banklarga va mijozlariga kredit berishi va banklardan o'z hisobvarag'i chegarasida naqd pul olishi mumkin.

Tijorat banklari o'zida mavjud bo'lgan haqiqiy resurslar chegarasida ishlashi deganda, tijorat banklarining nafaqat o'z mablag'lari bilan kredit qo'yilmalari o'rtasidagi miqdoriy munosabatni ta'minlashi zarur, balki bank aktivlariga yo'naltirilgan mablag'lar xususiyati munosabatiga ham erishish zarur. Avvalo bu ularning muddatiga tegishlidir.

Bank aktividagi ssuda qarzi miqdorining ko'pligi undan o'z mablag'larini ko'paytirishni talab etadi. Bankning iqtisodiy normalarini va uning operatsiyalarini muvofiqlashtirish davomida bank aktivlarining passivlar tavsilotiga mustahkam bog'liqligiga ahamiyati berilishi kerak.

Shuning uchun bank operatsiyalari shart-sharoitlarini ishlab chiqayotganda, avvalo, tegishli passivlarni shakllantirish manbalari hisobga olinadi.

Iqtisodiy normativ hujjatlar talablariga mos kelgan holda, tijorat banklari o'zida mavjud bo'lgan resurslar bilan aktiv operatsiyalarni yetarli darajada o'tkaza oladi.

Tijorat banklarining o'zida mavjud bo'lgan chetdan jalb qilingan resurslar bilan faoliyat ko'rsatish tamoyili fundament sifatida uning alohida ko'rsatkichlariga ta'sir etadi: bankning depozitlarni jalb qilish xohishi ortib boradi, yagona davlat banki tomonidan ma'muriy yo'nalishda boshqaruvdan bo'shagan kredit resurslari harakatidan iborat passivlar uchun iqtisodiy raqobat rivojlanadi. Bank kapitalining yuqori rentabelli tarmoq (inflyatsiya sharoitida savdo tashkilotlari, birja faoliyati yuqori daromadli muomala sferasi bo'lib hisoblanadi) tomon ko'chishi yuz beradi. Kredit resurslarini planlashtirish va uning yordamida bank resurslarini hosil qilishga e'tibor kuchayadi.

Mavjud bo'lgan banklar qonun-qoidalar tizimi tijorat banklariga o'zining foyda va fondlaridan erkin foydalanish huquqini beradi. Tijorat banklarining soliqlar to'langandan keyingi qoladigan daromadi (foydasini) umumiy aksionerlar yig'ilishi qarorlariga muvofiq taqsimlanadi. U bankning xar hil fondlariga ajratmalar ajratish tartibi va aksiyalar bo'yicha beriladigan dividendlar miqdorini belgilaydi.

Banklar foiz siyosatini amalga oshirishda omonatlar bo'yicha to'laydigan foizni ularning o'zlari taqdim etadigan ssudalar uchun oladigan ssuda foizidan pastroq qilib belgilaydi. Sodda qilib aytganda, olingan va to'langan foizlarning summalari o'rtasidagi farq banklarning foydasining asosini tashkil etadi. Bank foydasiga boshqa turdagi operatsiyalardan ko'rilgan daromadlar ham kiradi. Bank foydaning bir qismini soliqlarni to'lashga, o'z harajatlarini (bank xizmatchilariga, xodimlariga ish haqi to'lash, binolarni saqlash, idora chiqimlari, reklama harajatlari, transport xarajatlari va boshqalar uchun mablag' sarflash) qoplashga ishlatadi, soliqlar to'lagandan qolgan qismi esa bankning sof foydasini tashkil etadi.

Ma'lumki, tijorat banklari yuqori foyda olish maqsadida o'zlarining foiz siyosatini yuritadilar. Ammo, banklarda yuqori foyda olish imkoniyatlari keng bo'lsada, ular bu imkoniyatlardan ehtiyotkorlik bilan foydalanishlari lozim.

Chunki yuqori foyda olish doimo yuqori riskli jarayonlarni amalga oshirishni talab etadi. Yuqori risk ostida faoliyat olib borish hamma vaqt ham muvaffaqiyat keltirmasligi mumkin. Birinchidan, katta marja ortidan quvish mijozlardan mahrum bo'lib qolishga olib kelishi muqarrar, chunki ular haddan tashqari yuqori qo'yilgan foiz stavkali kreditlardan voz kechishlari mumkin. Ikkinchidan, banklararo raqobat sharoitida boshqa tijorat banklari bir qadar samaraliroq ishlar uchun ancha arzon kreditlar taklif etishlari mumkin. Foyda olish qoidasi tijorat banklari faoliyatining asosiy qoidalaridan hisoblanadi va bunday maqsadni qo'ymagan bank bozor munosabatlari sharoitida to'laqonli faoliyat ko'rsata olmaydi. Bank tijoratining bu qoidasi asosan "Arzonroq sotib olish, qimmatroq sotish" formulasi orqali amalga oshadi. Biroq, bu qoidaga nafaqat iqtisodiy jihatdan, balki ijtimoiy jihatdan ham yondashmoq lozim.

2.4. Bank ishida mijozlarning kredit qobiliyatini aniqlash va boshqarishning ilg'or tizimlarini joriy etishdagi kamchiliklar;

Tijorat banklari O'zbekistonning iqtisodiy salohiyatini mustahkamlash, iqtisodiy islohotlarni izchillik bilan amalga oshirish, rivojlangan bozor munosabatlarini joriy etish, xalq xo'jaligining barcha sohalarida

tadbirkorlikni rivojlantirish, ijtimoiy muammolarni hal qilish uchun faol yordam beruvchi real sektordir. Shuning uchun banklar faoliyatida xizmat ko'rsatish turlarini maksimal darajada kengaytirish, ularning sifatini yaxshilash, mijozlarni kompleks o'rganish va ularga xizmat ko'rsatilishini ta'minlaydigan xalqaro andozalarga o'tkazish ishlari olib borilmoqda.

O'zbekistonda axborotlashtirish sohasida yaratilgan mukammal qonunchilik bazasi jamiyatimizning barcha jabhalari qatori bank tizimiga ham kompyuter va axborot texnologiyalarini keng joriy etishga imkon yaratdi. Bank tizimiga zamonaviy axborot texnologiyalarining joriy etilishi mijozlarga bank xizmatining yangi turlarini ko'rsatish, xizmatlar samaradorligi va mijozlarning bankka bo'lgan ishonchini oshirishga xizmat qilmoqda. Bugunga kelib mamlakatimiz bank tizimida mijozlarga pul jo'natmalarining elektron to'lovlar tizimidan foydalangan holda qisqa vaqt ichida amalga oshirish imkonini yaratilgan, shuningdek bank mijozlariga mobil aloqa vositalari va global internet tarmog'i orqali interaktiv xizmatlar ko'rsatish ham yo'lga qo'yilgan, shu bilan birga, banklar tomonidan statistik ma'lumotlarni qayta ishlash, elektron hujjat aylanishi, xususan, elektron raqamli imzo texnologiyalari qo'llanilib kelinmoqda.

Mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning eng muhim ustuvor yo'nalishlaridan biri AKT asosida bank xizmatining yangi turlarini kengaytirish, AKT sohasiga oid qonunchilik bazasini yanada takomillashtirish, bank amaliyotiga ilg'or texnologiyalarni kiritishga qaratilgan normativ-huquqiy hujjatlarni takomillashtirish, zamonaviy xizmat turlarini kengaytirish va ularni mijozlarga taqdim etish, ushbu ishlar ko'lami orqali banklar investitsiya faolligining kuchayishi va kapitallashuviga erishish, moliya-bank tizimida barqarorlikni ta'minlashga ko'maklashishdan iboratdir.

Axborotlashgan jamiyatda bank tizimi faoliyatiga AKTni keng joriy qilish ko'zlangan vazifalarni amalga oshirishning asosiy yo'llaridan biridir. Bugungi kunda AKT nafaqat biznes jarayoninig vositasi, balki bu jarayonning integratsiyalashgan qismi hisoblanadi.

Ayni paytda bank tizimi o'z faoliyatini AKTdan ayri holda davom ettira olmaydi. Sababi bank har kuni, har soniyada AKTga ehtiyoj sezadi hamda undan foydalanadi. Bank tizimiga zamonaviy axborot texnologiyalarining joriy etilishi mijozlarga bank xizmatining yangi turlarini ko'rsatish, xizmatlar samaradorligi va mijozlarning bankka bo'lgan ishonchini oshirishga xizmat qiladi.

Shunday xizmat turlaridan biri bankning asosiy faoliyat turi hisoblanmish kredit faoliyatidir.

Oxirgi yillarda banklar tomonidan ustuvor vazifa qilib belgilangan sanoatda yuqori texnologiyali va zamonaviy bo'lgan eng muhim ob'ektlar hamda quvvatlarni ishga tushirish, mamlakatda ishlab chiqarishni texnik va texnologik jihatdan yangilash va modernizatsiyalashga qaratilgan keng ko'lamli chora-tadbirlar amalga oshirildi. (1-jadval).

1-jadval

O'zbekiston Respublikasi bank tizimining iqtisodiyotdagi ulushi⁴⁷
(mlrd. so'm)

Ko'rsat kichlar nomi	Yillar kesimida				
	01.0 1.2019 y.	01.0 1.2020 y.	01.0 1.2021 y.	01.0 1.2022 y.	01.0 1.2023 y.
YAIM	407 514,5	529 391,4	602 193,0	738 425,2	888 341,7
Bank aktivlari	214 419,6	272 726,9	366 121,1	444 922,5	556 746,3
Aktivla rning YAIMga nisbati, foizda	52,6	51,5	60,8	60,3	62,7
Kredit qo'yilmalari	167 390,6	211 580,5	276 974,8	326 385,6	390 048,9
Kredit qo'yilmalarini ng YAIMga nisbati, foizda	41,1	40,0	46,0	44,2	43,9
Depozi tlar	70 001,4	91 009,0	114 746,9	156 189,8	216 737,5
Depozi tlarning YAIMga nisbati, foizda	17,2	17,2	19,1	21,2	24,4

⁴⁷ O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki yillik hisobotlari asosida tuzilgan.

Kapital	266 78,9	51 030,7	58 351,3	70 917,6	79 565,4
Kapitalning YAIMga nisbati, foizda	6,5	9,6	9,7	9,6	9,0

1-jadval ma'lumotlariga asosan aytishimiz mumkinki, 2022 yilda tijorat banklari tomonidan ajratilgan jami kreditlar hajmi 390,0 trln. so'mni tashkil etib, pandemiya sharoitlariga qaramasdan qariyb 2021 yil darajasiga nisbatan o'zgarish 63 trln. so'mni tashkil qildi. Natijada, iqtisodiyotga ajratilgan kredit qo'yilmalari qoldig'i yil boshiga nisbatan 19,2 foizga yoki YaIM nominal o'sishiga nisbatan 41,9 foizga teng bo'ldi.

Bunda jismoniy shaxslarga ajratilgan kredit qo'yilmalari qariyb 1,4 barobarga hamda yuridik shaxslarga ajratilgan kredit qo'yilmalari qoldig'i esa 1,3 barobarga oshdi.

Shuningdek, tijorat banklari tomonidan kredit bo'yicha to'lovi mavjud bo'lgan jismoniy shaxslarning 75 foiziga va yuridik shaxslarning 40 foiziga foiz va asosiy qarz to'lovlari bo'yicha 6 oylik kechiktirishlar (2020 yil 1 oktyabrga qadar) berildi va mos ravishda kredit muddatlari uzaytirildi.

Mamlakatimiz tijorat banklarining jami aktivlari 4,35 barobarga, iqtisodiyotning real sektoriga yo'naltirilgan kredit qo'yilmalari umumiy qiymati esa 5,15 barobarga ko'paydi va bu holat bank tizimining iqtisodiy o'sishni rag'batlantirishdagi rolining tobora oshib borayotganligini ko'rsatmoqda. Tijorat banklari aktivlarining umumiy summasi 2023 yilning 1 yanvarida ko'ra, 556,7 trln. so'mni tashkil etdi⁴⁸. Bu holat bank tizimining iqtisodiy o'sishni rag'batlantirishdagi rolining tobora oshib borayotganligini ko'rsatmoqda.

Biroq, kreditlar hajmi oshishi va pul massasi o'sishi o'rtasida keskin tafovutning vujudga kelishi hamda ajratilgan kreditlarning yalpi ichki mahsulot hajmidagi ulushi yuqori sur'atda o'zgarishi mazkur kreditlar hisobiga yaratilgan ichki talabning bir qismi import hisobidan qoplanayotganligidan dalolat beradi⁴⁹.

Kreditlashning asosiy elementi va bank ssudalarini sinflarga bo'lishning mezoni bo'lib uning ta'minlanganlik darajasi hisoblanadi. Shuning uchun ssudalar to'g'ridan to'g'ri ta'minlanganligi, bilvosita ta'minlanganligi va umuman ta'minlanmagan bo'lishi mumkin. Halqaro amaliyotda kreditlar ta'minlangan, kisman ta'minlangan va ta'minlanmagan kreditlarga bo'linadi.

Bugungi kunda respublikamizda kredit axboroti almashinuvi bo'yicha samarali va xalqaro talablarga javob beradigan tizim yaratilgan bo'lib, mazkur tizim «Kredit axboroti almashinuvi to'g'risida»gi Qonunga muvofiq tashkil etilgan «Kredit-axborot tahliliy markazi» kredit byurosi» mas'uliyati cheklangan jamiyati va Markaziy bankning Kredit axborotining davlat reestrini o'z ichiga oladi.

Kredit axborotining davlat reestridagi ma'lumotlarning haqqoniyligini ta'minlash, shuningdek, kredit axborotini yetkazib beruvchilar tomonidan taqdim etilayotgan axborotlar sifatini oshirish maqsadida qo'shimcha elektron mantiqiy nazoratlar kiritildi.

Kredit jarayonlarining bugungi kunda banklar faoliyatida tutgan o'rni baholash uchun biz kredit operatsiyalarida qo'llanilayotgan mablag'lar ulushini jami bank aktivlaridagi salmog'iga qarab tahlil qilishimiz mumkin. Olib borilayotgan iqtisodiy islohotlar va aholi hamda yuridik shaxslarning bank mablag'lariga bo'lgan talabi natijasida banklarning aktivlari miqdori yildan yilga oshib bormoqda.

2-jadval

Tijorat banklarining kredit qo'yilmalari qoldig'i (Bank turlari bo'yicha)⁵⁰

a	B	01.01.2		01.01.2		01.01.2		01.01.2		01.01.2	
		019 yil		020 yil		021 yil		022 yil		023 yil	
n		s		s			s		s		
k		u	l	u	l	u	l	u	l	u	l
tu		m	u	m	u	m	u	m	u	m	u
rl		m	s	m	s	m	s	m	s	m	s
ar		a	h	a	h	a	h	a	h	a	h
i		d	i	d	i	d	i	d	i	d	i
		a	(	a	(	a	(	a	(	a	(
		(t	f	(t	f	(t	f	(t	f	(t	f
		rl	o	rl	o	rl	o	rl	o	rl	o
		n.	i	n.	i	n.	i	n.	i	n.	i

⁴⁸ O'zbekiston respublikasi Markaziy banki yillik hisobot asosida tuzilgan.

⁴⁹ Monetar siyosatning 2019 yil va 2020–2021 yillar davriga mo'ljallangan asosiy yo'nalishlari.

⁵⁰ O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki yillik hisobotlari asosida tuzilgan.

	s o , m)	z d a)	s o , m)	z d a)	s o , m)	z d a)	s o , m)	z d a)	s o , m)	z d a)
D	1	1	1	2	2	2	3	3	3	
a vl at ul us hi g a e g a b a n kl ar	4 8 7 9 6, 0	8 , 8 3	8 6 6 3 0, 3	8 , 3 8	4 4 4 8 3, 9	8 , 2 7	8 0 0 7 3, 6	5 , 8 1	2 4 6 8 0, 8	3 , 2 4
K	1	2	2	3	4	4	6	6	6	
a pi ta li d a d a vl at ul us hi b o' l m a g a n b a n kl ar	8 5 9 4, 6	1 , 1 7	4 8 5 0, 2	1 , 6 2	2 4 9 0, 9	1 , 7 3	6 3 1 1, 9	4 , 1 9	5 3 6 8, 2	6 , 7 6
J	1	2	2	2	3	3	3	3	3	
a m i b a	6 7 3 9	0 0 , 0	1 1 5 8	0 0 , 0	7 6 9 7	0 0 , 0	2 6 3 8	0 0 , 0	9 0 0 4	0 0 , 0

n	0,		0,		4,		5,		8.	
kl	6		5		8		6		9	
ar										

2-jadval ma'lumotlaridan kshrinib turibdiki, 2022 yili yakuni bo'yicha tijorat banklari jami kredit qo'yilmalarining asosiy qismi, ya'ni 83,24 foizi davlat ulushiga ega tijorat banklari hissasiga to'g'ri kelgan bo'lib, ushbu ko'rsatkich 2018-2022 yillar davomida 5,59 bandga kamaygan. Bunda 2018-2022 yillar davomida kapitalida davlat ulushi bo'lmagan banklar faoliyatida kredit qo'yilmalarini joylashtirish miqdorining oz bo'lsada ko'paytirilishi yuz berdi.(50%). Davlat ulushiga ega tijorat banklari tomonidan mijozlarni kreditlash miqdori oldingi yillarga nisbatan tushib bormoqda.

Demak banklar faqat kredit qo'yilmalari joylashtirishdan boshqa yo'nalishlarga o'z mablag'larini sarflash bo'yicha ham amaliy ishlarni boshlaganliklaridan darak beradi. Bu esa o'z navbatida ularning orasidagi raqobatni kuchaytiradi.

Agar berilgan kreditlarni muddatlari bo'yicha tahlil qiladigan bo'lsak bugungi kunda banklar faoliyatida qisqa muddatli kreditlarning ulushi oshib borayotganligi guvohi bo'lishimiz mumkin.

3-jadval

Tijorat banklarining kredit qo'yilmalari qoldig'i (muddati bo'yicha)⁵¹

r e d it l a r m u d d a ti b o , y i c h a)	01.01.2 019 yil		01.01.2 020 yil		01.01.2 021 yil		01.01.2 022 yil		01.01.2 023 yil	
	s	l	s	l	s	l	s	l	s	l
(m u d d a ti b o , y i c h a)	(t r l n. s o ,)	(f o d ,)	(t r l n. s o ,)	(f o d ,)	(t r l n. s o ,)	(f o d ,)	(t r l n. s o ,)	(f o d ,)	(t r l n. s o ,)	(f o d ,)
q is q a m u d d a tl i	6 3 8, 2	, 1 7	7 9 5 1, 8	, 4 9	8 2 4 3, 8	0 , 2 0	3 3 7 9, 4	0 , 2 3	1 1 3 0, 0	3 , 1 1

⁵¹ O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki yillik hisobotlari asosida tuzilgan.

k r e d i t l a r										
u z o q m u d d a t l i k r e d i t l a r	-	1		1		2		2		3
	5 8 7 5 2, 4	4 , 8 3	9 3 6 2 8, 7	1 , 5 1	4 8 7 3 1, 0	9 , 8 0	9 3 0 0 6, 1	9 , 7 7	3 8 9 1 8, 9	6 , 8 9
a m i k r e d i t l a r	J	1	2		2		3		3	
	6 7 3 9 0, 6	0 0 , 0	1 1 5 8 0, 5	0 0 , 0	7 6 9 7 4, 8	0 0 , 0	2 6 3 8 5, 6	0 0 , 0	9 0 0 4 8, 9	0 0 , 0

Yuqoridagi 3-jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turganidek mamlakat banklarining jami kredit qo'yilmalarida qisqa muddatli kreditlarning ulushi yildan yilga ko'payib bormoqda. Oxirgi yillar mobaynida qisqa muddatli kredit qo'yilmalarining ulushi 2019 yildagi 5,17 foizdan 2023 yil 1 yanvar holatiga 13,11 foizga oshganini ta'kidlashimiz mumkin.

Iqtisodiyotda barcha bo'sh pul mablag'larining bank tomonidan yig'ilishi natijasida vujudga keladigan kredit resurslari hisobidan qarz oluvchi korxonaga zarur bo'lgan summada, zarur bo'lgan muddatda kredit berishga imkoniyat yaratiladi.

Iqtisodiy rivojlanishning o'sishi bank kreditining qo'llanilish ko'lamini kengaytirib boradi. Kredit faqatgina har kunlik faoliyat bilan bog'liq ishlab chiqarish va muomala jarayonining qisqa muddatli ehtiyojlari uchun emas, balki uzoq muddatga kapitalga bo'lgan ehtiyojni qoplashga yo'naltiriladi.

Tijorat banklarning kredit portfelini samarali boshqarishda qarzdorlarning oralik moliyaviy holatlarini tahlil qilgan holda ularni qo'llab quvvatlash jarayonini o'rganish va uni amaliyotda qo'llash xanuzgacha

muammo bo'lib kolmokka. Ya'ni, qarzdorning joriy kredit loyixasi istikbolli bo'lib, u qushimcha kredit mablag'lariga ixtiyoj sezadi.

Ammo, xozirgi bank qonunchiligidan kelib chiqib banklar tomonidan mijozni qo'shimcha kreditlash taqiqlangan. Buning natijasida, mablag' yetishmasiligi oqibatida mijozning kredit loyixasini oxiriga yetkazish, birlamchi kreditni sundirish imkoniyati bulmaydi va tijorat banki uchun yana bir muammoli kreditni hosil qiladi. Bu muammoni hal qilish uchun bank qonunchiligiga kerakli o'zgartirishlar kiritilishi, mijozga ishlab chiqarilajak mahsulot va xizmatlar uchun qo'shimcha kredit mablag'larini taqdim qilish, shu bilan birga birlamchi kreditni sundirish imkoniyatini yaratish maqsadaga muvofiqdir.

So'nggi yillarda ochiqlik siyosati, iqtisodiyotni tashqi tovar va moliya bozorlariga integratsiyasining kuchayishi tijorat banklarining xorijdan qulay shartlarda kapital jalb qilish imkoniyatlarini oshirmoqda.

Bu esa, bir tomondan, iqtisodiyotni moliyaviy resurslarga bo'lgan yuqori talabini qondirishga xizmat qilsa, ikkinchi tomondan, bank tizimining tashqi xatarlarni qabul qiluvchi sifatidagi rolini oshirmoqda.

Shu sababli, 2022 yildan boshlab Markaziy bankning bank nazorati borasidagi asosiy e'tibori tashqi iqtisodiy xatarlarning banklar barqarorligiga salbiy moliyaviy ta'sirlarini yumshatishga hamda banklarda mavjud kredit riskini keskin kuchayishini oldini olishga qaratilmoqda.

Banklarning muvaffaqiyatli kredit siyosati olib borishining zaruriy sharti jahon amaliyotidan ma'lumki, qarzdorlar to'g'risida to'liq axborot almashinuvi hisoblanadi. Qarzdorlar to'g'risidagi to'liq axborotning kredit berish vaqtida kredit tashkilotida mavjud emasligi muddatida qaytarilmagan kreditlarning o'sishiga olib keluvchi asosiy sabablardan biridir. Qarzdorlar to'g'risidagi to'liq axborot olishning zaruriy sharti va asosiy ta'minotchisi zamonaviy axborot texnologiyalaridir. Kredit portfelining hajmi va qarzdorlar soni oshgani sayin banklar uchun bo'lajak va mavjud qarzdorlar haqida to'laqonli axborotga ega bo'lish qiyinlashadi. Bunday ma'lumotlarni olish va tahlil qilish uchun ko'p vaqt sarflanadi, mijoz esa qisqa muddatda mablag' olishni istaydi. Kredit axborot almashish tizimi jahon amaliyotida mana shu zarurat tufayli yuzaga kelgan va shu zaruriyatning yechimi sifatida AKTga asoslangan bank texnologiyalaridan foydalanilgan. Zero bank texnologiyalari banklar o'z faoliyatini yuritishda axborot yig'ish, undan foydalanish va uni tartibga solishda qo'llaniladigan kompyuter texnologiyalari, tizimlari, ularga yordamchi elektron vositalar va dasturlar tizimidir.

Ayni vaqtda mamlakatimizda tijorat banklari va boshqa nobank kredit tashkilotlari tomonidan taqdim etilayotgan kredit xizmatlari ko'lami tobora kengayib bormoqda. Shunga monand undan foydalanuvchilar doirasi ham kun sayin oshmoqda. Mana shu jarayonda banklar va nobank kredit tashkilotlari yuzaga kelishi ehtimoli bo'lgan xatarlarining oldini olishga xizmat qiluvchi axborotlar, ya'ni mijoz faoliyati – uning kredit tarixi, boshqa banklardan qarzi bor-yo'qligi yoki mazkur qarzlilar bo'yicha o'z majburiyatlarini qay darajada bajarganligi, uchinchi shaxslarning kafolati, korxonalar boshqaruvchilarining malakasi, ularning tadbirkorlik sohasidagi faoliyati to'g'risida to'liq hamda ishonchli axborotga ega bo'lishdan manfaatdorlar.

Axborotlashgan jamiyatda elektron hukumat rivojlanishining hozirgi bosqichida kredit axboroti almashinuvi tizimining yanada takomillashuvini taqozo etmoqda edi. Xususan, kredit axboroti almashinuvi jarayonida faqatgina banklarning ishtiroki ta'minlanishi bilan chegaralanmasdan, ushbu munosabatlarga boshqa kredit tashkilotlari va xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning jalb etilishi davr talabiga aylandi. Ya'ni, mazkur munosabatlarda boshqa kredit tashkilotlari, jumladan, mikrokredit tashkilotlari, kredit uyushmalari, lombardlarning ishtiroki ko'zda tutilmagan, shuningdek lizing sug'urta tashkilotlarining kredit axboroti almashinuvida ishtiroki belgilanmagan edi. Shuning uchun bank tizimi hamda nobank kredit tashkilotlari va lizing sug'urta tashkilotlarining hozirgi rivojlanish bosqichi kredit axboroti almashinuvi tizimini bevosita tartibga soladigan alohida qonun hujjati qabul qilishni taqozo etdi.

Shu munosabat bilan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan 2011 yilning 4 oktyabrida imzolangan O'zbekiston Respublikasining "Kredit axboroti almashinuvi to'g'risida"gi Qonuni 2012 yilning 1 yanvaridan kuchga kirdi

Yuqorida keltirilgan Qonunga muvofiq kredit axboroti almashinuvi bo'yicha huquqiy bazaning yaratilishi va buning asosida zamonaviy kredit axboroti almashinuvi tizimining tashkil etilishi quyidagi maqsadlarni ko'zlaydi:

- ✓ kredit tavakkalchiligining kamayishi;
- ✓ kredit intizomining mustahkamlanishi;
- ✓ kredit portfeli sifatining yaxshilanishi;
- ✓ muammoli aktivlar bo'yicha xazira yaratish harajatlari kamaytirilishi;
- ✓ kredit portfeli hajmining oshirilishi;
- ✓ kredit bozorida raqobatning oshirilishi;

✓ foiz stavkalarining kamaytirilishiga erishish.

Kredit axboroti almashinuvi tizimi jismoniy va yuridik shaxslarning avval olingan kreditlari va boshqa qarz majburiyatlari bo'yicha kafolatlarning bajarilishi to'g'risida ma'lumotlardan tashkil topgan kredit tarixini shakllantiradi. Kredit tarixi esa, tizimni faoliyatga keltiruvchi asosiy manba bo'lib hisoblanadi. Bu qarz oluvchi majburiyatlari va ularni ijro etish to'g'risidagi ma'lumotlar, shuningdek, qarz oluvchiga moliyalash taqdim etilishi xatarini baholash uchun ta'sir etadigan (bankrotlik, sud qarorlari, muassislar tarkibi) boshqa ma'lumotlardir. Kredit tarixi qarz oluvchining to'lov intizomini aniqlashga yordam beradi, ya'ni qarz oluvchi o'z zimmasidagi to'lov majburiyatlarini qanchalik to'liq, o'z vaqtida va muntazam bajarishi aniqlanadi. Shu tariqa, kredit tarixi qarz oluvchining o'ziga xos nufuzini belgilaydigan mezon bo'lib xizmat qiladi. Ijobiy kredit tarixiga ega qarz oluvchi ancha yengil shartlar asosida (qarzni ta'minlashga talablar pastligi, summaning ko'p va moliyalash muddatining uzoq bo'lishi) osonlik bilan qarz olishi mumkin.

Chakana bank xizmatlari borasida o'z faoliyatini samarali olib borgan xorijiy Rayffayzenbank boshlig'i fikriga ko'ra buning uch usuli bo'lishi mumkin:

1. Biron-bir yaxshi maqsadlik kreditni olib, o'sha kredit bo'yicha model qurish;
2. Boshqa mamlakatda tayyorlangan modelni sotib olish;
3. Ushbu holat uchun idel hisoblangan o'z modelini yaratish. Ammo bu banklar uchun mushkul va qimmat bo'lishi mumkin.

Fair, Isaac & Company mutaxassislari tomonidan shakllantirilgan mijozni kredit olish qobiliyati bo'yicha tavsifnoma quyidagilardan iborat.

- 1) Kreditlarni qoplash bo'yicha to'lovlarning retrospektiv ma'lumotlari.
- 2) Qarzdor tomonidan kreditni foydalanish usuli.
- 3) Mijozning kredit tarixining davomiyligi.
- 4) Ariza beruvchi tomonidan qarz olish uchun beriladigan arizaning davriyligi.
- 5) Ist'emolchining kreditlar paketi (Kombinatsiyasi)
- 6) Mijozni kredit olish qobiliyatini baholash ariza beruvchi tomonidan so'raliyotgan kredit turiga bog'liq.

Devid Dyuran tomonidan ishlab chiqilgan skoring modeli bank amaliyotida keng tarqaldi. Uni shismoniy shaxslarni kreditlashda va ularning riskini aniqlashga keng qo'llash mumkin.

O'ziga yuklatilgan vazifalarni bajarish yo'nalishiga ko'ra, kredit skoringi bir nechta turlarga bo'linishini oldingi savolda ko'rib o'tgan edik.

Shunga ko'ra bugungi kunda bank tizimlariga joriy qilish mumkin bo'lgan quyidagi bir nechta kredit skoringi dasturlari turlari mavjud:

- 1) Behavioral – mijozning kredit kartasi orqali unga belgilanadigan optimal limit, uning to'lov qobiliyatidagi o'zgarishlar va istiqboli aniqlanadi. Bunday skoring «ahloqiy skoring» deb ham ataladi.
- 2) Collection – kollektor agentliklari tomonidan muddati o'tgan qarzlar bilan yoki «qoniqarsiz» deb tavsiflangan kreditlar (mijozlar bilan to'liq ishlash imkoniyatini beradi).
- 3) Application – kredit olish uchun ariza topshirgan mijozlar bilan ishlaydigan dolzarb skoring turi hisoblanadi.
- 4) Fraud – ishonchli bo'lmagan mijozlarni aniqlash va ularning ko'zbo'yamachilik bilan shug'ullanish darajasini izlab topishga imkon beradi.

Tijorat banklari mijozni kredit skoring usulida baholashlari uchun bir nechta ko'rsatkichlardan foydalanishlari kerak.

Hozirda banklar kredit faoliyatiga joriy qilingan zamonaviy skoring modellarida 13-25 ta parametrlar: 13 ta — ist'emol krediti uchun va 25 ta - avtokreditlari yoki ili ipoteka kreditlari uchun ishlatiladi.

Umuman olganda banklarning kredit skoring modeli quyidagi parametrlarga asoslanadi: shaxsiy ma'lumotlar, moliyaviy va qo'shimcha yordamchi ma'lumotlar. Shaxsiy ma'lumotlar: jinsi, yoshi, oilaviy holati, boqimandasi bor/yo'q, ma'lumoti. Moliyaviy: umumiy mehnat staji, oxirgi ish joyidagi ish staji, ish haqi darajasi va umumiy harajatlari.

Qo'shimcha ma'lumotlari jumlasiga qo'shimcha daromad manbaining mavjudligi, avtomobil va garajining mavjudligi, dala xovli, shaxsiy yer uchastkasining mavjudligi kabilar kiradi.

O'zbekistonda ham yildan-yilga iqtisodiyotni kreditlash yil sayin ortib bormoqda. Kreditlashning ko'payib borishi kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishda, aholini moddiy rag'batlantirishda muhim rol o'ynaydi.

Biroq kreditlash hajmining bunday o'sib borishi o'z navbatida mazkur sohadagi moliya institutlari o'rtasida raqobatni ham kuchaytiradi. Eng yaxshi mijoz uchun kurashda tahdid-tavakkalchiliklarni tez va

munosib baholay oladigan, moliyalashtira biladigan va mablag'ni vaqtida qaytara oladigan tashkilotlar yutib chiqadilar. Xalqaro amaliyotga qaraladigan bo'lsa, mazkur vazifalarni hal etishning samarali vositasi kredit skoringdir.

Ehtimol tutilayotgan (potentsial) qarz oluvchining kredit layoqatini baholashning bu tizimini moliya tashkilotlarimiz sub'ektiv skoring tarzida amaliyotda qo'llab kelmoqdalar. Chunonchi, qarz beruvchi kredit tashkilotiga kredit so'rab murojaat qilgan paytda kredit bo'limining xodimi taqdim etilgan hujjatlar asosida uning kredit layoqatini baholaydi hamda kredit berish yoki bermaslik haqida xulosa tayyorlaydi. Uchrashi ehtimoli bo'lgan sub'ektiv omillarni bartaraf etish uchun xulosa endi kredit qo'mitasida ko'rib chiqiladi.

Lekin sub'ektiv skoringga xos xususiyatlar aholini va kichik biznesni chakana kreditlashda uni qo'llanishni samarasiz qilib qo'yadi.

Chakana kreditlash uchun eng samaralisi statistika skoringidir. Bunday skoring qarz oluvchining kreditni qaytarish imkoniyatlari va istagini baholashning avvalgi kreditlar to'g'risidagi axborotlarni matematika va statistika usullari yordamida kompyuterda ishlovdan o'tkazishga asoslangan tizimidir.

Statistika skoringini ishlab chiqish va undan foydalanish uchun moliya tashkilotiga 500 dan ortiq berilgan va qaytarilgan (uzilgan) kreditlar to'g'risidagi ma'lumotlar jamlamasi zarur. Uni tahlil etish tahdid-tavakkalchiliklar darajasiga ta'sir qiluvchi kredit operatsiyalarining mufassal tavsifini aniqlash imkonini beradi.

Statistika skoringi ikkinchi jahon urushi yillarida banklarda kredit sohasida professional mutaxassislar keskin kamayib ketganligi sababli yuzaga keldi. Banklar kredit layoqatini baholash borasida ko'pincha yetarlicha tajribasi bo'lmagan yangi xodimlarni ishga yollash va eski xodimlarni almashtirishga majbur bo'lgach, kredit bo'yicha qaror qabul qilish yuzasidan mutaxassis bo'lmagan kishilar uchun qoidalar ishlab chiqdilar va bu qoidalar skoring tizimlarining ibtidosi, timsoli bo'lib qoldi.

Statistika skoringi yechimining soddaroq qoidalari skoring haritasi (baholash varag'i) hamda kredit tahdid-tavakkalchiliklarini baholash qoidalari majmuidan iboratdir. Ko'rib chiqilayotgan kredit operatsiyasining barcha ko'rsatkichlari tahdid-tavakkalchilikning har bir identifikatsiya qilingan omili uchun ball oladi. Ballar summasi yakuniy kredit ballni tashkil etadi. Bu ball alohida shkala bo'yicha baholanayotgan operatsiyadagi kredit tahdid-tavakkalchiligi qanchalik katta ekanligi ehtimolini ko'rsatib beradi.

Skoringni qo'llanish bo'lajak kredit operatsiyalari tavsif jihatdan o'xshashroq avvalgi kredit operatsiyalarda kuzatilganiga o'xshab ketadigan kredit tahdid-tavakkalchiliklari qanchalik uchrashini chamalab beradi. Qarz oluvchining ayrim tavsiflariga xos kredit tahdid-tavakkalchiligi darajasidan kelib chiqib, muayyan qarz oluvchining quyida misol tariqasida keltirilayotgan skoring ballik ko'rinishidagi umumiy kredit tahdid-tavakkalchiligi aniqlanadi.

3-jadval ma'lumotlariga asoslangan holda aytish mumkinki, kredit olish uchun berilgan ariza-buyurtma 62 balldan iborat yakuniy skoring natijasiga ega bo'ldi. Ilgari skoring bali 62 bo'lgan 10 ta kreditdan 9 tasi o'z vaqtida, to'la-to'kis uzilgan, bittasi esa muammoli kredit bo'lib qolgan.

Demak, ko'rib chiqilgan kredit ariza-buyurtmasi 10 foizli tahdid-tavakkalchiligi bo'lgan muammoli kredit bo'lishi mumkin. Bordi-yu, bank bo'limi ayni shunday skoring baliga ega bo'lgan 100 ta kredit berish haqida qaror qabul qiladigan bo'lsa, ularning 90 tasi vaqtida, to'liq qaytariladi, 10 tasi esa, muammoli bo'lishi mumkin.

Bank yoki mikrocredit tashkiloti ana shunday ehtimollikni bilgach, kredit tahdid-tavakkalchiligining o'zi uchun maqbul darajasini belgilab olishi mumkin.

Statistika skoringini qo'llash ehtimol tutilgan (potentsial) qarz oluvchining kredit layoqatini tez, ishonchli tarzda baholash imkonini beradi. Jumladan, «Russkiy standart» bankida skoring tizimini joriy etish iste'mol kreditlari berish muddatini qisqartirdi, bu ishni 2 hafta o'rniga 15 daqiqada amalga oshirish imkonini berdi. Bu esa bank chakana kreditlash borasida Rossiya bozorida tezgina yetakchi mavqeni egallashiga olib keldi.

4-jadval

O'zbekiston tijorat banklarida qo'llanilishi kutilayotgan kredit skoring haritasi namunasi

<i>Indikator</i>	<i>Qarz oluvchi ko'rsatkichi</i>	<i>Ball</i>
Arzgo'yning uy-joy mulki maqomi	Uy mulkdori	+18
Arzgo'yning yoshi	40 yosh va undan katta	+6

Arzgo'yning oilaviy ahvoli va oilasi tarkibi	Uylanmagan/turmushga chiqmagan	-5
	Uylangan, bolalari bor	+11
	Uylangan, bolalari yo'q	+8
Faoliyat turi	Hunarmand	+12
Biznes sohasida necha yildan beri shug'ullanadi	2 yildan kamroq	-8
Yillik daromad (faoliyatdan jami va ish haqi)	30 mln so'm va undan ko'proq	+15
Qarzdorlikning joriy darajasi (shu jumladan mo'ljallanayotgan kredit)	2-10 mln so'm	+14
Muassasada olingan avvalgi kreditlar	2 marta va undan ortiq	+25
Avvalgi kredit vaqtida o'tkazib yuborilgan eng ko'p muddat	30 kundan ortiq	-45
Mo'ljallanayotgan kredit valyutasi	So'm	+5
So'ralayotgan (talab qilinayotgan) kredit summasi	10 mln so'mdan kamroq	+6
Jami		+62

Skoring bank tashkilotlariga ko'plab miqdordagi chakana kreditlarni qamrab olish imkonini beradigan, nisbatan qimmat bo'lmagan vositadir. Ma'lumki, chakana kreditlarda har bir qarz bo'yicha daromadlar moliya tashkilotining qarz oluvchining kredit layoqatini an'anaviy usul bilan tahlil etishdagi harajatlarini qoplay olmaydi. Oqibat natijada chakana kreditlar bo'yicha foiz stavkalari, odatda, uzoq muddatli investitsiya kreditlari bo'yicha stavkalardan anchagina oshib ketadi.

Statistika skoringini qo'llash moliya tashkilotlari kredit bo'limlarining xodimlari professional malakasi darajasiga bog'liqligini kamaytiradi. Skoringga asoslangan kreditlash alohida ko'nikma talab etmaydi, kredit berish to'g'risidagi qaror matematik modul yordamida qabul qilinadi, mutaxassislarining sub'ektiv fikri esa, faqat alohida hollardagina inobatga olinadi. Statistika skoringini qo'llash kredit berishni soddalashtiradi, kreditlashni maqbullashtirish va uni kamroq miqdordagi xodimlar bilan yanada xolislik asosida amalga oshirish imkonini beradi. Skoring asosida kreditlash jarayonini avtomatlashtirish amalda inson omilini istisno etishga zamin yaratadi, daromadlilikni oshirish maqsadidagi moliyalashtirish operatsiyalari bilan bog'liq tahdid-tavakkalchiliklarni kamaytiradi, ishni tashkil etishning ochiq-oshkoraligini ta'minlaydi. Bunday baholash tashkilotni va uning xodimlarini kreditlar berish va ularning vaqtida qaytarilishi uchun javobgarlikka tortish tahdidi va tavakkalchiliklarini kamaytirishi ham bag'oyat muhimdir.

Bugungi kunda O'zbekistondagi tijorat banklari skoring tizimlari chakana kreditlashni rivojlantirishning zarur va kerakli vositasi ekanligini tushuna boshladilar. Banklarga xizmat ko'rsatishning amaldagi tizimi kredit so'ralgan ariza-buyurtmalarni ishlovdan o'tkazish uchun ancha vaqt talab qiladi. Ssuda so'rovchisining kredit layoqatini baholashni "qo'lbola" amaliyoti va kredit buyurtmalarini banklarning kredit qo'mitalari tomonidan ma'qullash tajribasi o'z ichiga chakana kreditlashni ham oladigan moliyaviy mahsulotlar ko'payib borishi bilan o'z vazifasini uddalay olmay qolyapti.

Ba'zi banklar iste'mol kreditlari berishda skoring-kalkulyator deb yuritiladigan usulni ham qo'llamoqdalar. Veb-saytda skoring-jadvalni to'ldirib, qarz olishning dastlabki bahosi va ehtimolini bilish, boshqacha qilib aytganda, iste'mol krediti berish yuzasidan skoring-tahlildan o'tish mumkin.

Ammo ana shunday hollarda ham gap sub'ektiv skoring haqida boradi, binobarin kredit berish har bir kreditga doir buyurtma-ariza kredit xodimi tomonidan va bankning kredit qo'mitasi tomonidan individual tarzda tahlil etish yo'li bilan amalga oshiriladi.

Shu sababli ham, statistika skoringiga o'tish maqsadga muvofiq ko'rinadi. Bunday skoringni moliya tashkilotlarigina emas, balki kredit byurolari ham o'tkazishlari mumkin. Hamma-hammasi ularning ma'lumotlar bazasiga, vakolat doirasiga va bozordagi strategiyaga bog'liq.

Kredit byuolarining skoring tizimlari banklar, mikromoliya tashkilotlari va lizing kompaniyalari uchun eng «haridorgir», talab katta bo'lgan mahsulotlardan biridir. Chunki bu ma'lumotlar asosida banklar ham va boshqa nobank tashkilotlari ham o'z bo'lajak qarz oluvchilari to'g'risida to'liqroq axborotlarga ega bo'ladilar.

Xalqaro tajriba shundan shohidlik beradiki, O'zbekistonda statistika skoringini joriy etish va kreditlash jarayonini avtomatlashtirish moliyalashtirishning daromadliligini va hajmini oshirish, ayni bir vaqtda operatsiyalar bilan bog'liq harajatlarni anchagina qisqartirish, muammosi bo'lgan qarzdorlar sonini kamaytirish va kredit portfeli sifatini yaxshilash imkonini beradi.

2.5. Bankda moliyaviy texnologiyalarni joriy etish, ularni moliyalashtirish va ulardan foydalanishdagi muammolar

Bank muhitiga joriy etilgan raqamli texnologiyalar “raqamlashtirish” orqali ko'rsatilayotgan bank xizmatlarining butun majmuasini qamrab oladi. Shunday qilib, jahon bank tizimidagi ko'plab operatsiyalarning turlari nafaqat bank amaliyotida “raqamlashtirish”ga kirishdi, balki aholiga xizmat ko'rsatishning muqobil usullarini (fintex xizmatlari) ham qamrab ola boshladi.

Bir qator tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, dunyo bo'ylab an'anaviy bank xizmatlarini raqamli o'zgartirishning eng muhim yo'nalishlari quyidagilardir:

Raqamli transformatsiyani birgalikda boshqaradigan asosiy texnologiya tendentsiyalari bulutli hisoblash, katta ma'lumotlar, blokcheyn texnologiyasi, narsalar interneti (IOT), biznes jarayonlarini avtomatlashtirish (Robotic process automation, RPA) va sun'iy intellekt (AI).

So'nggi paytlarda hind banklari ma'lumotlarni qayta ishlash jarayonlarini avtomatlashtirish orqali operatsion xarajatlarni kamaytirish uchun AI va RPA kabi texnologiyalarga tobora ko'proq murojaat qilmoqdalar.

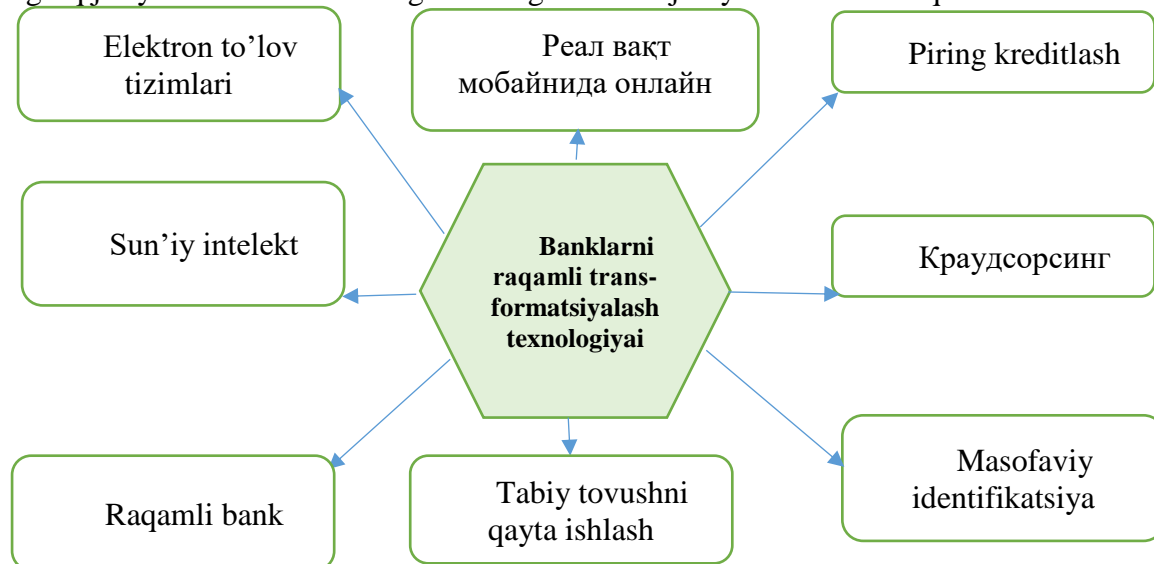
Demak, iqtisodiyotni raqamlashtirish va keyinchalik barcha sohalarni, jumladan, bank faoliyatini “raqamlashtirish” butun dunyo bo'ylab banklarning rivojlanishiga yangi kuchni olib keladi. Texnologik rivojlanish bank sektorida konsensusga aylandi. Internet, katta ma'lumotlar va boshqa texnologik innovatsiyalar bank tizimining ajralmas qismiga aylanib bormoqda. Kelgusida muvaffaqiyat kaliti texnologiya yetakchiligidan unumli foydalanish va potentsial bozor to'lqinlarini yengish qobiliyati bo'ladi. Umuman olganda, texnologiya butun dunyo bo'ylab banklarning o'zgarishi va rivojlanishida keyingi asosiy rol ni o'ynaydi.

Birinchiidan, bank tizimining o'z tuzilishini yangilash va ma'lumotlar hajmining ortib borishidan foydalanishdir. Shunday qilib, bank tizimi bir necha yillar davomida ko'plab yangilanishlarni boshdan kechirdi. Tez texnologik rivojlanish fonida ko'pgina banklar doimiy o'zgarib turadigan shart-sharoitlar, qoidalar va joriy etilayotgan innovatsiyalarga javob bera olishi uchun yangi avlod bank tizimini yaratish masalasini ko'rib chiqa boshladilar.

Shu bilan birga, katta ma'lumotlar texnologiyasining evolyutsiyasi banklarga ma'lumotlarni eng yuqori samaradorlik bilan boshqarish va ulardan foydalanish imkonini berdi va bu sohadagi eng muvaffaqiyatli banklar uchun bunday foydalanish eng yuqori afzalliklarga aylandi.

Ikkinchiidan, bo'limlarni va xizmat ko'rsatish kanallarini yangilashda muhim rol o'ynashi kerak. Bank filiallarini o'zgartirish muqarrar, chunki an'anaviy filial funktsiyalari aqlli funktsiyalar bilan almashtiriladi.

Dunyoning rivojlangan mamlakatlarida bo'lgani kabi O'zbekiston bank tizimida ham mijozlarga xizmat ko'rsatishning innovatsion turlari ko'payib bormoqda. Keyingi yillarda mamlakatimizda plastik kartochkalar orqali to'lovlarni rivojlantirish, jumladan, “kredit kartalarini joriy etish” bo'yicha kompleks chora-tadbirlarni yanada kengroq joriy etish borasida amalga oshirilgan ishlar ijobiy samara bermoqda.

5-rasm - An'anaviy bank xizmatlarini raqamli o'zgartirishning global yo'nalishlari⁵²...

Ta'kidlash joizki, axborot-telekommunikatsiya texnologiyalarini keng qo'llagan holda naqd pulsiz pul o'tkazmalariga o'tish chog'ida ularning axborot xavfsizligini ta'minlash masalalari keskin ko'tarilmoqda.

Mijozlarga taklif etilayotgan internet-banking xizmatlaridan foydalanishda, ayniqsa, ularga kirish joyida xavfsizlikka katta e'tibor qaratiladi. Xavfsizlik uchun bir martalik parollar keng qo'llaniladi. Bunda ko'plab aloqa vositalaridan foydalanish mumkin. Misol uchun, ba'zi banklar mobil telefonlarni taklif qilsa, boshqalari parolni tekshirish uchun maxsus qurilmalardan foydalanishni joriy qilgan.

Moliyaviy institutlar bozorga yangi bank mahsulotlarini jadallik bilan olib kirmoqda. Buning uchun onlayn muhit, Internet-banking juda mos keladi. Bu, o'z navbatida, bank biznesi uchun yangi axborot xavfsizligi risklarini keltirib chiqaradi. Tabiiyki, bu axborot xavfsizligi bilan bog'liq yangi yechimlarni ishlab chiqish va joriy etishni taqozo etadi.

Bugungi kunda mamlakatimizda ushbu tizim xavfsizligini elektron tarzda tasdiqlash uchun maxsus kalitlardan foydalaniladi va mijozlar ulardan o'z hisob raqamlariga kirish va to'lovlarni o'tkazishni tasdiqlash uchun foydalanadilar. Uzcard milliy to'lov tizimi "To'lov kartalari sanoati ma'lumotlar xavfsizligi standarti" xalqaro xavfsizlik standartining 3.1 to'lov kartasi ma'lumotlarini qayta ishlash va yetkazib berish talablariga muvofiqligi bo'yicha CCA-sertifikatlash auditidan muvaffaqiyatli o'tdi. Muvofiqlik Compliance Control Ltd tomonidan o'tkaziladigan yillik -SSA auditi natijalari bilan tasdiqlangan.

Shu bilan birga, Protsessing markazining PCI-DSS standarti bo'yicha sertifikatlangani kelajakda turli xalqaro to'lov tizimlariga muammosiz ulanish imkonini berishini ta'kidlash lozim.

O'zbekiston Respublikasi ,irinchi Prezidentining 2010-yil 19-apreldagi "Bank plastik kartochkalaridan foydalangan holda hisob-kitob tizimini rivojlantirishni rag'batlantirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-1325-son qaroriga asosan naqd pulsiz hisob-kitoblarni yanada rivojlantirish va takomillashtirish maqsadida, Markaziy bank, O'zbekiston banklar assotsiatsiyasi va Yagona milliy protsessing markazi (YaMM) "Uzcard" banklararo to'lov tizimida ishtirok etuvchi tijorat banklari bilan birgalikda onlayn rejimda ishlaydigan yangi texnologik platforma – Smart-Vista EMV ni ishga tushirdi.

2020-yil fevral oyidan boshlab, jumladan, elektron pul va to'lov tizimlaridan foydalanishni tartibga soluvchi "To'lovlar va to'lov tizimlari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonuni kuchga kirdi. O'zbekistonda elektron pullar bir xil miqdorda, faqat uning muomalasi elektron tizimda amalga oshiriladi. Ulardan yakka tartibdagi tadbirkorlar va yuridik shaxslardan – tizim sub'ektlaridan tovar va xizmatlar sotib olishda foydalanish mumkin. Ular uchun ekvivalent summani bankning joriy hisobvaraqlariga keyinroq o'tkazish maqsadida sotilgan tovarlar yoki ko'rsatilgan xizmatlar uchun elektron valyutani qabul qiluvchi maxsus elektron hamyonlar shakllantiriladi.

Bugungi kunda O'zbekistonda uchta shunday tizim mavjud – ular Click, Payme va Oson to'lov tashkilotlari tomonidan yaratilgan. Birinchisi, Oson elektron pul tizimini ro'yxatdan o'tkazgan Brio Group edi. Bunda "Turkiston" XATB elektron pul tizimining emitentiga aylandi. 2020-yil avgust oyida MChJ Inspired (E-Card) va MChJ Slick (Slick) o'zlarining elektron pul tizimlarini ro'yxatdan o'tkazdilar. Emitentlar mos ravishda AKB Universal va AKB Agrobank edi. Hozirda Slick tizimida 500 mingga yaqin, Osonda 140 mingdan ortiq, Paymeda 100 mingdan ortiq hamyon yaratilgan.⁵³

O'zbekiston iste'molchilari elektron pullarni saqlaydigan virtual hamyonlar asosan bank kartasi bo'lmagan, lekin elektron to'lovlardan foydalanishni xohlovchilar uchun mo'ljallanganligini bilishlari muhim. Biroq, bunday hamyonlarning imkoniyatlari klassik plastik kartalar bilan solishtirganda cheklangan va to'liq elektron hamyonlar hali kartalarni almashtirishga qodir emas. Ulardan barcha do'konlarda, yoqilg'i quyish shoxobchalarida, dorixonalarda yoki boshqa savdo va xizmat ko'rsatish korxonalarida emas, balki faqat kontaktsiz to'lov qabul qilinadigan joylarda (masalan, QR kod yordamida) foydalanish mumkin. Bundan tashqari, hali bankomatda elektron hamyondan naqd pul ham yechib bo'lmaydi.

Biroq, elektron muomalaning kengayishi kiberxavfsizlik masalalariga alohida e'tiborni qaratmoqda. ESYeT xalqaro antivirus dasturiy ta'minot ishlab chiqaruvchisining 2019-yilda O'zbekistondagi kompaniyalarning AT-direktorlari o'rtasida o'tkazgan so'rovi natijalariga ko'ra, mamlakatdagi

⁵²Ковалев М.М. Цифровая трансформация банков // Банковский вестник, Листапад. - 2018.- № 1. 50-60 стр

⁵³ Raqamli O'zbekiston: maqsadlar, vazifalar, istiqbollari (<https://mitc.uz/ru/news/view/3011>)

kompaniyalarning 55 foizi ichki, 72 foizi esa tashqi kiber tahdidlarga duch kelgani ma'lum bo'ldi. Masalan, spam va zararli dasturlar eng keng tarqalgan kiber tahdidlarga aylandi. Shuningdek, respondentlarning 18 foizi o'z kompaniyalari tasodifiy ma'lumotlarning sizib chiqishidan, 10 foizi esa qasddan ma'lumotlarning sizib chiqishidan aziyat chekishini bildirgan. O'zbekistondagi eng yirik tadbirkorlar moliyaviy ma'lumotlarga e'tibor berishadi: kompaniyalarning 75 foizi ular kiber tahdidlardan alohida himoyaga muhtojligini ta'kidlagan, 48 foizi operatsion faoliyat haqidagi ma'lumotlarni, 45 foizi - hamkorlar va mijozlar haqidagi ma'lumotlarni,⁵⁴

Qayd etish joizki, raqamli iqtisodiyot va elektron pullarning eng ilg'or texnologiyalari O'zbekistonda bundan keyin ham paydo bo'ladi va rivojlanadi. Buning uchun qonunchilik darajasida ham, aloqa darajasida ham amalda barcha sharoitlar mavjud. Albatta, raqamlashtirishga qarab tanlangan rivojlanish vektorida asosiy e'tibor kiberxavfsizlikni ta'minlash, ma'lumotlar markazlari uchun Big Datani saqlash va hisoblash uskunalarning uzluksiz ishlashini ta'minlash imkoniyatlarini yaratishga qaratilishi kerak, shuningdek, hali aholining bilim darajasini oshirish, AT-texnologiyalari xizmatlaridan foydalanish uchun ko'p ish qilinishi kerak.

Ayniqsa, tadbirkorlar zamonaviy savdo voqealariga dinamik moslashishlari uchun raqamli texnologiyalarni o'z bizneslariga tezda integratsiya qilishlari muhim. Raqamli iqtisodiyot rivojiga hamroh bo'lgan kiberxavfsizlik omiliga alohida e'tibor qaratish va ushbu sohaga oldindan investitsiya kiritish zarur, chunki kelajakda raqamli iqtisodiyot va raqamli bank sektorini rivojlantirishda kibertahdidlardan himoya qilish masalasi eng muhim masalaga aylanadi.

Raqamli transformatsiya jarayonini boshlamagan banklar endi bir necha yil ichida ortda qolish xavfi bor.

Boshqa tomondan, mamlakatda infratuzilmaviy muammolar mavjud bo'lib, ular banklarni tez sur'atlarda raqamlashtirishga imkon bermaydi. Xususan, bu internet va smartfonlarning kirib borishining past darajasi.

Qattiq, shuningdek, mobil va statsionar Internet narxi elektron tijorat rivojlanishining asosiy to'xtatuvchi omillari hisoblanadi. Smartfonning 40-45% ga kirishi ham kuchli cheklovdir.

Raqamli bankingning asosiy xususiyati mijozning jismoniy ishtirokisiz bank hisobini ochish imkoniyatidir. Hozirda, O'zbekiston banklarida bunday imkoniyat yo'q, biroq me'yoriy hujjatlardagi o'zgartirishlar mijozlarga yaqin kelajakda, ehtimol joriy yil oxirigacha masofadan hisobvaraq ochish imkonini beradi.

Mutaxassislar kelgusi yilda bank sektorida kuchli o'zgarishlar bo'lishini bashorat qilmoqda. Ularning fikriga ko'ra, bir yil ichida karta va kredit mahsulotlarini sotish bo'yicha menejerlar kabi kasblar faqat darsliklarda qoladi, chunki butun chakana biznes onlayn rejimga o'tadi.

Kommunal va bir martalik to'lovlar ilova orqali to'g'ridan-to'g'ri divanda, ipoteka - ishlab chiqaruvchilarda, avtokreditlar - dilerlardan, to'lov kartalari - chakana savdo tarmoqlarida amalga oshiriladi. Odamlar bank bilan aloqa markazlari, mobil platformalar va bankomatlar orqali ko'proq muloqot qilishadi.

Raqamlashtirish bank xodimlari va mijozlarining vaqt va resurslarini tejashga yordam beradi. Raqamlashtirish tufayli barcha operatsiyalar narxi keskin tushib ketdi, mijozlarga xizmatlar sifati va tezligidan mamnun – chunki ularga har tomondan faqat afzalliklar mavjud.

KPMG ekspertlarining fikricha, keyingi 10 yil ichida bank sektori o'tgan asrda o'zgarmagan ko'rinishini o'zgartiradi. To'lovlar va boshqa bank operatsiyalari bilan shug'ullana boshlagan o'yinchilar hisobiga bozor kengayib borayotgani muhim, garchi bu ular uchun asosiy biznes emas. Misol uchun, Apple, Google, Samsung kabi global texnologik korporatsiyalar allaqachon o'zlarining to'lov xizmatlariga ega.

Bu banklar kabi yirik va qiyin o'zgaradigan tuzilmalarni yanada moslashuvchan, mijozlarga yo'naltirilgan bo'lishga majbur qiladi.

Yaqin kelajakda mamlakat fuqarolari ijtimoiy hayotning barcha jabhalarida – ta'lim va tibbiyotdan tortib tadbirkorlik va savdogacha joriy etilgan raqamli texnologiyalar tufayli o'zlari ega bo'ladigan barcha qulayliklarni to'la qadrlashlari mumkin bo'ladi.

Ammo hayotimizga yangi raqamli voqelik kirib kelayotgani munosabati bilan aholi, ayniqsa, keksalar va raqamli texnologiyalardan bexabar fuqarolarning bilim darajasini oshirishga doimiy ravishda bosqichma-bosqich tushuntirishlar mahorat darslari o'tkazish va bosma qo'llanmalarni tarqatish orqali alohida e'tibor qaratish lozim.

---

⁵⁴ O'sha yerga qaralsin.

Raqamlashtirish korporativ vositadir. Iqtisodiyotning raqamli yo'nalishga o'tishi qiymat zanjirining har bir bosqichida raqamli ma'lumotlarning mavjudligini va ushbu ma'lumotlarning ishlab chiqaruvchilar va xaridorlar o'rtasida erkin harakatlanishini ta'minlaydigan jarayonlarni nazarda tutadi.

Bu holatda davlatning asosiy vazifasi bunday o'zaro ta'sir uchun ekotizimni ta'minlashdan iborat bo'lib, tashkilotlarning roli bugungi kunda tegishli raqamli strategiyani talab qiladigan globallashuv va buzuvchi texnologiyalar haqiqatlariga mustaqil ravishda moslashishdir.

Raqamli strategiyani ishlab chiqish murakkab jarayon bo'lib, bank xizmatlarining butun zanjirini alohida va umuman qayta ko'rib chiqishni talab qiladi. Bu ko'rsatish uchun hujjat sifatida emas, balki omon qolish kafolati sifatida qabul qilinishi kerak.

Raqamli transformatsiya yo'lida ko'plab xorijiy tashkilotlar ichki innovatsion inkubatorlar amaliyotidan foydalanadi, ularda raqamlashtirish bilan ishlash bo'yicha maxsus bo'linmalar tashkil etiladi. Eng yaxshi natijalarga innovatsion faoliyat boshqaruvni qo'llab-quvvatlash, rivojlangan innovatsion madaniyat va xodimlarning rivojlanish istagi bilan bog'liq bo'lgan kompaniyalar erishadilar.

O'zbekistonda elektron hujjat aylanishi tizimini (E-Hujjat), ya'ni raqamlashtirishni joriy etish jadal sur'atlarda olib borilmoqda. Keyingi qadam - raqamli ma'lumotlarning ishlashini ta'minlash, ya'ni ularni tahlil qilish orqali biznesni rivojlantirish uchun yangi bo'shliqlarni topish va nihoyat, kompaniyalarni o'zgartirish uchun biznes modellarini qayta ko'rib chiqishdan iboratdir.

Bugungi kunda ko'plab banklar mavjud, lekin ularda "puldand pul" qilish qiyin bo'lib qoldi, shuning uchun savol tug'iladi: qanday farqlash kerak? Bunday raqobatli kurashda faqat ertangi kun mijozini o'ylaydigan va tegishli mahsulotlarni yaratishga qodir banklarga g'alaba qozonishi mumkin.

Banklarda joriy etilayotgan AKT tizimlarining aksariyati o'z mohiyatiga ko'ra monolitdir, ya'ni tizimning bir qismidagi o'zgarishlar butun tizimda o'zgarishlarga olib kelishi mumkin. Bunday sharoitda qisqa vaqt ichida yangi mahsulotlarni bozorga olib chiqish qiyin.

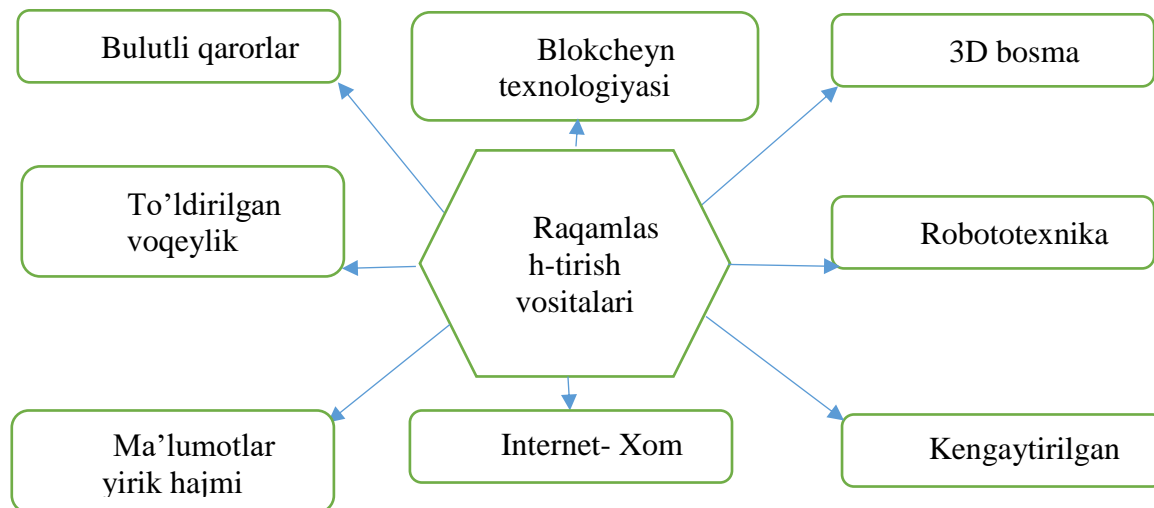
Shu sababli, ko'plab tashkilotlar umumiy tizimga osongina integratsiya qilinadigan va avtonom tarzda ishlashi mumkin bo'lgan dasturiy mahsulotlarni yaratish uchun mikroservislar yoki konteyner texnologiyalaridan foydalanishga o'tmoqda.

Hamma narsani noldan qayta tiklamaslik va eski axborot tizimlari yangilari bilan vaqtincha birga mavjud bo'lmaslik uchun ba'zilar ikki bosqichli AKT arxitekturasi joriy qilmoqdalar. Klassik yondashuv barqarorlik va xavfsizlikka e'tibor qaratadi, moslashuvchan (Agile) muqobil esa tashqi muhitdagi o'zgarishlarga tezda moslashish imkonini beradi.

Yangi raqamli, yuqori qo'shilgan qiymatli mahsulotlarni muvaffaqiyatli ishga tushirish mijozlarning muhim massasiga tezkor kirishni talab qiladi. Shunday qilib, O'zbekistonda mijozlar soni ortib borayotgan tarmoqlardan biri bu elektron tijoratdir.

O'zbekiston texnik va dasturiy ta'minotni modernizatsiya qilishga investitsiyalarga muhtoj. Ammo eng yangi texnologiyaning o'zi mahsulotga qiymat qo'shmaydi. Ular eng muhim joyda ishlatilishi kerak. Bu tegishli ko'nikmalarga ega bo'lgan xodimlarni talab qiladi.

Ammo tomonlarning huquq va majburiyatlarini aniq taqsimlashni, ma'lumotlardan foydalanish uchun javobgarlikni yoki investitsiya xavfsizligi kafolatlarini ta'minlaydigan qonunchilik bazasi mavjud bo'lmaguncha, na iste'dod, na texnologiya raqamli yutuqni kafolatlamaydi.

6-rasm. Iqtisodiy transformatsiya sharoitida raqamlashtirish vositalari.⁵⁵

Taklif etilayotgan yondashuv ushbu xizmatlarni inventarizatsiya qilish va ularning raqamli iqtisodiyotga mosligini tekshirishdan iborat. Va qaerda bo'shliq bo'lsa, bunday bo'shliqqa javobni ishlab chiqish va amalga oshirish qancha turadi va u qancha foyda keltirishini hisoblash zarur.

Umuman olganda, bank sektorining rivojlanishi ko'p jihatdan hukumatning valyutani liberallashtirish, byurokratik tartib-qoidalarni o'zgartirish va tartibga solishning shaffofligi bo'yicha obro'siga bog'liq bo'ladi.

Bundan tashqari, bizning fikrimizcha, aytishimiz mumkinki, mamlakatimizdagi xorijiy banklar ularga nisbatan noodatiy tartib-qoidalar va yirikroq o'yinchilarning kuchli pozitsiyasi tufayli yaqin kelajakda hali sezilarli bozor ulushini egallab ololmaydi.

Boshqa tomondan, bank xizmatlari bozorini izchil liberallashtirish xorijiy banklarning mahalliy bozorga kirishi O'zbekiston banklarining raqobatbardoshligini sinab ko'rish imkoniyatini yaratishga olib keladi.

Hozirgacha bunday sakrashning eng istiqbolli xarakterlantiruvchi kuchi bu xarajatlarni sezilarli darajada kamaytiradigan yoki daromadlar keskin oshib ketadigan mijozlar soniga yetib boradigan buzuvchi texnologiyalardan foydalangan holda ishlab chiqarilgan mahsulot va xizmatlardir.

Raqamli strategiya va transformatsiya bir necha yil davom etishini va bank bozorida xorijiy raqobatchilar soni kamligini hisobga olsak, endi banklar bunday o'zgarishlarga qanday tayyorlanish va moslashish haqida har qachongidan ham ko'proq o'ylashlari kerak.

Axborot globallashuvining jahon miqyosidagi jarayonlari nafaqat mamlakatlar iqtisodiyoti va hayot sohaslariga AKTni keng joriy etish zaruriyatini, balki axborot tizimlari xavfsizligini ta'minlash shartlarini ham taqozo etmoqda. O'zbekiston Markaziy Osiyoda birinchilardan bo'lib axborot-kommunikatsiya texnologiyalari sohasida xalqaro xavfsizlik tizimiga qo'shildi. Bugungi kunda raqamli iqtisodiyotning mamlakatimiz yalpi ichki mahsulotidagi ulushi 2,2 foizni tashkil etmoqda. 2023 yilgacha uni ikki barobarga oshirish, 2022 yilgacha elektron davlat xizmatlari ulushini 60 foizga yetkazish rejalashtirilgan.⁵⁶

O'zbekiston raqamlashtirish davriga ishonch bilan qadam qo'ydi, buni hukumatning internet tezligi va sifatini oshirishga, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini mamlakat hayotining barcha jabhalariga keng joriy etishga qaratilgan bosqichma-bosqich amalga oshirayotgan chora-tadbirlari ko'rsatmoqda.

Shu bilan birga, kiberxavfsizlikni ta'minlash, potentsial kiberhujumlardan himoyalash, O'zbekiston Respublikasi axborotlashtirish obektlari va muhim axborot infratuzilmalarining uzluksiz ishlashini ta'minlash bo'yicha qator vazifalarni hal etish masalalariga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Shu maqsadda internet tarmog'ining milliy segmentida sodir bo'layotgan voqealar monitoringi, kiberxavfsizlik tahdidlari va hodisalarining oldini olish va ularga javob berish ishlari olib borilmoqda.

“Uz” domen zonasi veb-saytlariga nisbatan sodir etilgan kiberxavfsizlik intsidentlari monitoringi natijalariga ko'ra 342 ta hodisa qayd etilgan bo'lib, ulardan eng ko'pi– 306 tasi kontentni ruxsatsiz yuklab olish (NZK) bilan bog'liq bo'lgan.

2019 yil bilan taqqoslaganda, veb-kontentni ruxsatsiz yuklab olish bilan bog'liq hodisalar sonining o'sish tendentsiyasi kuzatilmoqda.

Xakerlik hujumlarini muvaffaqiyatli amalga oshirishning asosiy sabablari va usullari quyidagilardir: hisob parollariga shafqatsiz hujum, kontentni boshqarish tizimining eskirgan yoki zaif versiyasi (CMS), eskirgan plaginlar⁵⁷.

2019-yil 1-oktyabrdan “Shaxsiy ma'lumotlar to'g'risida”gi qonun kuchga kirdi. Shubhasiz, bu shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish bo'yicha uzoq yo'lning boshlanishi.

Bir narsani aniq bashorat qilish mumkin – O'zbekistonda ijtimoiy, siyosiy va iqtisodiy sohalarda raqamli texnologiyalarning yuqori integratsiyalashuvi darajasi bo'yicha Markaziy Osiyoda yetakchi o'rinlardan birini egallash uchun barcha imkoniyatlar mavjud, bu esa aholining kundalik va moliyaviy hayotini osonlashtirish va yaxshilash, shuningdek, shubhasiz mamlakatning investitsiya jozibadorligini oshiradi.

Nazorat uchun savollar:

1. Bank kreditining iqtisodiyotdagi o'rnini tushuntirib bering.
2. Bank krediti tushunchasini ayting.
3. Bank kredit operatsiyasini o'ziga xos xususiyatlari nimada?
4. Bank daromadlari nima va u qanday tashkil topadi?

⁵⁵ Raqamli O'zbekiston: maqsadlar, vazifalar, istiqbollar (<https://mitc.uz/ru/news/view/3011>)

⁵⁶ 2020-21 yillar uchun mamlakatda kiberxavfsizlik holatining qisqacha sharhi.

⁵⁷ O'sha yerga qaralsin.

5. Bank xarajatlari nima va u qanday tashkil topadi?
6. Bank foydasi nima va u qanday tashkil topadi?
7. Operatsion xarajat nima?
8. Foiz marjasi qanday aniqlanadi?
9. Bank ekotizimlari tushunchasi va ularning tasnifini keltiring.
10. O'zbekiston tijorat banklarida bank ekotizimlarini yaratish xususiyatlari nimalardan iborat?
11. O'zbekistonning amaldagi bank tizimiga yangi moliyaviy texnologiyalarni integratsiyalashuvi qanday holatda?
12. Bank ekotizimlarini rivojlantirish istiqbollari nimalarda o'z aksini topgan?
13. Bank ekotizimlarning raqamli iqtisodiyotdagi faoliyatini baholang.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Maxsus adabiyotlar

1. “2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida” gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 28.01.2022 yildagi PF-60-son.
2. Lending / Chartered Institute of Bankers. - London: BPP Publishing, 2003. ISBN 0-7517-1015-6
3. Monetar siyosatning 2019 yil va 2020–2021 yillar davriga mo'ljallangan asosiy yo'nalishlari.
4. Sh. Z. Abdullayeva, U.O'.Azizov. Bank ishi. Darslik. Toshkent-2018. 1024b.
5. Adner, R. Innovatsion strategiyangizni innovatsion ekotizimingizga moslang / R. Adner // Garvard Business Review. - 2006. - jild. 84, № 4. - B. 98–107.
6. Ayres, R. Hayotiy aylanish metaforasi to'g'risida: Ekologiya va iqtisod bir-biridan ajralib turadigan joyda / R. Ayres // Ekologik iqtisod. - 2004. - № 48. - B. 425-438.
7. Autio E., Tomas LDW Innovatsion ekotizimlar: Innovatsiyalarni boshqarish uchun oqibatlar. Dodgson M., Gann DM, Pillips N., tahrirlar. Oksford innovatsiyalarni boshqarish bo'yicha qo'llanma. Oksford, Oksford universiteti nashriyoti, 2014 yil.
8. Kovalev M.M. Sifrovaya transformatsiya bankov // Bankovskiy vestnik, Listapad. - 2018.- № 1. 50-60 str
9. Quvvat, T. Ekotizim: Tarmoqli biznesning 12 tamoyili asosida yashash / T. Power, G. Jerjian. – Pearson Education Ltd., 2001. - 289 b.
10. Lavrushin O.I. Bankovskoe delo. Uchebnoe posobie. – M.: KNORUS, 2009. – 352 str.
11. Larionova I.V. Upravlenie aktivami i passivami v kommercheskom banke. –M.: «Konsaltbankir» 2003.
12. Sedix I. A. Innovatsion moliyaviy texnologiyalar va xizmatlar bozori. Milliy tadqiqot universiteti Iqtisodiyot oliy maktabi. Rivojlanish markazi. 2019 yil dekabr
13. Sheresheva M.Yu. Formy setevogo vzaimodeystviya kompaniy [Kompaniyalar tarmog'i hamkorlik shakllari]. Moskva, Izdatelskiy Dom Gos universiteti - Vysshaya shkola ekonomiki, 2010.340 b.
14. Yakobides, M. Ekotizimlar nazariyasi tomon / M. Jacobides, C. Cennamo, A. Gawer // Strategik boshqaruv jurnali. - 2018. - jild. 39, iss. 8. –P. 2255-2276.

Internet resurslari

1. www.cbu.uz. O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining 2022 yildagi faoliyati to'g'risida hisoboti. Toshkent 2023.
2. <https://mitc.uz/ru/news/view/3011-Raqamli O'zbekiston: maqsadlar, vazifalar, istiqbollar>

3-MAVZU: Xalqaro globallashuv va milliy bank-moliya tizimi o'rtasida raqobat muhitining shakllanishi jarayonlarida vujudga kelayotgan muammolar.

Reja:

- 3.1 Xalqaro globallashuv va milliy bank-moliya tizimi o'rtasida raqobat muhitining shakllanishi jarayonlarida vujudga kelayotgan muammolar
- 3.2 Bank tizimida to'lov va hisob-kitob operatsiyalarini amalga oshirishdagi mavjud muammolar;
- 3.3 Xalqaro bank ishida foydalaniladigan bank operatsiyalari va xizmatlarini milliy bank tizimiga joriy etishdagi mavjud muammolar;

✎ Tayanch iboralar:

Bank strukturasi, bank depozitlari, ssudalar, bank vakolatxonasi, bank bo'limi, Savdo yeksporti kompaniyalari, Xalqaro bank shahobchalari tizimi, Qo'shma korxonalar, chet yel valyutasi, mahalliy jamlanma hisobraqamlar, universal banklar, ixtisoslashgan banklar, Markaziy bank, Yevropa Ittifoqi umumiy Standarti, bank mahsuloti, bank xizmati, kredit operatsiyalari, kredit munosabatlari.

3.1 Xalqaro globallashuv va milliy bank-moliya tizimi o'rtasida raqobat muhitining shakllanishi jarayonlarida vujudga kelayotgan muammolar

O'zbekiston Respublikasining zamonaviy bank tizimi xalqaro bank amaliyoti an'alariga mos ravishda shakllantirilgan. U mamlakat milliy iqtisodiyoti faoliyatida muhim o'rin egallaydi. Chunki, bank tizimi vositasida pul kapitalining tarmoqlararo taqsimoti amalga oshiriladi. O'zbekiston Respublikasining bank tizimi mustaqillikka erishgandan so'ng shakllantirildi. Ushbu jarayonning ajralib turuvchi ahamiyatli tomoni shundan iboratki, unda tijorat banklarining paydo bo'lishi bilan birga turli mulkchilik shaklida tashkil etilganligi o'ziga xos xususiyatga ega. Jumladan, tijorat banklari kapitalining shakllantirishga ustuvor ahamiyat berilayotgan bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida mamlakatimizda bank kapitalining boshlang'ich jang'arilishi jarayonida byudjet mablag'lari, markazlashtirilgan ssudalar, davlat kafolatlari, xukumat dasturlari orqali moliyalashtirish kabi arzon resurslar manba bo'lib xizmat qilgan.

Hozirda mamlakatimizda bank tizimini isloh qilish iqtisodiy islohotlarning muhim, ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida belgilanganligi tufayli respublikamiz iqtisodiyotining boshqa tarmoqlarida bo'lgani kabi, bank – moliya tizimida ham sezilarli ijobiy natijalarga erishildi. Lekin, shu bilan birga, bozor munosabatlarining tobora takomillashib borayotganligi barobarida, bank – moliya tizimida sog'lom raqobat muhitini kuchayishi, o'z navbatida, bu sohada olib borilayotgan islohotlarning yanada chuqurlashtirish va erkinlashtirish, shuningdek, tijorat banklarining kapitallashuv darajasini oshirish hamda investitsion jarayonlardagi ishtirokini faollashtirishni taqazo etmoqda.

Milliy bank tizimida faoliyat ko'rsatayotgan tijorat banklarida yangi bank xizmatlari turlarini yaratish, ularni amaliyotga kiritish, mavjud bank xizmat turlarining sifat darajasini oshirishga to'siq bo'layotgan ayrim muammolar mavjudligiga ishonch hosil qilish mumkin. Bu muammolarni guruhlariga ajratish mumkin:

1. Tijorat banklarida bank xizmatlari bozorini segmentlashda tajribani yetishmasligi;
2. Tijorat banklari va mijozlar o'rtasidagi kommunikatsiyaning ayrim hududlarda «uzilib» qolganligi;
3. Zamonaviy bank xizmatlarini ishlab chiqish va uni amaliyotga kiritish uchun zarur infratuzilmaning yetishmasligi;
4. Tijorat banklarida bank xizmatlarini ko'rsatishda asosiy e'tiborni baho siyosatiga qaratilayotganligi.

Tijorat banklarida bank xizmatlari bozorining segmentlashda tajribani yetishmasligi muammosi. Tahlil natijalari shundan dalolat beradiki, mamlakatimizdagi aksariyat banklarida asosiy e'tibor tajribadan o'tgan va qaltisligi kam bo'lgan bank xizmatlariga ajratiladi. Masalan, deyarli barcha tijorat banklari asosan qisqa muddatli iste'mol kreditlari bilan cheklanishgan. Bank xizmatlari bozorida mohiyatan yangi hisoblangan faktoring va lizing operatsiyalariga umuman e'tibor qaratilmagan. Mamlakatimizda faoliyat ko'rsatayotgan tijorat banklari o'zlarining marketing faoliyatini ishlab chiqishda ichki tashabbusdan emas, yuqoridan keladigan topshiriqlarga asosiy e'tiborni qaratmoqdalar. Jumladan, uzoq yillar davomida saqlanib kelinayotgan kapitallashuv darajasini pastligi faqatgina O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Banklarning kapitallashuvini yanada oshirish va iqtisodiyotni modernizatsiyalashdagi investitsiya jarayonlarida ularning ishtirokini faollashtirish chora – tadbirlari to'g'risida»gi Farmoni qabul qilingandan keyingina ijobiy hal etila boshladi. Tijorat banklari tomonidan ipoteka kredit berishning rivojlanishi esa faqat, Prezidentning «Uy – joy qurilishi va uy – joy bozorini yanada rivojlantirish chora – tadbirlari to'g'risida»gi

Farmonidan so'ng yo'lga qo'yildi. Tijorat banklari tomonidan muomalaga plastik kartochkalar chiqarish sohasida ham xuddi shunday ahvelligini guvohi bo'lamiz. Bundan tashqari mamlakatimizdagi tijorat banklarining kredit, depozit siyosatlari deyarli bir – biridan farq qilmaydi. Marketing izlanishlari ham deyarli bir hil yo'nalishda olib borilmoqda.

Ma'lumki, elektron to'lov tizimining joriy etilishi bilan respublikamizdagi tijorat banklari tomonidan naqd pulsiz hisob – kitoblarning zamonaviy turi bo'lgan plastik kartochkalar orqali hisob – kitoblar keng yo'lga qo'yila boshladi. Albatta, tijorat banklari tomonidan muomalaga plastik kartochkalar chiqarish faoliyati yaxshi yo'lga qo'yilgan. Lekin plastik kartochkalarga xizmat ko'rsatish darajasi esa nisbatan past. Jumladan, plastik kartochkalar orqali bankomatlardagi naqd pul olishda muammolar mavjud. Bunda asosiy muammo tijorat banklaridagi bankomatlar sonida emas, balki mavjud bankomatlarni naqd pul bilan ta'minlashdadir. Ushbu holat ham tijorat banklariga mijozlar tomonidan bo'lgan ishonchga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda.

Zamonaviy bank xizmatlarini ishlab chiqish va uni amaliyotga kiritish uchun zarur infratuzilmaning yetishmasligi muammosi. Xalqaro bank amaliyoti shundan dalolat beradiki, bank faoliyatini globallashuvini tezlashtiruvchi omil bo'lib, yangi texnologiyalar hisoblanadi. Chunki, xozirgi zamon texnologiyalari tijorat banklari tomonidan o'z mijozlariga dunyoning turli joylarida ham xizmat ko'rsatishiga imkoniyat yaratadi. Xozirgi zamon texnologiyalaridan biri bo'lib SVIFT (inglizcha SWIFT – Society for World – Wide Interbank Financial Telecommunications, yoki ruscha SVMFT – soobhestvo vseмирno'x mejbankovskix finansovo'x telekommunikatsiy) tizimi hisoblanadi⁵⁸. 1977 yildan ishga tushgan ushbu tizim tijorat banklariga xalqaro hisob – kitoblar olib borishda tezkor, samarador, konfidentsial hamda himoya qilingan xizmatlarini ko'rsatib kelmoqda.

Xozirgi vaqtda dunyodagi tijorat banklarining amalga oshirayotgan xalqaro hisob – kitoblarning 80,0 foizidan ortiq SWIFT orqali amalga oshirilmoqda. Lekin shuni ta'kidlash lozimki, respublikamizda faoliyat ko'rsatayotgan tijorat banklarining ayrimlaridagina SVIFT tizimi mavjud. Ushbu omil esa SWIFT tizimi mavjud bo'lmagan tijorat banklarining mavquiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Zamonaviy texnologiyalardan hisoblangan «Internet banking» va «SMS banking» ham hozirgi zamon texnikalarini talab etadi. Faqatgina zarur texnikaga ega bo'lgan tijorat banklarigina ushbu tizimlarni amaliyotga kiritishmoqda.

Tijorat banklarida bank xizmatlarini ko'rsatishda asosiy e'tiborni baho siyosatiga qaratilayotganligini muammosi. Ushbu muammo hozirda tijorat banklarining kredit va depozit siyosatini olib borish bilan bevosita bog'liqdir. Har bir tijorat banki mamlakatdagi siyosiy, iqtisodiy, tashkiliy va boshqa jixatlarni hisobga olgan holda o'z kredit siyosatini shakllantirishi faoliyatning muhim tomoni hisoblanadi.

Bunda tijorat banklarining turli omillarga, bank xizmatlari bozori kon'yukturasiga va tijorat banking moliyaviy holatiga qarab turli maqsadlari bo'lishi mumkin. Amaliyotda bahoni shakllantirish usullari orasida keng tarqalganidan biri, raqobatni inobatga olgan holda aniqlanadigan usulidir. Bahoning xarajatlar asosida aniqlanish usuli respublikamizda asosan yirik tijorat banklari tomonidan qo'llanilmoqda, lekin, ushbu usuldan tijorat banking kredit operatsiyalari bo'yicha chiqimlar va xarajatlari aniq bo'lgandagina foydalanish mumkin. Hozirgi paytda, ko'p tijorat banklari kreditlar berishda va boshqa xizmatlarni ko'rsatayotganda aynan ushbu jarayonga alohida e'tibor bermagan holda sodda yo'llar bilan aniqlashmoqda. Ushbu omillar esa tijorat banklarida asosiy bank xizmatlari bahosi optimal darajada emasligidan dalolat beradi. Bunga asosiy sabablar fikrimizcha quyidagilar hisoblanadi:

- tijorat banklari o'zlarining xarajatlari to'g'risida yetarlicha ma'lumotga ega emas va bozorda shakllangan baholarga qarab baho siyosatini olib bormoqdalar;
- tijorat banklarida alohida mijozlarga bo'lgan qiziqishining sustligi;
- taklif qilinayotgan kredit foizlarining haqiqatdan foiz stavkalariga mos kelmasligi;
- turli ichki va tashqi sabablarga asosan berilgan kreditlarning qaytarmaslik qaltisligini yuqori darajada mavjudlik va berilgan kreditlarning ta'minoti hajmi hamda turining xar hilligini mavjudligi.

Banklararo raqobat sharoitlarida eng asosiy e'tiborga ega masalalaridan biri, bank xizmatlari bozorida baho siyosatini to'g'ri tanlashdan iboratdir. Bu borada tijorat banklari va uning mijozlari teng manfaatdor bo'lishi lozim. Shunday ekan, yuqoridagi omillarni hisobga olgan holda bank xizmatlari bahosini, unga ta'sir etuvchi barcha omillarni o'rganishda marketingning ahamiyati ortib boradi.

Tijorat banklari xodimlari tarkibida marketing sohasidagi yuqori malakali mutaxassislarning yetishmasligi muammosi. Dunyodagi yetakchi xalqaro banklarining raqobat quvvatining manbalarini keltiramiz. Ushbu manbalar quyidagilardan iborat:

⁵⁸ Финансы, деньги, кредитно учеб.под.ред.доц О.В Сокловой. –М.: «Юристъ» 2001. 202 б

1. Kapitalning yetarlilik darajasi. Har bir mamlakatda nazoratchi organlar tomonidan kapitallashuv darajasiga bo'lgan talablarini o'zgartirib turishi natijasida kapitallashuv darajasi past tijorat banklarining faoliyatiga to'sqinlik qilishi mumkin;
2. Aktivlarning sifati. Sifati past darajadagi tijorat banklari bank xizmatlari bozorida kuchli raqobatga bardosh bera olmaydi;
3. Inson resurslari, tijorat banklarining boshqaruvining malakaliligi, tadbirkorligi va kerakli ma'lumotga egaligi ularning bank xizmatlari bozorida oqilona va samarador faoliyat olib borishga imkoniyat yaratadi;
4. Ma'lumotlar, bank biznesining xususiyati juda boy ma'lumotga ega bo'lishdir. To'plagan mavjud ma'lumotlardan to'g'ri va kerakli vaqtda foydalana olishlik qobiliyati bank faoliyatiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi;
5. Moliyaviy innovatsiyalar. Innovatsiya inson kapitalining funktsiyalari, texnologiyalar, bozorning holati, tijorat bankini tartibga solib turish va korporativ madaniyatidan iborat;
6. Texnologiya. Zamonaviy texnologiyalarni joriy etish, undan foydalana bilishlik bank xizmatlarini sifat darajasini oshirish va ular bo'yicha to'g'ri qarorlar qabul qilishga imkoniyat yaratadi;
7. Franshiza. Nomoddiy, lekin juda muhim ahamiyatga ega aktivning turi hisoblanadi. Uning bahosi bankning tashkil topgani, moliya bozorida rivojlanish tarixi, taklif etayotgan xizmatlari va tijorat bankning mavqei hamda raqobatbardoshlikka bog'liq. Franshizaning bahosiga tijorat banklarining filiallari va mijozlar bazasi ham ta'sir ko'rsatadi.¹

Mamlakatimiz tijorat banklarida marketingning tashkil etishdagi muammolar tarkibida kapitalning yetarliligi darajasi, aktivlarning sifati, ma'lumotlar bazasi, zamonaviy texnologiyalarni ta'kidlab o'tdik. Fikrimizcha, ushbu yo'nalishdagi eng asosiy muammo bo'lib, tijorat banklarida xodimlarning malakasi va kasb – mahorati darajasi hisoblanadi. Shuni ta'kidlab o'tish lozimki, AQShda Federal Zahira tizimi tomonidan tijorat banklarining faoliyatini baholashda foydalaniladigan «CAMEL» testda ham asosiy e'tibor bank xodimlarining malakasi va tijorat banklarida menedjment hamda marketingni qay darajada tashkil etilganligiga alohida e'tibor beriladi⁵⁹.

O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotining ravnaqi uchun mamlakatimizda ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotiga talab beradigan moliya institutlari, bank – moliya infratuzilmasini yaratish va uning samarali ishlashi uchun salohiyati yuksak, bilimi chuqur, jahondagi ilg'or tajribani o'ziga singdirgan va uni ijobiy qo'llashga qodir bo'lgan mutaxassislarni tayyorlash yo'nalishida katta ishlar olib borilmoqda. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan kadrlar tayyorlash milliy dasturiga asoslangan kadrlar siyosati yuqoridagi vazifalarni bajarishga qaratilgandir. Xalqaro amaliyot shundan dalolat beradiki, tijorat banklarida mijozlar bilan barcha xodimlar o'rtasidagi muloqotning sifat darajasi asosiy e'tiborga ega.

Shu o'rinda, bank faoliyatini strategik rejalashtirishga alohida e'tibor qaratish joizdir. Strategik boshqarish inson salohiyatiga tayanib, ishlab chiqarish jarayonini iste'molchilar talablariga muvofiqlashtirishni ko'zda tutadi, raqobatda ustunlikni ta'minlaydigan o'zgarishlarni o'z vaktida amalga oshiradi.

Strategik boshqarish tijorat banking ilg'or odimlar bilan rivojlanishi negizidir. Biroq, banklar bilan alokada bo'lgan mijozlar va boshqa shaxs hamda korxonalarining ko'pchiligi uzoq faoliyat ko'rsata olmasligi, ularning ko'plari raqobatda sinib ketishi mumkinligini ham unutmashlik darkor. Shu sababli, bankning uzoq muddatli rivojlanishi - uning o'z vazifalarini sifatli bajarishini, faoliyatidan o'zi va boshqa manfaatdor bo'lganlar, ya'ni mijozlar, hamkorlar va mulkdorlarning naf ko'rishini anglatadi.

Bank axborot tizimlarining barchasini fayl-server yoki mijoz-server texnologiyasi asosida ishlab chikilgan ikkita katta guruxga bo'lish mumkin. Mijoz-server texnologiyasi aslida andozaga aylanib kolgan. U axborot ishlash tezligining yuqoriligi, bu tezlik foydalanuvchilar soniga va ishlanadigan ma'lumotlar hajmiga uncha bog'lik emasligi; axborotni himoyalash imkoniyatlari rivojlanganligi, ma'lumotlarni tanlab olish va taxlil qilish jixatidan moslashuvchanligi kabi afzalliklariga ega. Lekin shuni ham ta'kidlash kerakki, bunday texnologiyadan foydalanish kredit tashkilotining apparat-texnika jixatidan ta'minlanishiga, avvalo, ma'lumotlarni ishlashda ko'llanadigan server va tarmokli uskunalarga bog'lik. Mijoz-server tizimi afzalliklari bir vaktning o'zida ishlaydigan ko'p sonli foydalanuvchilarning katta hajmli axborot bilan ishlay olishida namoyon bo'ladi.

Bank axborot texnologiyalari dasturiy ta'minotdan tashkari, bank operatsiyalarining axborot va apparat-texnika ta'minotiga oid vazifalarni ham hal qiladi. Shuningdek, axborot tizimini himoya qilish uchun quyidagi chora-tadbirlarni sanab o'tish mumkin:

⁵⁹ Диана Мак Нотон. Банковские учреждения в развивающихся странах. Том I. Всемирный Банк. Вашингтон. Д.С. 1994. 20 б.

- ❖ elektron imzoning ko'llanilishi;
- ❖ virusga karshi bazalarning muntazam ravishda o'zgartirib turish;
- ❖ serverlar resurslarini rejalashtirish va tarmokdagi kompyuterlar talablarini kuzatib borish;
- ❖ ayrim dasturiy mahsulotlarning muhofazasini ta'minlash;
- ❖ axborotlarning majburiy tartibda shifrlanishi;
- ❖ ma'lumotlarni yetkazish bo'yicha maxsus ajratilgan kanallardan foydalanish.

Xavfsizlikni ta'minlash muammosi fakat birgina texnika vositasi bilan xal kilinmaydi. Bu vazifani dasturiy-texnik va tashkiliy chora-tadbirlarning butun bir majmui yordamida hal etish mumkin. Bugungi kunda zamonaviy axborot texnologiyalarining bank sohasiga tatbiq qilinishi nafakat iqtisodiy foyda keltiradi, balki bank operatsiyaini ko'rsatishda ko'p kulayliklar yaratadi.

Tijorat banklari faoliyatini rivojlantirishda asosiy masalalardan biri bo'lgan likvidlilikni boshqarish maksadida:

- ❖ aktivlarni boshqarish orqali likvidlilikni ta'minlash;
- ❖ likvid mablag'lar talabini chetdan jalb kilingan mablag'lar xisobiga kondirish;
- ❖ likvidlilikni boshqarishning balanslashtirilgan usuli kabi usullar ishlab chikilgan.

Mutaxassislarning fikricha, yuqoridagi usullardan tashkari, bankning likvid mablag'larga extiyoji va uni kondirishini baholashning asosiy usuli mavjud. U fond bozoridagi qoida va uni bajarish intizomiga asoslanadi. Ushbu usul bank raxbariyatini:

- a) axoli ishonchi;
- b) depozit sertifikatleri va boshqa karzlar bo'yicha xatarlar uchun mukofotlar;
- v) aktivlarning zarar bilan sotilishi;
- g) mijozlarning kreditga bo'lgan talablarining kondirilishi singari bozor talablariga alohida e'tibor karatishga chorlaydi.

Ma'lumki, bank faoliyati samaradorligi arzon moliyaviy resurslarni jalb etib, aktiv operatsiyalarning to'g'ri va daromadli yunaltirilishiga asoslanadi. Bank shunday tashkil etilishi kerakki, unga ko'ra biznes komponentlar bo'yicha mas'uliyat bevosita aniq xodimlarga yuklanishi zarur. Bulardan ma'lum faoliyat turi bo'yicha zarur ma'lumotlar orqali strategik rejalashtirish amalga oshiriladi. Shundan so'nggina, bank faoliyatining barqarorligini ta'minlash mumkin. Buning uchun tijorat banklari oldida kadrlarni tanlash, yangi innovatsiyalarni joriy etish kabi dolzarb muammolarni xal etish vazifasi mavjud bo'lib, bu o'z o'rnida bankning kelajak istikbolini ham belgilaydi.

Bozorning xar bir segmenti bir xildagi xizmatlarga talabi mavjud va bu xizmatlar uchun baxolar muayyan chegaralarida xak to'lashga tayer turgan iste'molchilar (mijozlar) guruxini anglatadi. Bozorni segmentlarga ajratishdan maqsad bankning faoliyatini bozorning hammasiga emas balki alohida segmentga karatish, faoliyat sifatini oshirish orqali raqobatda yutib chikishdir.

Ko'rsatib o'tilgan muammolarni hal etishga ko'maklashuvchi muhim yo'nalishlardan biri bank muassasalari faoliyatida marketing usullarini keng qo'llashdir.

Bu jarayon bank operatsiyalarini yaratish va rivojlantirish bilan bevosita bog'liqdir.

Bank operatsiyalari bozorini rivojlantirish va uning faoliyati samaradorligini oshirish segmentlash ishlarini o'tkazish va maqsadli bozorlarni aniqlashni talab etadi.

Tijorat banklari faoliyatidagi asosiy mezon mijozlar ehtiyojlarini qondirishdan iborat bo'lib kelmoqda. Bank faoliyati odatda muntazam takrorlanib turadigan operatsiyalarga asoslanadi. Shuning uchun bankning maqsadi – mijozlar doirasini saqlab qolish va kengaytirish, uni uzoq vaqt mobaynida korxon va tashkilotlarga aylantirishdan iborat. Bank real ehtiyojlarni qondirishga intilishi, mijozga u juda ham muhtoj bo'lgan operatsiyalarni taqdim etishga o'rganishi lozim.

Bank aktiv va passivlarini boshqarish tizimida axborot yetakchi ahamiyat kasb etadi. Chunki har qanday bank operatsiyalari bozorda vujudga kelgan muayyan vaziyatni tahlil etishga asoslanishi kerak. Buning uchun axborotlarni yig'ish, yetkazib berish, saqlash va ishlov berishning maxsus tizimini yaratish talab qilinadi. Bu tizim o'z tarkibida ichki va tashqi axborotning yordamchi tizimlari, marketing tadqiqoti natijalari va axborot tahlilini jamlaydi.

Xozirgi paytda kredit tashkilotlariga operatsiya kiladigan dasturiy mahsulotlar bozorida xilma xil tizimlar mavjud. Ular vazifasi jixatidan ham, texnikaviy ijrosi, apparat platformasi, tizimli servis darajasi, axborotni himoya qilish usullari va boshqa jixatlari bilan ham farqlanadi.

Xulosa qilib aytganda, bank biznesi muhim yo'nalishlarini tanlash mavjud va bo'lg'usi bank mahsulotlari va xizmatlarini, bank raqobat borasida afzalliklarga ega bo'ladigan potentsial bozorlar va mintaqalarni hamda filiallar tarmog'i kengaytirilishi yoki isloh qilinishi yordamida biznesni rivojlantirish

asosiy yo'nalishlarini belgilaydi. Mavjud imkoniyatlardan kerakli darajada foydalanish uchun strategik maqsadlarni qanday amalga oshirish kerakligini belgilash va bank boshqaruvining barcha darajalarida keyingi xarakatlarni ishlab chiqish va yondashuvlar tizimini shakllantirishga imkon yaratadi.

3.2. Bank tizimida to'lov va hisob-kitob operatsiyalarini amalga oshirishdagi mavjud muammolar.

Moliyaviy sektor axborot xavfsizligi sohasida eng ilg'orlab ketganlardan hisoblanadi. Shu bilan birga, AT-resurslarni miqyosli virtualizatsiyasi, mobil aloqaga kirishning tarqalib borishi, bulutli AT-infratuzilmalarga o'tish bilan bog'liq axborot texnologiyalari sohasidagi radikal o'zgarishlar moliyaviy biznes ishtirokchilarini, davlat va xususiy tuzilmalar bilan bir qatorda alohida shaxslarni ham yangi texnologiyalardan va axborot xavfsizligi (AX) vositalaridan foydalanishga majbur qiladi.

Moliyaviy tuzilmalarning bevosita pul bilan bog'liq operatsion faoliyati kiberbuzg'unchilar uchun ayniqsa jozibador ko'rinadi. AX sohasidagi mutaxassislar masofali bank xizmatlari ko'rsatishni himoyalashda avvalgidek katta muammolarni ko'rmoqdalar. Bank sohasidagi mug'ombirliklar, ularni katta talafotlar yetkazuvchi frod bilan kurashuvchi qimmatbaho tizimlardan foydalanishga majbur qilmoqda.

Paydo bo'lish vaqtidan banklar jinoiy manfaat keltirib chiqargan. Bu manfaat nafaqat kredit tashkilotlarida naqd pul saqlanishi bilan, balki banklarda ko'pchilik odamlar, kompaniyalar, tashkilotlar va hatto butun boshli davlatlarning muhim va ko'pincha maxfiy moliyaviy va xo'jalik faoliyati bilan bog'liq ma'lumotlar to'planishi bilan bog'liq bo'lgan.

Bugungi kunda elektron to'lovlar, plastik kartalar, kompyuter tarmoqlarining keng tarqalaganligi natijasida axborot hurujlarning ob'ektiga aylanmoqda. Pul o'g'irlashga har qanday shaxs urinib ko'rishi mumkin, buning uchun Internet tarmog'iga ulangan kompyuter bo'lsa bas. Bunda bank ichiga jismonan kirish ham shart emas, undan minglab kilometr uzoq bo'lgan masofadan ham "ishlasa" bo'ladi.

Aynan mana shu muammo hozirda eng dolzarb va kam o'rganilgan hisoblanadi. Agar fizik va klassik axborot xavfsizligini ta'minlashda anchadan beri qo'llanilayotgan usullar (hatto rivojlanish bu yerda ham bo'layotgan bo'lsada) ishlab chiqilgan bo'lsa, kompyuter texnologiyalarida shiddat bilan sodir bo'layotgan radikal o'zgarishlar tufayli bank axborotlariga ishlov berish avtomatlashtirilgan tizimining xavfsizligi uslublari doimiy yangilanib borishni talab etadi. Amaliyot ko'rsatib turganidek, tarkibida xato bo'lmagan murakkab kompyuter tizimlari mavjud emas.

Yirik bank axborotlariga ishlov berish avtomatlashtirilgan tizimlarini yaratish g'oyasi doimiy ravishda o'zgarib turishi bois axborot tizimlarida topilgan xatoliklar va "tuyuk"larni to'g'irlash ko'p vaqtga yetmaydi, chunki yangi kompyuter tizimi yangi muammolar va yangi xatoliklarni tug'diradi, xavfsizlik tizimini qaytadan shakllantirishga majbur qiladi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankida va banklarda avtomatlashtirilgan bank tizimida axborotni muhofaza qilish xizmati tashkil etilishi kerak. Avtomatlashtirilgan bank tizimida axborotni muhofaza qilish xizmati: axborotning saqlanishini ta'minlash ustidan nazoratni tashkil etadi; axborotni muhofaza qilish masalalarida uslubiy va amaliy yordam ko'rsatadi; avtomatlashtirilgan bank tizimida axborotni muhofaza qilish tizimini loyihalash, sinovdan o'tkazish va qabul qilib olishda ishtirok etadi; avtomatlashtirilgan bank tizimida axborotdan ruxsatsiz foydalanishga urinishlar bo'lganligi, unga boshqacha shaklda aralashilganligi aniqlanganda hamda tizimning ishlash qoidalari buzilganda mazkur tizimdagi axborotni muhofaza qilish chora-tadbirlarini ko'radi; axborotni muhofaza qilish chora-tadbirlarining holati va samaradorligini tahlil etadi; qonun hujjatlariga muvofiq boshqa vakolatlarni amalga oshiradi.

Fikrimizcha har bir kishi o'zining bankka taqdim qiladigan shaxsiy ma'lumotlarining maxfiy bo'lib qolishiga manfaatdor bo'ladi. Shu sababli va bu muammoni o'rganish nafaqat qiziq, balki juda foydali hamdir.

Banklarda ma'lumotlarga ishlov berish avtomatlashtirilgan tizimlar faoliyatini qasddan buzish muammosi hozirgi vaqtda eng dolzarblardan hisoblanadi desak mubolag'a bo'lmaydi. Bu da'vo axborot infratuzilmasi juda yaxshi rivojlangan mamlakatlarga nisbatan qo'llanilishi adolatli bo'ladi, bu haqda quyida keltiriladigan raqamlar qat'iylik bilan guvohlik beradi.

Ma'lumki, 1992 yilda kompyuter jinoyatlaridan ko'rilgan zararlar 555 mln AQSh dollarini, 930 ish yili va 15,3 mashina vaqtini tashkil qilgan. Boshqa ma'lumotlarga ko'ra moliyaviy tashkilotlarning zarari yiliga 173 mln AQSh dollaridan 41 mlrdgacha AQSh dollarini tashkil qiladi.

Ushbu misoldan, ishlov berish va ma'lumotlarni himoyalash tizimlari hisoblash tarmog'iga ma'lumotlarni uzatishning potentsial ishonchsiz muhitiga bo'lgandek an'anaviy yondashuvni aks etishi to'g'risida xulosa qilsa bo'ladi.

Dasturiy-texnik muhitning xavfsizligini ta'minlashning bir nechta asosiy usullari mavjud:

— parollar yordamida identifikatsiyalash (autentifikatsiyalash) va avtorizatsiyalash.

— ma'lumot almashish maxsus protokollarida uzatiladigan ma'lumotlarning inkapsulyatsiyasi. Bunday usullardan foydalanish ochiq kalitli shifrlash algoritmlariga asoslangan. Initsializatsiya bosqichida bir juft kalit yaratiladi: ochiq va yopiq. Ochiq kalitli shifrlash algoritmlarining mohiyati shundaki, shifrlash va deshifrlash amaliyotlari har xil kalitlar bilan amalga oshiriladi (ochiq va yopiq kalit bilan).

— axborot oqimlarining cheklanishi. Bu, lokal tarmoqni o'zaro bog'liq kichik tarmoqlarga ajratishga va ushbu kichik tarmoqlar orasida ma'lumot uzatishni nazorat qilishga va cheklashga imkon beruvchi hammaga ma'lum bo'lgan texnik usullar.

1) Firewalls (brandmauerlar). Ushbu usul bankning lokal tarmog'i va boshqa tarmoqlar orasida maxsus oraliq serverlar yaratilishini nazarda tutadi, ular o'zlaridan o'tkazadigan ma'lumotlar oqimini (tarmoq/transport darajalari trafigi) inspektsiya qiladi, tahlil qiladi va filtrlaydi. Bu korporativ tarmoqlarga tashqaridan noqonuniy kirib kelish xavfini keskin pasaytirishga imkon beradi, biroq ushbu xavfni umuman bartaraf qilmaydi. Usulning eng tarqalgan turi – bu maskarad (masquerading) usuli hisoblanadi, bunda lokal tarmoqdan chiqayotgan butun trafik firewall-server nomidan yuboriladi va shu vaqt yopiq lokal tarmoq deyarli ko'rinmay qoladi.

2) Proxy-servers. Ushbu usulda tarmoqda ma'lumot uzatish qoidalariga qat'iy cheklanishlar kiritiladi: lokal va global tarmoqlar orasidagi tarmoq/transport darajalarining butun trafigi butunlay to'xtatiladi – marshrutizatsiya mavjud bo'lmaydi, lokal tarmoqdan global tarmoqqa murojaatlar maxsus oraliq-serverlar orqali amalga oshiriladi.

— virtual xususiy tarmoqlarni (VPN) yaratish ma'lumotning maxfiyligini samarali ta'minlashga, uni eshitishdan va uzatilishida shovqindan himoyalashga imkon beradi.

— noqonuniy kirishlarni aniqlovchi va zaifliklarni skaner qiluvchi tizimlar tarmoq xavfsizligining qo'shimcha darajasini yaratadi.

Yuqorida keltirilgan usullarni sarhisob qilar ekanmiz, ta'kidlab o'tish joizki, axborot tizimlarini ishlab chiqish parallel ravishda ma'lumotlarni uzatish va himoyalash texnologiyalarini ishlab chiqishni ham talab etadi.

Ushbu texnologiyalar tarmoqni "ishonchli"ga aylantirib uzatilayotgan ma'lumotlarni himoyasini ta'minlashi zarur, biroq ishonchlik zamonaviy bosqichda jismoniy darajadagi emas, balki mantiqiy (axbrot) darajadagi sifatida tushuniladi.

Bugun banklarning aksariyati to'lov amaliyotlarini masofali amalga oshirish uchun u yoki bu kanallarga ega. "To'lovnoma"ni modimli ulanish yoki ajratilgan aloqa liniyasidan foydalangan holda to'g'ridan-to'g'ri ofisdan yuborish mumkin. Bank amaliyotlarini Internet orqali amalga oshirish haqiqat bo'lib qoldi – buning uchun jahon global tarmog'iga ulangan kompyuter va bankda ro'yxatdan o'tgan elektron raqamli imzoning kaliti bo'lsa yetarli bo'ladi.

Bank tomonidan masofali xizmat ko'rsatish xususiy biznesning samaradorligini oshirishga imkon beradi. Bunda quyidagilar ta'minlanadi:

- vaqtni iqtisod qilish (bankka shaxsan kelmay turib, to'lovni har qanday vaqtda amalga oshirish mumkin);
- ishning qulayligi (barcha amaliyotlar odatiy ish holatida shaxsiy kompyuterdan amalga oshiriladi);
- to'lovlarga ishlov berishning yuqori tezligi;
- hujjatga ishlov berish jarayonida hujjat holatini monitoring qila olish imkoni;
- hisob raqamlarda pul mablag'larining harakatlari haqida ma'lumotlarni olish.

Biroq, ochiq-oydin afzalliklarga qaramasdan, elektron to'lovlar unchalik tanilmagan, chunki bank mijozlarining ularning himoyalanganligiga ishonchi to'liq komil emas. Bu, avvalam bor, kompyuter tarmoqlarini qandaydir xaker osonlik bilan "buzishi" mumkin degan fikr bilan bog'liq. Ushbu mif insonning ongida mustahkam o'rnashib olgan, navbatdagi veb-saytlarga uyushtirilgan hujumlar haqida OAVlarda muntazam chop etib borilishi ushbu fikrni yanada mustahkamlab bormoqda.

Ammo zamonlar o'zgarib boradi va elektron aloqa vositalari ertami-kechmi bir hisob raqamidan boshqasiga naqdsiz pul mablag'larini o'tkazishni amalga oshirmoqchi to'lovchining shaxsiy mavjudligini o'rnini bosadi.

Elektron – raqamli imzo (ERI)– xavfsizlik kafolati. Bank va mijoz o'rtasida tuzilgan namunaviy shartnomaga muvofiq elektron hujjat ostida vakolatli shaxslarning ro'yxatga olingan elektron – raqamli imzolarining mavjudligi mijozning hisob raqamlarida amaliyotlarni amalga oshirish uchun etarli asos hisoblanadi.

Har bir elektron raqamli imzo kaliti vakolatli shaxsning o'z qo'li bilan qo'yilgan imzoning analogi bo'lib hisoblanadi. Agar tashkilotda qog'ozdagi "to'lovnomalarni" odatda boshliq va bosh hisobchi imzolashsa, elektron tizimda ham shu tartibni saqlab qolish yaxshiroq hisoblanadi va ularga alohida elektron raqamli imzo kalitlaridan foydalanish tavsiya qilinadi.

ERI kaliti ikki qismdan iborat bo'ladi – yopiq va ochiq. Ochiq kalit egasi tomonidan generatsiya qilinganidan so'ng tasdiqlovchi markazga taqdim etiladi, uning vazifasini odatda bank bajaradi.

Shunday qilib, ERI sertifikatini shakllanadi, uni bank elektron to'lovlar tizimlarida ro'yxatga olish zarur bo'ladi.

ERI yopiq kaliti (mahfiy kalit) uning egasi tomonidan hech qanday holatlarda boshqa shaxslarga berilishi kerak emas. Agar ushbu kalit qisqa vaqtga bo'lsa-da, boshqa shaxsga berilgan yoki biror joyda qarovsiz qoldirilgan bo'lsa, ushbu kalitni ishonchni yo'qotgan (ya'ni nusxalash ehtimoli yoki kalitdan noqonuniy foydalanish nazarda tutiladi) hisoblanadi.

Boshqa so'z bilan aytilganda, kalit egasi bo'lmagan shaxs tashkilot rahbariyati tomonidan tasdiqlanmagan elektron hujjatni imzolash imkonini qo'lga kiritadi va bu hujjatni bank ijroga qabul qiladi va to'g'ri qilgan bo'ladi, chunki ERI tekshiruvchi uning haqiqiylikini ko'rsatib beradi. Bunday holatda barcha javobgarlik kalit egasi zimmasiga yuklanadi. ERI kaliti egasining harakatlari plastik kartalar yo'qolganda amalga oshiriladigan paytdagidek bo'lishi zarur: kalit egasi xizmat ko'rsatuvchi bankka kalit "ishonchni yo'qotganligi" yo'qotilganligi to'g'risida axborot berishi lozim. Shunda bank o'z to'lov tizimida ushbu ERI ning sertifikatini bloklab qo'yadi va qonunbuzar o'zining noqonuniy topilmasidan oydalana olmaydi.

Shunday qilib, biznesda elektron to'lovlarni qo'llash an'anaviy xizmat ko'rsatishga nisbatan katta afzalliklarni taqdim qiladi. ERI kalitlaridan foydalanish va ularni saqlash bo'yicha tavsiyalarni mijoz o'z bankidan olishi mumkin va unga rioya qilsa to'lovlarning ishonchliligi kafolatlanadi.

Xavfsizlik tizimlarining aksariyati jismoniy shaxslarning shaxsiy ma'lumotlarini yo'qolishini oldini olish maqsadida foydalanuvchidan o'z shaxsini tasdiqlashni talab qiladi. Foydalanuvchini identifikatsiyasi quyidagilar asosida amalga oshiriladi:

- u muayyan bir ma'lumotni (maxfiy kod, parol) biladi;
- u muayyan bir predmetga ega (kartochka, elektron kalit, jeton);
- u shaxsiy xususiyatlar to'plamiga ega (barmoq izlari, qo'l panjalarining shakli, ovoz tembri, ko'z setchatkasining surati va h. k.);
- u maxsus kalit qardaligini va undan qanday foydalanishni biladi.

Birinchi usul klaviaturada muayyan kodli ketma-ketlikni terishni talab etadi – shaxsiy identifikatsiya raqamni (Personal identification number – PIN). Odatda ushbu ketma-ketlik foydalanuvchi tranzaksiyani amalga oshirayotganda kiritilishi lozim bo'lgan 4-8 raqamlardan iborat bo'ladi.

Ikkinchi usul foydalanuvchi tomonidan identifikatsiyalashning muayyan maxsus elementlarini taqdim qilinishini talab etadi – nusxalanmaydigan elektron qurilma, kartochka yoki jetondan o'qib olinadigan kodlarni.

Uchinchi usulda kirish vazifasini inson shaxsining individual va fizik xususiyatlari o'taydi. Har qanday biometrik mahsulotga tanib olishda qo'llaniladigan tegishli tasvirlar yoki boshqa ma'lumotlarni saqlovchi katta hajmdagi ma'lumotlar bazasi hamrohlik qiladi.

To'rtinchi usulda uskunaning yoqilishi yoki kommutatsiya qilinishining alohida printsipti taklif etadi, bu uning ishlashini ta'minlaydi (bu usuldan kamdan-kam foydalaniladi).

Bank ishida ikkinchi guruhdagi shaxsni identifikatsiyalash vositalari ko'proq tarqalgan: aniq bir predmet (kartochka, elektron kalit, jeton). Tabiiyki bunday kalitdan foydalanish birinchi guruhdagi identifikatsiyalash vositalari va usullari bilan hamjihatlikda amalga oshiriladi: ma'lumotdan foydalanish (maxfiy kod, parol).

Keling bank ishida qo'llaniladigan identifikatsiyalash vositalarini batafsil ko'rib chiqamiz.

Plastik kartalar. Bugungi kunda dunyoning turli davlatlarida bir yarim milliard trofidakartochkalar foydalanishga chiqarilgan.

Ulardan eng taniqli bo'lganlari:

- Visa va MasterCard kredit kartochkalari;
- Eurocheque va Postheque xalqaro chekli kafolatlar;
- sayohatlar va ko'ngilxushliklarni to'lash uchun American Express va Diners Club kartochkalari.

Magnit kartochkalari. Bank ishida identifikatsiyalash vositalari sifatida magnit polosali plastik kartochkalar anchadan beri tanilgan va foydalanib kelinmoqda (ko'pchilik tizimlar oddiy kredit kartochkalardan foydalanishga imkon beradi). Ma'lumotni o'qib olish uchun kartochkani (magnit polosa tomoni bilan) riderning (o'qib oluvchi) maxsus tuynugidan o'tkazish zarur. Odatda riderlar tashqi qurilma

ko'rinishida ishlangan bo'ladi va kom-pyuterning izchil ishlaydigan yoki universal porti orqali ulanadi. Riderlar, shuningdek klaviatura bilan birlashtirilgan holda ham ishlab chiqariladi.

Biroq ushbu kartalardan foydalanishning afzalliklari va kamchiliklari ham mavjud.

Kamchiliklar:

— magnit kartochka qo'l ostidagi usukuna yordamida osonlik bilan nusxalanishi mumkin;

— kirlanish, magnit qatlamiga o'tkazilgan kichik mexanik ta'sir, kartaning elektromagnit maydonlarining kuchli manbalari yon-atrofida bo'lishi kartaning ishdan chiqishiga olib keladi.

Afzalliklar:

— bunday kartalarni chiqarishga va ular orqali xizmat ko'rsatishga xarajatlar unchalik katta bo'lmaydi;

— magnit plastik kartalar industriyasi oxirgi o'n yillar davomida rivojlanib kelgan va hozirgi kunga kelib kartalarning 90% dan ortig'i – bu plastik kartalardir;

— magnit kartalarning qo'llanishi foydalanuvchilarning katta miqdori va kartalarning tez almashib turishi bilan o'zini oqlagan (masalan, mehmonxona nomeriga kirish uchun).

PROXIMITY-kartalar. Umuman olganda – bu elektron jetonlarni rivojlantirish g'oyasi hisoblanadi. Bu qurilma – ichida takrorlanmas kodi yoki radiouzatkihi bo'lgan kontaktsiz kartochka (biroq u brelok yoki braslet). Ma'lumotni o'quvchi uskuna doimiy ravishda elektromagnit energiya tarqatuvchi maxsus antenna bilan jihozlangan. Kartochka ushbu maydonga kirgan zahoti kartochkaning chipiga ishlov beriladi va karta o'qib oluvchi uskunaga o'zining takrorlanmas kodini yuboradi.

SMART-kartalar. Magnit kartadan farqli ravishda smart-kartada mikroprotssessor va energiya uzatish hamda o'quvchi uskuna bilan ma'lumot almashish uchun kontakt maydonchalari mavjud bo'ladi. Smart-karta himoyanlikning yuqori darajasiga ega. Smart-kartalar texnologiyasi yigirma yildan beri mavjud va rivojlanib kelmoqda, biroq juda ham keng tarqalishi oxirgi bir necha yillarda ro'y berdi. Smart-karta bilan ishlash uchun kompyuter maxsus qurilma bilan jihozlangan bo'lishi zarur — bu ichki yoki tashqi kartrider. Kartalarning ko'pchigi autentifikatsiyaning turli xilini (algoritmnlarni) ko'zda tutadi. Elektron tanib olish jarayonida uch tomon ishtirok etadi: karta foydalanuvchisi, karta, terminal qurilma (kartani o'qish qurilmasi).

Elektron jetonlar. Hozirgi kunda foydalanuvchilari yoki egalari identifikatsiyasini talab qiluvchi turli tizimlarda elektron jetonlardan kirish usuli sifatida keng foydalanilmoqda. Bunday jetonning tanilgan namunasi – elektron "tabletka". "Tabletka" zanglamaydigan po'latdan dumaloq korpusda ishlanadi va ichida takrorlanmas raqami bo'lgan chip o'rnatilgan. Foydalanuvchining autentifikatsiyasi "tabletka", odatda kompyuterning izchil ishlaydigan portiga ulanadigan maxsus kontakt qurilmaga tegganidan so'ng amalga oshiriladi. Shunday qilib, xonaga kirishga va shuningdek kompyuterda ishlashga ruxsat berish hamda noqonuniy foydalanuvchilarning kompyuterdagi ishini to'xtatish mumkin.

Bank ma'lumotlarini himoya qilish muammosi, uni bee'tibor qoldirish uchun juda jiddiy hisoblanadi. Oxirgi vaqtda ba'zi banklarda maxfiylik darajasining buzilishi holatlari kuzatilmoqda. Bunga misol qilib turli tijorat kompaniyalari va alohida shaxslar haqidagi ma'lumotlarning kompakt-disklarda erkin foydalanishda paydo bo'lishini keltirsa bo'ladi. Nazariy jihatdan bizning mamlakatimizda bank ma'lumotlarini himoyalashni ta'minlash uchun qonunchilik bazasi yetarli, biroq uning amalda qo'llanishi hali ko'ngildagidan ancha yiroq. Hozirga qadar birorta bank ma'lumotni tarqatgani uchun yoki biror-bir kompaniya maxfiy ma'lumotga egalik qilishga uringani uchun jazolanganlik holatlarini uchratganimiz yo'q.

Bankdagi ma'lumotlarni himoyalash – bu kompleks masala bo'lib, faqat bank dasturlari doirasida hal bo'lishi mumkin emas. Yuqoridagilarni umumlashtirgan holda, bank sohasida ishlayotganda korporativ va tijorat ma'lumotlar yopiq holda bo'lishiga ishonch hosil qilish kerak degan xulosaga kelsa bo'ladi. Biroq nafaqat hujjatlar va boshqa ishlab chiqarish ma'lumotlarini himoyasi uchun, balki tarmoq sozlamalari va kompyuterda tarmoq faoliyatining parametrlari uchun ham qayg'urish zarur bo'ladi.

Bankda ma'lumotlarni himoyalash masalasi boshqa tashkilotlarnikidan ko'ra ancha jiddiy tarzda qo'yiladi. Ushbu masalani hal qilish o'z ichiga himoyani ta'minlovchi tashkiliy, tizimli chora-tadbirlarni qamrab oladi.

3.3. Xalqaro bank ishida foydalaniladigan bank operatsiyalari va xizmatlarini milliy bank tizimiga joriy etishdagi mavjud muammolar/

Bozor munosabatlariga o'tish iqtisodiyotda yemas, bank faoliyati sohasida ham jiddiy o'zgarishlarni talab qiladi. Yendilikda jahon miqyosida faoliyat ko'rsatayotgan xalqaro banklar mutlaqo boshqacha tamoyillar asosida tuzilib, ish olib bormoqdalar.

Xorijiy mamlakatlarda ko'p yillardan beri bank-moliya tizimiga nihoyatda katta ahamiyat berib kelinadiki texnika va texnologiyalarni tatbiq yetish bilan, bugungi kunda bu tizim nihoyatda rivojlanib

takomillashdi. Bu sohada tezroq muvaffaqiyat qozonish uchun shu davrga qadar to'plangan hozirgi davr boshqaruviga doir mujassamlashgan bilimlardan foydalanish zarur. Bularni takomillashtirish, amaliyotga kiritish, foydalanish bugungi kunning dolzarb muammolaridan hisoblanadi.

Dunyoning barcha mamlakatlarida aholining ko'pchilik qismi, davlat va davlat tashkilotlari, korporativ mijozlar tijorat banklari xizmatlaridan foydalanadilar. Iqtisodiy tamoyil va normativ qonunchilikka amal qilib, faoliyat ko'rsatayotgan bank tizimi iqtisodiyotni rivojlantirishga va milliy valyutani barqarorlashuviga olib keladi.

Xalqaro bank tushunchasi va uni nazariy tomonlarini o'rganish bo'yicha bir necha asrlardan beri iqtisodchi olimlar faoliyat olib boradilar. Masalan, Rossiya Moliya Akademiyasi professori E.Jarkovskayaning fikriga ko'ra, xalqaro banklar – jahon iqtisodiyotining o'ziga xos "qon tomiri" bo'lib, ularsiz zamonaviy jahon xo'jalik mexanizmini tasavvur qilish mumkin yemas. Bu tizimni turli xo'jalik sub'ektlari, xalqaro kompaniyalar, chet yel investorlari shakllantirib, pul va unga tenglashtirilgan qiymat resurslari muomalada bo'ladi.

DYVIId Polfremen va Filip Fordlar o'zlarining «Osnovy bankovskogo dela» o'quv darsligida: «Xalqaro banklar – ular, o'zlaridagi kapitallar bilan boshqa davlat sub'ektlarining moliyaviy yehtiyojini qondiruvchi moliyaviy vositachilardir» deb ta'kidlaydilar.

O'zbekistonda bank tizimi mustaqil davlat iqtisodiy siyosatining muhim yo'nalishlaridan biri bo'ldi. Bugungi kunda bank tizimi xalqaro talablarga javob beruvchi asosda shakllanib, faoliyat yuritmoqda.

Albatta, xalqaro banklar o'z faoliyati samaradorligini oshirishda iqtisodiy tamoyillarga amal qilishi qancha yuqori bo'lsa, u shunchalik ko'p foyda ko'radi va natijada barqaror moliyaviy institutga aylanadi.

Har bir davlat o'z hududida bo'lgan va hududidan tashqaridagi mahalliy banklari barqarorligiga alohida ye'tibor qaratadi. "Xalqaro bank ishi" fanining maqsadi ham jahon xo'jaligida xalqaro banklarning tutgan o'rnini o'rgatishdan iborat. Shu bilan birga, "Xalqaro bank ishi" fanining xalqaro iqtisodiy munosabatlarda jahon banklarining tarixan shakllanishi, zamonaviy tuzilishi va operatsion faoliyati bilan tanishtiradi, ular faoliyatini taqqoslashga o'rgatadi.

Tijorat banklari bank tizimining muhim bo'g'ini bo'lib, iqtisodiyotning korxonalar, tashkilotlar, aholiga bevosita xizmat ko'rsatadigan mustaqil sub'ektlari bo'lib hisoblanadi. Tijorat banklari pul mablag'larining harakatlanish jarayonini tashkil yetish bilan o'z mijozlari: yuridik va jismoniy shaxslarning moliyaviy yehtiyolarini qondirib, bu mablag'larini yeng foydali tarzda joylashtirilishini ta'minlaydi. Xorijiy markaziy banklarning roli umuman qonun yaratuvchilik, tartibga soluvchilik, yemission faoliyat, kredit tizimining barqarorligini qo'llab-quvvatlash va shu kabilardan iborat.

Hozirgi bank amaliyotida bank turini belgilaydigan ikkita asosiy mezon qo'llaniladi:

1. Resurslarni jamlash usuli - o'z bo'limlariga yega va o'z bo'limlariga yega bo'lmagan, ssuda sarmoyalari bozorlarida (banklararo, pullik, obligatsiyali) mablag'larni jalb yetuvchi banklar ana shu usulga qarab farqlanadi;

2. Banklarning faoliyat sohasi — milliy yoki xalqaro hajmda, ya'ni (nerezidentlar bilan bank operatsiyalarining hajmi balansi umumiy summasining 1/3 qismidan ortiq bo'ladigan holatda).

Ko'rsatilgan mezonlar bank mijozlari tarkibi, mahsulotlar va xizmatlar turkumi, shuningdek, uning tashkiliy tuzilmasini shakllantirishda belgilovchi omillar hisoblanadi.

Banklar faoliyati tamoyillarining mavjud tasnifi ularning universallashtirish va ixtisoslashuv yo'nalishlari bo'ylab rivojlanishining ikkita asosiy tendensiyasini belgilaydi. Bank operatsiyalarining yo'nalishi milliy iqtisodiyot, kredit va pullik munosabatlar, kreditlar va moliya bozorlarining rivojlanishi darajasiga bog'liq bo'ladi.

Universallashtirishgan banklar:

- bozorning barcha segmentlarida faoliyat ko'rsatadi va o'z mamlakatida va chet yillarda asosiy operatsiyalarning xamma turlarini o'tkazadi, o'z mijozlari — jismoniy va yuridik shaxslarni jaxon amaliyotida ma'lum bo'lgan barcha mahsulot va xizmatlar turlari bilan ta'minlaydi;

- bo'limlar tarmog'iga yega bo'ladi va mijozlar hamda kontragentlardan katta resurslarni jalb qiladi.

Ixtisoslashgan banklar:

-bozorning bir segmentida (mijozlar, xizmatlar, xudud) faoliyat ko'rsatadi;

-bo'limlarga yega bo'lmamasligi ham mumkin.

Ba'zi iqtisodchilar fikriga ko'ra, rivojlanayotgan bozor sharoitida ixtisoslashgan banklar ancha samarali ishlaydi. Universal bank faoliyati operatsiyalar, mahsulotlar va xizmatlar diversifikatsiyasi, hamda bank operatsiyalarini ta'minlash uchun zaxiralarni shakllantirish bilan bog'liqliki, bu, o'z navbatida, katta hajmdagi o'z mablag'larini va aktivlar hamda passivlarning balanslashtirilgan tarzda boshqariluvini talab qiladi.

Shuni qayd qilish maqsadga muvofiqi, universal banklar bilan ixtisoslashgan banklar o'rtasidagi tafovut chakana (retail) va ulgurji (wholesale) operatsiyalar o'rtasidagi farqi, shuningdek, filiallar tarmog'iga yega banklar yoki bo'lmagan banklar o'rtasidagi farq bilan belgilanmaydi.

Bankni faoliyatini rivojlantirishda xorij banklari segmentlash uslubiyotidan foydalanadilar. Bunday uslubiyot bank faoliyatida yeng oddiy turlar ro'yxatini tuzish va so'ngra-ularni quyidagi mezonlarga muvofiq ravishda bir xildagi guruhlariga solishdan iborat bo'ladi:

- mijozlar;
- raqobatchilik;
- texnologiya.

Mutaxassislar bu guruhlarni strategik faoliyat sohalari deyishadi, amaliyotchilar yesa — ixtisoslashish deb ataydi.

So'ngra bu faoliyatning har bir sohasi moddiy, kishilik resurslarini va nou-xauni aniqlash maqsadida batafsil tahlil qilinadi. «Nou-xau» atamasi (inglizcha know how — bilish, qanday so'zidan) ko'nikmalar, bilimlar, tajribaning mavjudligini anglatadi. Ko'rsatilgan resurslar muvaffaqiyatning asosiy omillari hisoblanadi. Bunda banklar faoliyatning o'zaro bir-birini to'ldiradigan sohalarni rivojlantirishning maqsadga muvofiqligini hisobga oladilar va bunda asosiy ixtisoslashuvni, faoliyatning hamma turlari ichida texnologiya bilan yeng yaxshi tarzda jihozlangan turni ajratib ko'rsatishadi.

Bank faoliyatini segmentlash, qayd qilinganidek, mablag'larni jalb qilish usuli va faoliyat yuritish joyini tanlashni, shuningdek, mijoz omilini — yuridik va jismoniy shaxslarga xizmat ko'rsatilishi hamda «bank mahsuloti» mezoni — uy-joy uchun kreditlash, iste'molchilik maqsadlaridagi kreditlash va boshqalarni o'z ichiga oladigan har xil mezonlar asosida amalga oshiriladi.

Tijorat banklari faoliyatida yo'nalishlarni, mahsulotlar va xizmatlar turkumini belgilab, o'zlarining raqobatchilik ustunliklarini belgilashadi.

Raqobatga qobiliyatlilik belgilariga quyidagilar kiradi:

Bank sektori ichidagi raqobatchilikni (bank ishi sohasidagi ixtisoslashuvni) belgilash. Bank tovarlari va xizmatlari bozorlariga yoki ta'sir ko'rsatish zonalariga kirib borishlarning cheklanishlarini belgilash orqali muvozanatga yerishiladi;

Yangi raqiblarning paydo bo'lishi mumkinligini o'rganish;

Mahsulotlar o'rnini bosuvchi tovarlarni taklif qilishlarni baholash (bevosita moliyalashtirish bilan bilvosita moliyalashtirish o'rtasidagi raqobatchilik);

Ishonchli mijozlar bazasini saqlab qolishga intiluvchi bank bilan operatsiyalardan foyda ola biladigan «kuchli» mijoz omilini baholash.

Bank o'z faoliyatini rejalashtirishda o'zining kuchli tomonlarini aniqlaydi:

hurmat-ehtiromga sazovor nufuz;

qayishqoq tashkiliy tuzilma va menejment xizmati;

sifatli faoliyatni ta'minlashning texnik usullarini mohirona yegallaganlik;

agentliklarning keng tarmoqlariga yega bo'lish va boshqalar.

Hozirgi tijorat banklari menejmentning sifatini oshirishga katta ye'tibor berishadi, bu quyidagilarni anglatadi:

hamma uchun tushunarli bo'lgan oddiy farmoyishlar yo'li bilan jamoaga va safarbar yetish uchun yetarli mavjud resurslarga rahbarlik qilish va ularni boshqarish qobiliyati;

qarorlar bilan umumiy tartib o'rtasidagi muvozanatni tutib turish.

Banklar kuchli va zaif tomonlarni aniqlagach, o'z faoliyat sohasini, potensial mijozlarini, xizmatlar ko'lamini tanlashga kirishadi.

Bank faoliyatining yo'nalishlarini tanlash ko'p jihatdan bankning raqobatchilik ustunliklariga va faoliyat turining jozibadorligiga bog'liq bo'ladi, ular o'z navbatida, quyidagilarga bog'liq bo'ladi:

potensial, yangi yoki rivojlanayotgan bozorlardagi bank mahsulotlari va xizmatlariga talab-ehtiyojning mavjudligiga;

xarajatlarga nisbatan foyda olishning istiqbollariga;

ushbu tarmoqdagi raqobatchilikning intensivligiga;

bank ishi tomon kirib borishni cheklovchi to'siqlarga.

Bank faoliyatining rivojlanishi, moliyaviy va texnika resurslaridan samarali foydalanilishiga qarab o'zining raqiblariga qaraganda yaxshiroq natijalarga yerishish imkoniyatiga yega bo'ladi.

Jahon tajribasining ko'rsatishicha, universal va ixtisoslashgan banklar faoliyati boshqaruvining o'ziga xos xususiyatlari mavjud. Masalan, universal banklar mahsulotlar va xizmatlarni diversifikatsiyalash, faoliyat

sohasini kengaytirish, innovatsion mahsulotlarni gorizontali bo'yicha (jo'g'rofiy rivojlanish) o'zlashtirish yo'li bilan o'z taraqqiyotini ta'minlaydilar. Universal banklar faoliyatning turli-tuman yo'nalishlarini yuritishadi, talabga yega bo'lmagan yo'nalishlardan voz kechishadi va istiqbolli yo'nalishlarni rivojlantirishadi. Iqtisodiy jihatdan rivojlangan, «intizomli» bank sektoriga yega mamlakatlarda universal bankning ixtisoslashgan bankka nisbatan o'z tavakkalchiliklarini taqsimlashi ancha yengil kechadi, chunki zararlarni boshqa sektorlar hisobiga qoplash imkoniyati bo'ladi.

Ixtisoslashgan banklar faoliyatning bir sohasi bilan cheklanmaydi. Ular mijozlar bilan ishlar yekan, kuch-g'ayratlarini ularning yehtiyojlarini qondirishga qaratadi. Ixtisoslashgan banklar faoliyati shuni ko'rsatdiki - ular rentabellidir, chunki universal banklarga nisbatan kamroq sondagi tavakkalchiliklarni sug'urta qilishadi. Ixtisoslashgan bank yuksak kasbiy mahoratga yega bo'lib, o'zi uchun universal bank maqomidan ham yuksakroq baholanadigan, universal bankka nisbatan ancha tor doiradagi mahsulotlar turkumini ta'minlaydigan «mutaxassis» imidjini yaratadi. Bunda, odatda, ular yuqori kutilgan qiymatga yega bo'ladi (mol-mulkni boshqarish, moliyaviy injiniring), sifat va innovatsiyaga ko'proq ye'tiborni qaratadiki, bu taklif yetiladigan mahsulotlar cheklangan miqdorda bo'lganida talabni qondirish uchun ayniqsa zarurligiga. Odatda, kichik va o'rtacha banklar resurslarni jalb yetishning cheklangan imkoniyatlariga yega bo'lgach, ixtisoslashuv faoliyatini tanlashadi.

Bank faoliyat sohasini tanlagach, o'zining ushbu sohadagi o'rnini tanlashga o'tadi: uning raqiblariga nisbatan faoliyat rejasi belgilanadi.

Banklarning pozitsiyani tanlashining har xil variantlari: yetakchi bo'lish, yetakchilik qilishga da'vogarlik, o'rta hollik holatida bo'lishi mumkin.

Yetakchi bo'lishdan maqsad bank faoliyatining aniq sohasida birinchilardan biri bo'lish niyatidan iborat bo'ladi. Banklar maqsadga yerishganidan keyin yegallagan o'rnini saqlashga intilishadi. Yetakchi pozitsiyasi muvaffaqiyatning asosiy omili hisoblanib, keng miqyosdagi taniqlilik, munosib imidjni keltiradiki, bu nafaqat potensial mijozlarni, shu bilan birga bank xodimlarini ham rag'batlantiradi, bunda xodimlar o'z kuchlarini qo'yilgan maqsadlarga yerishish uchun safarbar qilishadi.

Bank yetakchilik holatini saqlab qolish uchun rivojlanish, pozitsiyalarni himoya qilish siyosatini o'tkazishi zarur.

Faoliyatning rivojlanishi ichki va tashqi o'sishda amalga oshiriladi. Qayishqoq, tashkiliy tuzilma negizida mijozlar bilan munosabatlarni intensivlashtirish ichki o'sishga yordam beradi. Tashqi o'sish hozirgi bozor sharoitlarida boshqa kredit institutlari bilan qo'shilib ketishlar bilan bog'liq. Bunday usul ancha jadal, yangi bozorlarga, faoliyatning yangi sohalari, yangi jo'g'rofiy mintaqalarga kirib borishni yengillashtiradigan usul hisoblanadi.

Bank pozitsiyalarining himoyasi bank mahsulotlari sifatini takomillashtirish, moliyaviy innovatsiyalar bilan bog'liq.

Yetakchilik qilishga da'vogarlik bankning istiqbolda banklarning raqobatchilik sohasidagi yetakchilik qiluvchi guruhiga kirib olish niyatini belgilaydi.

Bank rolini bundan keyin yanada oshirishga tayyorgarlik uning zaif tomonlarini: yeskirgan bank mahsulotlari, mijozlarning qamrab olinmagan segmenti, agentliklar tarmog'ining noto'g'ri tashkil qilinganligi va boshqalarni aniqlash uchun yetakchi holatini teran tahlil qilish negizida amalga oshiriladi. Jahon amaliyotiga shu narsa ma'lumki, yuksak darajada to'yingan yoki o'sishning past sur'atlariga yega bozorlarda o'z ishtirokini kengaytirish faqat raqiblar hisobiga, birinchi navbatda, yetakchi hisobiga amalga oshirilishi mumkin. So'ngra bank o'z kuch-g'ayratlarini o'zining zarur moliyaviy, kasbiy va texnologik resurslar bilan ta'minlash, bozorning boshqa sektorlarida amal qiladigan boshqa banklar yoki korxonalar bilan aloqalarni o'rnatishga yo'naltiradi. Tijorat banki shu maqsadda o'z sarmoyasida moliya-sanoat guruhining ishtirok yetishiga yo'l qo'yadi yoki boshqa bir bankni o'z nazorati ostiga oladiki, bu o'z pozitsiyalarini mustahkamlashga yordam beradi.

Yetakchilik qilishga da'vogar oldindan tayyorgarlikni o'tkazar yekan, yetakchiga hujum uyushtiradi. Yoppasiga hujum amalga oshiriladi, bunda yetakchi qatnashadigan hamma bozorlardagi pozitsiyalarni yegallab olish uchun barcha vositalar: tajovuzkor reklama kampaniyalari, narx-navo qirg'inlari va boshqalar safarbar qilinadi.

Ba'zan harakatlarning «partizanacha» usullari ishga solinadi. Yetakchilik qilish uchun da'vogar yetakchining faqat zaif pozitsiyalariga hujum qiladi, «parchalab tashlash» strategiyasidan maksimal foydalanadi. «Yetakchilik qilish uchun da'vogarlik tavakkalchilik bilan bog'liq, chunki yetakchi qarshilik ko'rsatadi. Shu sababli tayyorgarlik ishlari bosqichiga katta ye'tibor qaratiladi.

«O`rtacha hollik» varianti o`zining bozordagi ulushini kengaytirishga yemas, balki asosan foydani ta`minlashga qaratiladi. Ayrim banklar o`zlarini yetakchi rolini yegallay olmaydigan deb bilishadi, «yetakchilik qilish uchun da`vogarlik yesa juda ko`p tavakkalchilik bilan bog`liq. Biroq, «o`rtacha hollik»-bank bozorda passivlik qilmaydi: u nima qilib bo`lsa-da bozorga ilinib qolish ilinjida raqiblarining monitoringini o`tkazadi, ularning harakatlariga tijoratchilik nuqtai nazaridan baho beradi, yangi mahsulotlarni va texnologik ta`minotni joriy qiladi. Bunday banklar o`z mijozlarini ushlab qolishga urinib, ularga yuqori sifatli xizmatlar ko`rsatishga harakat qilishadi. «O`rtacha hollik» banklar yetakchi bilan orasidagi masofani tutib turish uchun o`z afzalliklari va o`ziga xos xususiyatlarini ta`kidlashga intilishadi.

Umuman olganda, bank faoliyatini rivojlantirish bir necha bosqichlarda amalga oshiriladi. Bank faoliyatini rivojlantirish bo`yicha bank rahbariyati izchil shug`ullanishadiki, bu pirovard muvaffaqiyatni kafolatlaydi.

Bank faoliyatini rejalashtirish uning butun mexanizmini qo`yilgan vazifalarning bajarilishini ta`minlashga o`tkazish bilan bog`liq bo`lib, ushbu vazifalarning muvaffaqiyatli tarzda hal qilinishi ko`p jihatdan o`zgartirishlarning ob`ektiv zarurligi (hayotning o`zi taqozo yetgan) va rahbariyatning uni takomillashtirish uchun shart-sharoitlarni yaratishga bo`lgan intilishi bilan bog`liq bo`ladi. Professional gorizontga qarab uch-besh yillik biznes-reja tuziladi, bunday reja kredit tashkilotining vazifalari, maqsadlari va bozor siyosatining aniq, ifodasini o`z ichiga oladi. Jahon amaliyotida biznes-rejaning: bank faoliyati haqidagi umumiy axborotlar, rivojlantirish istiqbollari bayoni, boshqaruv tizimlari, uning faoliyatini har tomonlama ta`minlashning o`ziga xos xususiyatlari va boshqalarni o`z ichiga oladigan namunaviy tuzilmasi qo`llaniladi. Biznes-rejaga kredit instituti balansining hisob-kitobi, uning aktivlari va passivlari, daromadlari va xarajatlari tarkibi, faoliyatning boshqa iqtisodiy o`ziga xos xususiyatlarining prognozi ilova qilinadi.

Faoliyatni rejalashtirish rivojlanayotgan bozor sharoitida alohida ahamiyatga yega bo`ladi. Bank rahbariyati bankni boshqarishning samarali vositasi — to`g`ri tashkil yetilgan rejalashtirish negizida mashaqqatlarni izchillik bilan bartaraf qilishdan foydalangani holda tanazzulli munosabatlarning murakkab shart-sharoitlariga barham berish imkoniyatiga yega bo`ladi. Moliyaviy-iqtisodiy tangliklar oqibatlarini o`zida sinab ko`rgan rivojlangan mamlakatlar amaliyoti shuni ko`rsatadiki, tanglik sharoitidagi bank faoliyatini rejalashtirishda quyidagi tamoyillarga rioya qilish zarur:

harakatlarning hujumkorligi (eson-omon qolish uchun muhim bo`lgan muammolarni birinchi navbatda, so`ngra muhimlarini va boshqalarni hal qilish);

ustuvor yo`nalishlarni belgalash (muammolarning bir tizimda kayd kilinishi). Bankiish uzluksiz faoliyat kursatishi jarayonini kullab-kuvvatlashga bevosita ta`sir kursatadigan zaif buginlar va jiddiy yelementlarni belgilash, anik, vaktli muddatlarni belgilagan xrla izchil xatti-xarakatlarning puxta rejasini tuzish;

dasturlar, modellar, stsenariylarni ishlab chikish (real imkoniyatlar va axvolning salbiy tomonga karab uzgarishini hisobga olish asosida);

qarzlarning tartibga solinishiga ta`sir qiladigan tashqi va ichqi omillar ustidan doimiy nazoratni amalga oshirish, o`zgartirishlarni o`z vaqtida kiritish.

Bank faoliyatini rejalashtirish uning imkoniyatlari, istiqbollari va umumiy iqtisodiy jihatlarini ko`rishdagi natijasi bo`ladi. Bank faoliyatining alohida bosqichlarga bo`lib boshqarilishi, ularning kamchiliklari va afzalliklarini, chiqimlar va natijalarni aniqlash, so`ngra tahlilning ayrim segmentlarini yagona axborot kompleksi qilib jamlash kredit institutlari faoliyatining istiqbollarini belgilashga nisbatan kompleks yondashuv negizida faoliyatning samarali natijalariga yerishishga yordam beradi. Bank faoliyatida ajoyib bir segmenti mavjudki, u bank marketingidir va u bo`yicha qisqacha to`xtalamiz.

Bankning hozirgi sharoitida muvaffaqiyatli faoliyat yuritishi uchun o`z vazifalarining hal qilinishiga samarali yondashuv talab qilinadiki, bu xo`jalik yuritishning marketing konsepsiyasida o`z ifodasini topadi.

Xo`jalik yurituvchi sub`ektlar o`rtasidagi iqtisodiy aloqalarni rivojlantirishning xozirgi sharoitida banklar marketing xizmatlarining turli-tumanligi mavjud. Xozirgi bank faoliyatini tashkil yetish uchun yeng karakterli bo`lgan qarorlar xususida to`xtalishni maqsadga muvofiq, deb hisoblaymiz.

Novatorlik (innovatsion) xizmatlari

Iste`molchilar hozirda bank xizmatlarining standartlari bilan bog`lamaydigan yangi banklar yoki o`z imidjini o`zgartirish niyatidagi banklar tomonidan foydalaniladi. Banklar raqobatchilik afzalliklariga yerishish va novator bank degan imidjni mustaxkamlash maqsadlarida yangi mahsulotlar, texnologiyalar, yangi kadrlardan foydalanishadi.

Yangi bozorlarga tajovuzkorlik hujumi

Bankning yangi bozorlar, boshqa mintaqalarga chiqib olish niyati va o'zining yangi bozordagi ishtirok yetish ulushini kengaytirish uchun barcha vositalarni tajovuzkorlik bilan qo'llanishi. Odatda, bunday marketing dasturlari investitsiya strategiyalari bilan birga qo'shib olib boriladi.

Diversifikatsiyalash xizmatlari

An'anaviy tusda operatsiyalar va bank xizmatlarining aloxida turlari bilan ishlaydigan va raqobatchilik sharoitida mijozlar bazasini saqlab qolish maqsadida ularni kengaytirish niyatidagi ixtisoslashgan banklar tomonidan qo'llaniladi.

Bozorning bank bilan zaruriy teskari aloqasini tashkil yetish uchun kredit institutining maxsus xizmati bankning bozordagi axvolining monitoringi bilan shug'ullanadiki, bu marketing strategiyalarini amalga oshirish usullari va muddatlariga talab qilinadigan o'zgartirishlar kiritilishiga olib keladi.

Operatsion zalda an'anaviy tusdagi xizmat ko'rsatish

Bankning chakana xizmatlarini tarqatish, shuningdek, hisob-kitob xizmatlarining katta xajmini yoki ularni olish uchun ixtisoslashtirilgan shart-sharoitlarni talab qilmaydigan korporativ mijozlar bilan ishlash uchun qo'llaniladi.

Bank — mijoz telekommunikatsiya tizimi

Xozirgi vaqtda banklar va ular filiallaridan olis masofalarda joylashgan yoki bank xizmatlarining katta xajmlarini olishga muhtoj korporativ mijozlarga xizmat ko'rsatish uchun keng qo'llaniladi.

Bank xizmatlarining mijoz xududida taqdim yetilishi

Valyuta almashtirish shoxobchasining ochilishi, korxonada xodimlari bo'lgan mijozlarning hisobvaraqlari bo'yicha to'lov va hisob-kitob operatsiyalarining ta'minlanishi va boshqalar. Inkassatsiyaning ayrim turlari bunday xizmatlarga misol bo'ladi.

Bank xizmatlarining pochta, telefon, telefaks yoki kompyuter tarmoqlari orqali taqdim yetilishi

Mijozlarga xizmat ko'rsatishning bunday shaklining qo'llanilishi vaqtning «tejalishi»ga yordam beradi va istiqbolli hisoblanadi. Hozirgi vaqtda bunday operatsiyalarning xavfsizligini ta'minlash tizimlari — ovoz, tasvirning muallifini aniqlash, kodlashtirish va boshqalar bank amaliyotiga tatbiq yetilmoqda.

Bankomatlar va mualliflashtirilgan terminallar tizimi

Plastik kartochkalardan foydalangan holda turli moliyaviy, ijtimoiy, savdo dasturlarining ishlab chiqilishi va qo'llanilishi. Mijozlar bilan hisob-kitoblar qilishda ularga qulaylik yaratish va milliy to'lov tizimlarini xalqaro standartlar darajasida qo'llab-quvvatlab turish uchun qo'llaniladi.

Valyutani almashtirish shoxobchalari

Xalqaro transport uzellari, mexmonxonalar va shu kabilarda mijozlarning valyutani almashtirishga doir ehtiyojlarini ta'minlash uchun qo'llaniladi. Tajriba shuni ko'rsatdiki, iqtisodiy tanazzul sharoitida bank xizmatlarini ko'rsatishning bunday usuli alohida katta qiziqish uyg'otadi va rivojlantirishga arziydi.

Odatda, ko'rsatilgan bo'limlar xizmatchilari mijoz bilan uchrashganida uning bankda olishi mumkin bo'lgan xizmatlar, ularni olish shartlari, ularning afzalliklari va foydasi haqida ularni xabardor qilishadi, shuningdek, ushbu xizmatlarni xarid qilish yuzasidan aniq, qadamlar qo'yishni taklif yetishadi. Bank xodimi muzokaralar yakunida mijozga bankning tegishli xizmati yoki filialiga murojaat qilishni tavsiya yetadi va mijozning ehtiyojlarini qayishqoq tarzda ta'minlash yo'lini yanada qidirish va o'zaro manfaatlarni amalga oshirish uchun yana uchrashish to'g'risida oldindan kelishib oladi.

Xalqaro bank tizimini xalqaro valyuta-kredit munosabatlari pozitsiyasidan bir nechta tabaqaga bo'lish mumkin.

Xalqaro moliyaviy va bank operatsiyalari o'z tarkibiga Xalqaro valyuta fondi (XVF), Jahon banki (JB), Yevropa Taraqqiyot va Rivojlanish banki (YTRB) va boshqa tashkilotlar faoliyatini oladi. Bu tashkilotlarning funksiyalari Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT), OYeSR va boshqa milliy organlar tomonidan belgilangan. Xalqaro tashkilotlar, asosan, Jahon valyuta tizimini tartibga solish, rivojlanayotgan davlatlarga va iqtisodiy inqiroz hamda nochor ahvolga tushib qolgan davlatlarga moliyaviy yordam ko'rsatishdan iborat.

Markaziy banklar davlat manfaatini himoya qiladi, turli davlatlarda har xil darajada mustaqil, ammo doimo davlat manfaatidan kelib chiqib harakat qiladi va davlat funksiyasiga doir vazifalar bajaradi. Rivojlangan davlatlarda markaziy banklar, belgilangan tartibga asosan hukumatga to'g'ridan-to'g'ri bo'sunmaydi, lekin o'z faoliyatini hukumat faoliyati bilan muvofiqlashtiradi. Markaziy bankning muhim funksiyalari valyuta kursini tartibga solish, mamlakatning oltin-valyuta zaxirasini boshqarish, tijorat banklari, pul yemissiyasi va bank tizimini kreditlash ustidan nazoratni olib borishdan iborat. Ko'pgina mamlakatlarda Markaziy bankka (ba'zi bir davlatlarda Milliy bank deb yuritiladi) davlat qarzini boshqarish, valyuta nazorati va boshqa vazifalar yuklatilgan.

Milliy banklar asosan o'z davlatlarining teritoriyalarida amal qiladi. Gohida ular xorijiy davlatlarda vakolatxonalari va filiallarini ochishadi, bir so'z bilan aytganda, bular ham nisbatan uncha katta bo'lmagan transmilliy banklar hisoblanadi. Xorijiy davlatlarda bir-ikki vakolatxonasi yoki filiali bo'lgan banklar milliy banklar guruhiga kiradi. Transmilliy banklar soni unchalik katta yemas. Misol uchun, Amerikadagi 15 ming banklari ichida 150 tasi (yoki jami banklarni 1%i) transmilliy hisoblanadi. Milliy banklar, belgilangan tartibga asosan xorijiy banklar bilan keng korrespondentlik tarmog'iga yega bo'lishadi.

O'rta va kichik regional, tarmoq va ixtisoslashgan banklar, odatda, o'zining regionini yoki tarmog'i doirasida amal qiladilar. Ko'p hollarda bu banklar xalqaro valyuta bozorlariga va Yevrobozorga mustaqil ravishda chiqishmaydi. Bu guruhdagi banklar barcha milliy banklar bilan va ko'rgazma uchun xorijiy banklar bilan korrespondentlik munosabatlarini o'rnatgan bo'lishadi. Jami bo'lib rivojlangan davlatlarda 28 mingtaga yaqin banklar bo'lsa, shundan katta qismi shu guruhdagi banklar qatoriga kiradi.

Ofshor banklar dunyo bank tizimida yana bir muhim guruhni tashkil yetadi. Hozirgi vaqtda ular juda keng tarqalgan. Ularsiz transmilliy banklarning operatsiyalarining birontasi ham amalga oshirilmaydi. Ofshor banklar, ofshor kompaniyalari singari o'z oldilariga maqsad qo'yib tuziladi. Ulardan yeng asosiysi – soliq to'lanishini minimallashtirish.

Ofshor banklar quyidagi o'ziga xos tomonlarga yega:

bankni ro'yhatdan o'tkazgan davlatlarni rezidentlari bilan ishlash huquqiga yega yemaslik;

ro'yhatdan o'tish uchun to'lanadigan ustav kapitali miqdori, boshqa davlatlarga nisbatan ancha past bo'ladi;

bank soliq to'lovlaridan to'liq ozod yetilgan bo'ladi;

ofshorda rezerv saqlash va boshqa bank normalari bo'yicha talablar, boshqa davlatlarga nisbatan juda ham kam talab yetiladi, davlatdan tashqari operatsiyalar bo'yicha valyuta nazorati butunlay mavjud yemas.

Quyidagi ofshor banklar Jahon iqtisodiyotida katta ahamiyatga yega: Men, Gernsi va Jersi orollari, Bagam orollari, Sent-Kristofer va NYVIs Federatsiyasi, Niderlandiyaning Antil orollari, Arubi (Italiya mafiyasining an'anaviy makoni), Kayman orollari, Qarib davlatlariga tegishli Terksa va Kaykosa orollari, Britaniyaning Virgin orollari, ofshor biznesining beshigi hisoblangan Panama va nihoyat bizga yaqin bo'lgan Kipr davlati. Keyingi vaqtda ofshor biznesi dongi chiqqan Shveytsariyaning xususiy banklari orqali keng rivojlanmoqda.

Kayman orollarida 500 dan oshiq ofshor banklar va 1300 ta sug'urta kompaniyasi, Jahonning 50 ta yirik banklarini 43 ta filial va "sho'ba" banklari ro'yhatdan o'tkazilgan. Kayman orollaridagi bank filiallarida to'plangan depozit omonatining jami miqdori astronomik summaga yetib, 150 mlrd. dollarni tashkil yetmoqda. Gonkongda xorijiy banklarning 1,5 mingdan oshiq filiallari amal qilmoqda.

Hozirgi sharoitda Jahon trasmilliy kapitalining bironta ham moliyaviy chizmasi ofshor banklarini ishtiroksiz, umuman amalga oshirilmaydi.

Jahon bank tizimi o'zida butun planeta tarmog'ini mujassam aks yettiradi, qaysiki uning bo'g'inlarida – xalqaro moliyaviy markazlar – yirik TMB va uning filiallari to'plangan (yoki yig'ilgan). Har bir global va yirik TMB o'zining filial tarmoqlari va sho'ba banklariga yega hamda ular Jahon davlatlarining katta qismida faoliyat ko'rsatmoqda. Bu tarmoqlar tizimdagi moliyaviy oqim uchun magistral quvur xizmatini o'taydi. Transmilliy va yeng avvalo, milliy banklarga hududiy va tarmoq banklari korrespondentlik munosabatlari tizimi orqali ulangan, ularni soni juda ham ko'p.

Xalqaro faoliyat ma'lum bir tashkiliy ishlarni talab yetadi. Odatda, bankning bosh ofisida ixtisoslashgan xalqaro departament amal qiladi. Unchalik katta bo'lmagan banklarda bo'lim yoki guruh bo'lishi mumkin.

Yendi banklarni xorijiy vakolatxonalari, filiallari va "sho'ba" banklari faoliyatini tahlil qilishga o'tamiz.

Xorijiy vakolatxonada, odatda, shtatlar uncha katta bo'lmaydi, bitta tajribali mutaxassis va kotibdan iborat bo'ladi. Ular mahalliy banklar bilan korrespondentlik munosabatlari to'g'risida kelishishadi, mahalliy moliya bozori to'g'risida ma'lumot yig'ishadi. Ba'zi bir davlatlarda xorijiy banklarni filiallari va vakolatxonalari ochilishi taqiqlangan. Ko'pincha vakolatxonalar ishi filial ochilishi bilan davom yetadi.

Xorijiy bank filiallari o'zining operatsiyalari bo'yicha mustaqil banklarga o'xshab ketadi. Ular mustaqil ravishda xodimlarni jalb qiladi, depozit va omonatlar qabul qiladi, kreditlar beradi va mahalliy moliya bozorida ish yuritadi. Filiallar ota bank (bosh bank) topshirig'i bo'yicha xalqaro operatsiyalarni amalga oshiradi. Biror bir davlatda filial ochish uchun qabul qilayotgan davlatni hukumati va markaziy banki ruxsatnomasi bo'lishi zarur.

Ba'zi bir davlatlarda xorijiy banklarning filiallariga ma'lum bir operatsiyalar taqiqlangan. Misol uchun, AQSH xorijiy banklarining filiallari uchun, Federal Rezerv Tizimining (FZT) majburiy zaxira talabi, filialdagi

jalb yetilgan depozitlar uchun sug`urta bo`yicha Federal korporatsiyaning majburiy sug`urta tartibi qo`llanilmaydi va ular bo`yicha sug`urta mukofoti to`lashning keragi yo`q.

AQSHda 1981 yildan boshlab, bosh ofisda AQSH hududida joylashgan, xorijiy banklarning filiallari xalqaro bank birligi (XBB) deb nomlanadigan, maxsus hisob ochish huquqiga yega. Bu XBB hisobida evrodollar depozitlarini qabul qilish va yevrodollar kreditlarini berish mumkin, bunda FZT zaxirasi talab yetilmaydi va FK sug`urta depoziti talabi bo`yicha sug`urta qilinmasdan amalga oshirish mumkin. XBB operatsiyalari faqat xorijiy rezedantlar bilan amalga oshiradi va kreditlar faqat AQSH territoriyasidan tashqarida ishlatilishi mumkin. Depozitlarni minimal miqdori XBB uchun 100 ming dollar darajada belgilangan.

Ofshor zonasida gohida shell-filial (shell branch) deb ataluvchi filial tuziladi, u mustaqil amal qiladi, bosh ofisda amalga oshirilayotgan operatsiyalar uchun, yuridik asos bo`lib xizmat qiladi xolos. Ular mahalliy bankirlar tomonidan nominal boshqariladi, chunki ular bosh ofis orqali real rasmiylashtiriladi hamda evrodepozit qabul qilish va evrokredit berish bo`yicha “pochta qutisi” sifatida ishlatiladi. AQSH transmilliy banklarining 70 foizida o`zlarining shell-filiallari mavjud.

Xalqaro “sho`ba” banklari yuridik jihatdan mustaqil banklar hisoblanadi, ularni nazorat paketi “ota” bank amal qilayotgan davlatga qarashli bo`ladi. Bulardan farqi shundaki qo`shma bankda “ota” bank nazorat paketiga yega bo`lmaydi va nazoratni boshqa banklar va kompaniyalar bilan bo`lishadi. Ko`pchilik yirik transmilliy banklar, qayerda xorijiy filiallar ochilishi taqiqlangan davlatlar bo`lsa, filiallari va “sho`ba” banklarini tuzish orqali harakat qiladilar. Ammo keyingi yillarda transmilliy banklar tizimida “sho`ba” va qo`shma banklarni ulushini ko`payishi tendensiyasi yuzaga kelmoqda. “Sho`ba” banklar “ota” bankdan umumiy direktivalar, normativlar va limitlar olishadi xolos.

To`rtinchi guruh turli tuman bank xizmatlarini tashkil qiladi va ular xalqaro nokredit operatsiyalari deb ataladi. Hozirgi paytda bu zamonaviy banklarga bu xizmatlar sezilarli darajada daromad keltiradi. Buning tarkibiga valyuta, fond va derivativ bozorlardagi ishlar hamda anderrayting, moliyaviy konsalting, moliyaviy bozor marketingi va boshqalar kiradi.

Nazorat uchun savollar:

1. Xalqaro banklarning rivojlanishida raqobatning o`rni qanday?
2. Mahalliy banklarni rivojlantirishda xalqaro banklarning qaysi jihatlarini o`rnak sifatida amaliyotda qo`llash mumkin?
3. To`lov tizimi deganda nimani tushunasiz?
4. To`lov instrumentlariga nimalar kiradi?
5. O`zbekiston Respublikasida to`lov tizimi va to`lov infratuzilmasini yanada rivojlantirish bo`yicha qanday chora-tadbirlar ishlab chiqilgan?
6. Bank xavfsizligining ob`ekti sifatida -moliyaviy va moddiy mablag`larga nimalar kiradi?.
7. Konfidentsial xarakterga ega bo`lgan hujjatlar bilan ishlashda bank xavfsizligini ta`minlash qanday amalga oshiriladi?
8. Xalqaro banklarning milliy moliya bozoridagi o`rni.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Maxsus adabiyotlar

1. Финансы, деньги, кредитю учеб.под.ред.доц О.В Сокловой. –М.: «Юристь» 2001. 202 б
2. Диана Мак Нотон. Банковские учреждения в развивающихся странах. Том I. Всемирный Банк. Вашингтон. Д.С. 1994. 20 б.
3. Martin Weale, Andrew Blake, Nicos Christodoulakis, James E Made, David Vines., Macroeconomic Policy. UK, 2015, English.
4. Keith S. Taber., Modelling Learners and Learning in Science Education: Developing Representations of Concepts, Conceptual Structure and Conceptual Change to Inform Teaching and Research. Springer., UK, 2013, English.
5. Andrew P. Sage, William B. Rouse., Economic Systems Analysis and Assessment: Intensive Systems, Organizations, and Enterprises. USA, 2011, English.
6. Lavrushin O.I. Bankovskoe delo. Uchebnoe posobie. – М.: KNORUS, 2009. – 352 str.
7. Larionova I.V. Upravlenie aktivami i passivami v kommercheskom banke. –М.: «Konsaltbankir» 2003.

Internet resurslari

1. www.cbu.uz. O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining 2022 yildagi faoliyati to'g'risida hisoboti. Toshkent 2023.
2. <https://mitc.uz/ru/news/view/3011>-Raqamli O'zbekiston: maqsadlar, vazifalar, istiqbollar

IV. AMALIY MASHG‘ULOT MATERIALLARI

1-modul Bank tizimini transformatsiyalashuvi va bank infratuzulmasin o‘rtasidagi bog‘lanishlarni o‘rganishdagi muammolar mavzusi bo‘yicha amaliy mashg‘ulotlar ma’lumotlari

1

Режа:

Тижорат банкларини ташкил этишнинг ҳуқуқий ва иқтисодий асослари.

Тижорат банклари пасивлари ва активлари таркиби ҳамда уларни бошқариш муаммолари.

Тижорат банкларининг тўловга лаёқатлиги ва ликвидлигини бошқаришдаги камчилик ва муаммолар..

2

банк - тижорат ташкилоти бўлиб, банк фаолияти деб ҳисобланадиган қуйидаги фаолият турлари мажмуини амалга оширадиган юридик шахсдир:

банк ҳисобварақларини очиш ва юритиш, тўловларни амалга ошириш, омонатларга (депозитларга) пул маблағларини жалб этиш, ўз номидан кредитлар бериш бўйича банк фаолияти сифатида аниқланган операциялар мажмуини амалга оширувчи тижорат ташкилоти бўлган юридик шахс;

3

Банкни ташкил этишга доир лицензияни олишда нималарга эътибор бериш керак: лицензияни олиш бошқичлари, талаблари ва қонунчилик

ЛИЦЕНЗИЯЛАШ ТАРТИБИНИ ТАРТИБГА СОЛУВЧИ ҚОНУНЧИЛИК

Ўзбекистон Республикаси Қонуни
Марказий банк тўғрисида

Ўзбекистон Республикаси Қонуни
Банклар ва банк фаолияти тўғрисида

Марказий банкнинг низоми
Банк фаолиятига рухсат бериш тартиби ва шартлари тўғрисида

УСТАВ КАПИТАЛИГА ҚЎЙИЛАДИГАН ТАЛАБЛАР

ҲАЖМИ

Устав капиталининг энг кам миқдори - 100 млрд. сўм

МУДДАТИ

Устав капиталы рўйхатдан ўтиш ва лицензия бериш учун янги беришдан олдин шакллантирилиши керак

Халқаро молия институтлари, хорижий банклар ва бизнес кредит ташкилотлари бўлмаган порезидентлар-жиёмоний ва юридик шахсларнинг умумий улуши банк устав капиталининг 50 фоиздан ошмаслиги керак

ВАЛЮТА

Устав капиталы миллий валютада шакллантирилиши керак

МАНБА

Кредитга олинган, гаровга қўйилган ёки мажбурият оқинган бошқа маблағлардан фойдаланишга ҳў қўйилмайди

ИШЧАНЛИК ОБРЎСИГА ҚЎЙИЛАДИГАН ТАЛАБЛАР

Таъсисчилар бениқсон ишчанлик обрўсига эга бўлиши керак. Уни қуйидагилар бузиши мумкин:

Судланганлиги

Жиноий даромадлари шакллантирилиши, терроризмни молиялаштириши ва бошқалар билан боғлиқ жиноий Жиноятлар учун судланганлик маъжудлиги

Хўжудан маҳрум қилиши

Таъсисчилар молия соҳасида касбий фаолият билан шуғулланиши хўжудан маҳрум қилиши тўғрисидаги суд қарорининг маъжудлиги

Баҳолашдан қочиши

Марказий банк томонидан ўтказилган баҳолашдан қочишга эришилди

Банкротлик

Юридик шахсни банкротликка ёки молиявий афсўс ёмонлигига олиб қолган харақатларнинг маъжудлиги

Соқталаштириши

Марказий банкка ёлгон маълумот берганлиги

Санқиялар

назорат органи томонидан юридик шахсни эълоқ хўжудани чекловчи санқияларни қилиши қўлланганлиги

ХОРИЖИЙ БАНКЛАР УЧУН ҚЎШИМЧА ТАЛАБЛАР

Ўз капиталы камидан

200 МЛН

еврога тенг бўлиши керак

Марказий банклар ўртасида ўзаро аниқлашу

Узоқ муددатли кредит рейтингы

ИНВЕСТИЦИОН РЕЙТИНГ БАХОСИДАН

паст бўмаслиги керак

Ўз мамлакатда омонатларни қабул қилиши

ҲЎҚУҚИ

Марказий банк томонидан берилган банкни таъминлаш этиши доир

РУХСАТНОМА

маъжудлиги

МЕМОРАНДУМИНИНГ

БОШҚА ТАЛАБЛАР

Муассис – юридик шахсининг мулчилик тарқибда ортқача погонларнинг йўқлиги (таъсисчилар акциялар эгасига қилди 3 даражадан қўи бўлмаган)

Таъсисчилар, уларнинг эгалари ва охири бенефициар мулкдорлари оффшор давлатлари ёки худудлари рўйхатдан ўтган ёки ашовчи шахслар бўмаслиги керак

Жамоат бирлашмалари, диний ташкилотлар, жамоат фондлари, исломият ногижорат ташкилотлар, бюджетдан ташқари фондлар банкларнинг таъсисчилари бўлиши мумкин эмас

Таъсисчилар етарди молиявий салохиятга эга бўлиши

Жиноятчиликдан тушган даромадларини қонунийлаштириши, терроризмни молиялаштириши ва оммавий киргич қуролларини тарқатишига уринишлар йўқлиги

Устав капиталини шакллантириш учун фойдаланиладиган маблағлар манбаларининг қонунийлиги хўжаташтирилиши ва маблағлар харақати шэффўф бўлиши керак

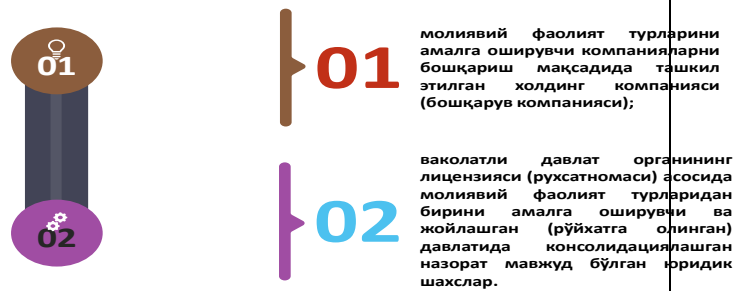
Юридик шахс бўлган муассислар камидан 1 йил фойлият қоритишлари шарт

**Банк фаолиятига рухсат бериш тартиби ва шартлари тўғрисидаги
НИЗОМ**
[Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 2020 йил 30 июнда
рўйхатдан ўтказилди, рўйхат рақами 3252]

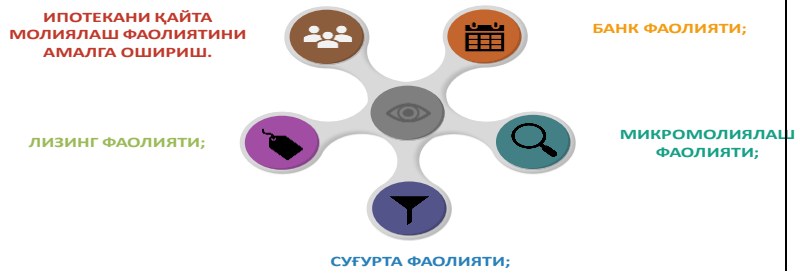
БАНК МУАССИСАЛАРИ ВА АКЦИЯДОРЛАРИ. БАНКНИНГ УСТАВ КАПИТАЛИ

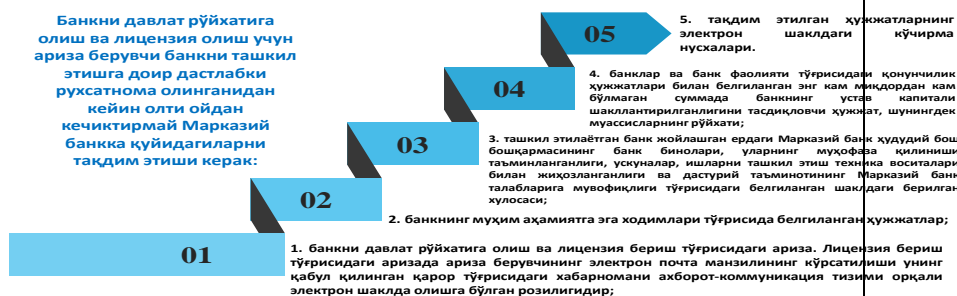
Бошқа кредит ташкилотлари деб қуйидагилар тушунилади:

Қуйидаги фаолият турлари молиявий фаолият турлари ҳисобланади:

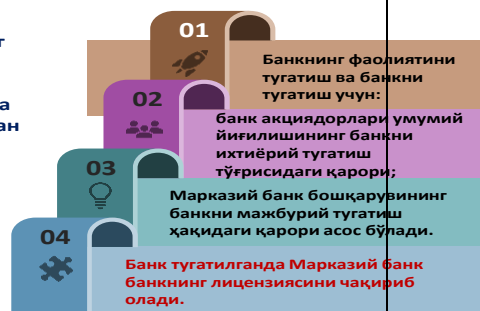
Банкни давлат рўйхатидан ўтказиш ва лицензия беришда тақдим этиладиган ҳужжатлар

Банкни фаолиятини тугатиш ва банкни тугатиш тартиби

Банклар Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодексига белгиланган тартибда, банклар ва банк фаолияти тўғрисидаги қонунчилик ҳужжатларида белгиланган хусусиятларни ҳисобга олган ҳолда тугатилади.

Банкнинг фаолиятини тугатиш ва банкни тугатиш *ихтиёрий* ёки *мажбурий* (Марказий банк томонидан лицензия чақириб олинганда) шаклда амалга оширилиши мумкин.

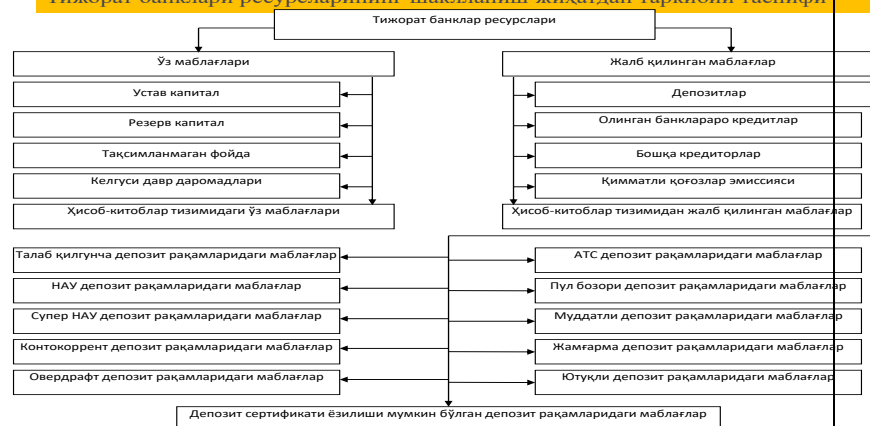
Ресурс - французча «ressourse» сўзидан олинган бўлиб, пул маблағлари, ёрдамчи маблағ, имконият, захира, маблағ ва имкониятлар манбаи, даромадлар манбаи, хом-ашё деган маъноларни ўзида мужассамлаштиради.

Иқтисодий манбаларда «ресурс» сўзи турли хил маъноларда, яъни, табиат ресурслари, молиявий ресурслар, иқтисодий ресурслар, инсон ресурслари ва бошқа кўринишларда тез-тез учраб туради. Иқтисодий ресурслар асосий қисми, бу молиявий ресурслар бўлиб, бу ресурслар иқтисодиётнинг ривожланишини таъминлаш учун фойдаланиладиган пул-кредит ва бюджет маблағларини ташкил қилади.

Банк пасивлари банк ресурсларини ташкил қилиш ва уларнинг ҳажми бир неча омилларга боғлиқ:

- банкларнинг ўз маблағлари ҳисобидан амалга ошириладиган фаолияти;
- пул-кредит сиёсатини бошқариш соҳасидаги Марказий банкнинг сиёсати;
- банкнинг жалб қилинган маблағлари ва уларнинг таркиби;
- тижорат банки томонидан Марказий банкка ўтказиладиган мажбурий заҳира миқдори;
- бошқа пасивлар.

Тижорат банклари ресурсларининг шаклланиш жиҳатдан таркибий таснифи

Тижорат банклари ресурсларининг манбаси бўйича таснифланиши

Тасниф	Ресурслар турлари	Изоҳ
1	2	3
Манбаи	Ўз маблағлари Жалб қилинган ва қарз маблағлари	Низом, қўшимча капитал, заҳиралар, фойда ва зарарлар ҳисоб рақамидаги қолдиқ, Минжозларнинг ҳамда вакил - банкларнинг жорий, депозит, жамғарма ва бошқа ҳисоб рақамларидаги маблағлар; юридик шахслар томонидан олинган кредитлар
Маблағларнинг кимга тегишлилиги бўйича	Банкка тегишли Банкка тегишли бўлмаган	Ўз маблағлари; жамғармалар, тақсимланмаган фойда, тақсимотдан кейинги жорий даврининг фойдаси, ўз маблағларини қўнайишига таъсир қилувчи харажатларни ҳисобга олмаган қолда эмиссион даромад. Банклараро кредит, жалб қилинган депозитлар, махсус жамғармалар, корхоналарнинг ҳисоб рақамларидаги вақтинча бўш пул маблағлари, банкнинг кредиторлик қарзлари, дебиторлар билан ҳисоблашлар бўйича заҳиралар.
Муддатига кўра	Узоқ муддатли Қисқа муддатли	Ўз маблағлари, ўз маблағларига тенглаштирилган маблағлар (талаб қилиб олингунча ҳисобрақамларидаги минимал қолдиқлар), узоқ муддатли депозитлар. Қисқа муддатли депозитлар, қорхона ва ташкилотларнинг талаб қилиб олингунча ҳисоб рақамларидаги минимал қолдиқдан ортиқ маблағлар.
Қиймати	Тўловли Нисбатан тўловсиз	Ўз маблағлари, депозитлар, бошқа юридик шахсларнинг кредитлари Талаб қилиб олингунча ҳисоб рақамлари, қорхоналарнинг ҳисоб рақамлари
Ишонччилик даражасига кўра	Ишончли Ишончсиз	Ўз маблағлари, узоқ муддатли депозитлар, молиявий ёрдам Талаб қилиб олингунча депозитлар, қорхона ва ташкилотларнинг ҳисоб рақамлари.
Қўнайиш манбаи	Ўз ички ва ташқи маблағлари Жалб қилинган ички ва ташқи қарз маблағлари	Тақсимланмаган фойда. Қимматли қоғозларни чиқариш (акция, облигация, векселлар) шу жумладан, конвертирланадиган, банк активларини сотиш, қўчмас мулкни ижарага бериш. Қимматли қоғозларни конвертация қилиш. Юридик шахсларни ҳисоб рақамларини очиб, фуқароларнинг омонатлари, юридик шахсларнинг депозитлари, банклараро кредитлар.

Ўзбекистон Республикаси банк тизимининг иқтисодийдаги улуши
млрд. ёўм

Кўрсаткичлар номи	Йиллар кесимида				
	01.01.2019 й.	01.01.2020 й.	01.01.2021 й.	01.01.2022 й.	01.01.2023 й.
ЯИМ	407 514,5	529 391,4	602 193,0	738 425,2	888 341,7
Банк активлари	214 419,6	272 726,9	366 121,1	444 922,5	556 746,8
Активларнинг ЯИМга нисбати, фоизда	52,6	51,5	60,8	60,3	62,7
Кредит қўйилмалари	167390,6	211 580,5	276 974,8	326 385,6	390 048,9
Кредит қўйилмаларининг ЯИМга нисбати, фоизда	41,1	40,0	46,0	44,2	43,9
Депозитлар	70 001,4	91 009,0	114 746,9	156 189,8	216 737,5
Депозитларнинг ЯИМга нисбати, фоизда	17,2	17,2	19,1	21,2	24,4
Капитал	26678,9	51 030,7	58 351,3	70 917,6	79 565,4
Капиталнинг ЯИМга нисбати, фоизда	6,5	9,6	9,7	9,6	9,0

Мажбурий резервлар нормативлари
(2021 йил 5 августдан)

фоизда

Мажбурият тури	Мажбурий резерв нормативлари
1	2
Юридик шахсларнинг миллий валютадаги депозитлари*	4
Юридик шахсларнинг чет эл валютасидаги депозитлари	18
Жисмоний шахсларнинг миллий валютадаги депозитлари*	4
Жисмоний шахсларнинг чет эл валютасидаги депозитлари	18

* Ушбу мажбурият турларига (0,8) ўртачалаш коэффициенти қўлланилади

Банк пасивларини бошқарилишини қўйидагиларни ўз ичига олиши керак.

Биринчидан	• пасивларни бошқариш – банкни барқарор ресурслар билан таъминлаши.
Иккинчидан	• жалб қилинган ва ўз маблағлари ўртасида нисбатни оптимал тарзда белгилаши.
Учинчидан	• пасивларни бошқариш орқали капиталнинг етарлиги талабларини назорати.
Тўртинчидан	• депозитлар турларини салмогини кўпроқ бўлишини таъминлаши ва мулкчилик шаклларини манфаатларини ифода этиши.
Бешинчидан	• муддатли жамғармаларга алоҳида эътибор берилиши ва ликвидликни таъминланиши.
Олтинчидан	• жалб қилинган ресурсларни муддатлари бўйича жойлаштирилган активларнинг муддатлари ва суммаларини мос келиши.
Еттинчидан	• пасивларни бошқарилиши шундай ташкил этилиши лозимки, паживай ҳолатда банк фойда кўриши лозим.

Тижорат банклари капитали ва уларни таркиби.

Капитални етарлилик кўрсаткичи

Ўзбекистон Республикасида тижорат банклари капитали етарлилиги Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 2015 йил 6 июлда 2693-сон билан давлат рўйхатидан ўтказилган “Тижорат банклари капиталининг монандлигига қўйиладиган талаблар тўғрисидаги НИЗОМ” га асосан аниқланади.

Унга қўра тижорат банклари устав капиталининг белгиланган энг кам миқдорининг миллий валютадаги эквиваленти муассислар томонидан банкни ташкил қилиш тўғрисидаги қарор қабул қилинган кундаги бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботи учун фойдаланиладиган Марказий банкнинг валюта курси бўйича ҳисоблаб чиқарилади.

Базель-III негизидаги асосий янги талаблар:

- капитал етарлилигига нисбатан янги талаблар (оддий акциялар ва тақсимланмаган фойдага устуворлик бериш, қўшимча махсус захира капиталини шакллантириш);
- 2 та ликвидлилик коэффицентига (liquidity coverage ratio, net stable funding ratio) нисбатан меъёрий талабларни жорий этиш;
- левераж коэффицентини жорий қилиш (Бунда коэффицентнинг ўртача чораклик даражаси ҳисобланади ва дастлабки босқичда унинг меъёрий даражаси 3 фоиз этиб белгиланади).

Тижорат банкларининг актив операциялари ва уларни таркибиди тузиллиши.

Банкнинг актив операциялари унинг операцияларининг аниқлаб берувчи қисми ҳисобланади. Активлар структураси деганда банк баланси активлари турли сифатли моддаларининг баланс якунига нисбати тушунилади. Банк активларининг сифати активлар структураси, актив операцияларни диверсификациялаш, рискли активлар ҳажми, критик ва тулик бўлмаган активлар ҳамда активларнинг узгарувчанлик хусусиятлари билан аниқланади.

Тижорат банклари активларини 4 категорияга бўлиш мумкин: кассадаги нақд пул ва унга тенглашган маблағлар; қимматли қоғозларга инвестициялар; ссудалар; иморат ва усқуналар.

Тижорат банкларининг жами активлари таркиби ва динамикаси

Кўрсаткичлар номи	01.01.2019 й.		01.01.2020 й.		01.01.2021 й.		01.01.2022 й.		01.01.2023 й.	
	млрд. сўм	улуши, фонзда	млрд. сўм	улуши, фонзда	млрд. сўм	улуши, фонзда	млрд. сўм	улуши, фонзда	млрд. сўм	улуши, фонзда
Кассадаги нақд пул ва бошқа ҳужжатлари	5269,3	2,5	6553,2	2,4	9734,6	2,7	10686,3	2,4	19309,1	3,5
Марказий банкдаги маблағлар	11428,8	5,3	14769,0	5,4	18851,4	5,1	31514,6	7,1	36592,1	6,6
Бошқа банклардаги маблағлар	6374,3	3,0	10089,4	3,7	13146,0	3,6	13302,5	3,0	17423,7	3,1
Бошқа банклардаги маблағлар резидентлар	13545,4	6,3	15419,9	5,7	21700,5	5,9	25074,0	5,6	37688,3	6,8
Бошқа банклардаги маблағлар норезидентлар	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Инвестициялар ва кимматли қоғозлар*	4155,5	2,0	3567,8	1,4	11023,6	3,0	19633,7	4,4	31507,9	5,7
Кредит қўйилмалари, соф	164670,1	76,8	207646,3	76,1	270212,8	73,8	316382,4	71,1	378909,2	68,1
Асосий воситалар, соф	3488,2	1,6	5723,1	2,1	8314,2	2,3	11031,9	2,5	14242,9	2,6
Активлар бўйича ҳисобланган фонслар	2841,7	1,3	3306,3	1,2	7881,6	2,2	9387,1	2,1	12295,3	2,2
Банкнинг бошқа хусусий мулклари	230,2	0,1	352,8	0,1	1131,2	0,3	1339,4	0,3	3065,5	0,6
Бошқа активлар	2416,1	1,1	5299,1	1,9	4125,1	1,1	6570,6	1,5	5712,1	1,0
Жами активлар	214419,6	100,0	272726,9	100,0	366121,1	100,0	444922,5	100,0	556746,3	100,0

Даромад келтиришига кўра активлар бўлинмаси

- Даромад келтиришига қараб банк активлари: даромад келтирувчи активларга ва даромад келтирмайдиган активларга бўлинади.
- Даромад келтирувчи активларга қуйидагилар қиради: барча берилган кредитлар (жумладан банклараро кредитлар); инвестициялар; ҳазина векселлари; давлат облигациялари; қимматли қоғозлар.
- Даромад келтирмайдиган активлар: пул активлар гуруҳи; асосий воситалар; капитал харажатлар; барча моддий активлар ва бошқа активлар; номоддий активлар.

Тижорат банкларининг кредит қуйилмалари қолдиги (Банк турлари бўйича)

Банк турлари	01.01.2019 йил		01.01.2020 йил		01.01.2021 йил		01.01.2022 йил		01.01.2023 йил	
	суммада (трлн.сўм)	улуши (фоизда)	суммада (трлн.сўм)	улуши (фоизда)	суммада (трлн.сўм)	улуши (фоизда)	суммада (трлн.сўм)	улуши (фоизда)	суммада (трлн.сўм)	улуши (фоизда)
Давлат улушига эга банклар	148796,0	88,83	186630,3	88,38	244483,9	88,27	280073,6	85,81	324680,8	83,24
Капитали да давлат улуши бўлмаган банклар	18594,6	11,17	24850,2	11,62	32490,9	11,73	46311,9	14,19	65368,2	16,76
Жами банклар	167390,6	100,0	211580,5	100,0	276974,8	100,0	326385,6	100,0	390048,9	100,0

Тижорат банклари кредит портфели.

Кредит портфели

- уни тугри ташкил этилиши тижорат банкларининг самарали фаолият юритиши учун асос ҳисобланади.

Кредит портфели

- бу турли хил рискларга асосланган муайян мезонларга қараб туркумланган кредитлар микёсидаги банк талабларининг йигиндисидир.

Қоидаларда кредит беришнинг қуйидаги янги шакллари қўзда тутилган:

"кредит линиясини очмасдан" ва "кредит линиясини очиб" алоҳида сўда ҳисобварағидан кредит бериш;

контокорент-кредит;

овердрафт;

қимматли қозғаларни қаровга қуйиб кредит олиш (қаровхона кредити);

Вексел кредити.

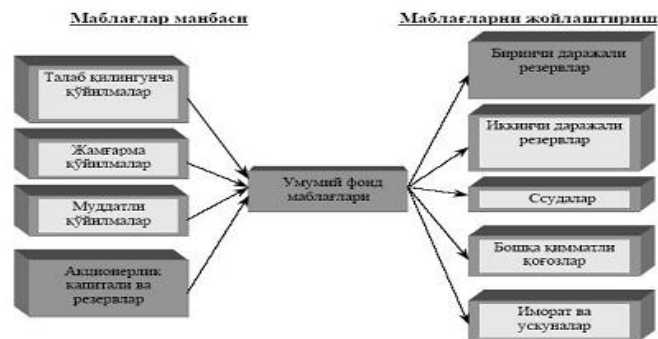

Кредит субъектлари бўйича кредитлар	давлат корхоналари, нодавлат корхоналари, аҳоли, бошқа хўжаликлар, давлат органлари, қўшма корхоналар, бошқа банклар ва бошқа ташкилотлар
Кредит мақсадига кўра кредитлар	Истеъмолга, саноатга, савдога, кишлоқ хўжалигига, инвестицион, бюджет кредитлари
Кредитни жорий қилиш муҳитига қараб кредитлар	ишлаб чиқаришга, муомалага
Кредит муддатига қараб кредитлар	киска муддатли, узок муддатли, ўрта ҳолда муддатли, талаб қилиб олгунча кредит
Кредит ҳажмига кўра кредитлар	Йирик, ўрта, майда (микро) кредитлар
Тўлов турига кўра кредитлар	Бозор фойзи, юқори фойзи, имтиёзли фойзли
Кредитлаш объектига кўра кредитлар	хусусий объектлар, умумлашган кредитлаштириш объекти
Кредитлаштиришдаги валютга тури бўйича кредитлар	миллий валютада, хорижий валюттадаги кредитлар
Кредит таъминоти бўйича кредитлар	таъминланган кредитлар, таъминланмаган кредитлар
Қайтариш тартибига кўра кредитлар	бир вақтда қайтариладиган кредитлар, тўловни кечиктириш асосидаги кредитлар (ойлик, квартал, йил)
Фойз ставкасини ўрнатилишига қараб	катъий белгиланган, ўзгарувчан
Кредит муносабатларида қатнашадиган банклар сонига кўра	битта банкдан бериладиган кредитлар, синдицирланган кредитлар
Кредитлаш услубига кўра	Қолдик, оборот (муомала), кредит линияси орқали

5. Тижорат банкларининг активларини бошқариш усуллари.

Тижорат банклари жалб қилинган ресурсларни турли хил актив операцияларга тақсимлашлари керак. Бунда банклар қуйидаги методлардан фойдаланадилар:

1. Умумий фонд маблағлари методи. Бу метод асосида барча ресурсларни умумий битта жойга йиғиш ҳосил ётади.

1. Активларни тақсимлаш методи. Бу метод биринчи методнинг баъзи камчиликларини бартараф этиш билан боғлиқ.

• Ҳозирги кунда банк ликвидлигини бошқаришнинг 4 та асосий назарияси фарқланади. Улар қуйидагилардир:

- 1. Тижорат ссудалари назарияси.
- 2. Жойдан-жойга (активларни) кўчириш назарияси.
- 3. Кутиладиган даромад назарияси.
- 4. Пассивларни бошқариш назарияси.

• Тижорат банклари актив операцияларини бошқариш, ўз олдида баланс ликвидлигига риоя қилган ҳолда, банк фойдалилигини таъминлаш сингари икки мақсадни қўйади.

• Молиявий жиҳатдан активларни бошқаришнинг асосий мақсади қуйидагилардан иборат:

- - Банк ликвидлигини ошириш;
- - Банк даромадини ошириш;
- - Таваккалчиликларни камайтириш.

Банк капитали етарлилигига нисбатан янги талаблар

- I даражали капиталга минимал талаб амалдаги 4 % дан 2013 йил 1 январга келиб 4,5 фоизга, 2019 йил 1 январга келиб эса 6 % га етади.
- Базавий I даражали капитал (оддий акциялар + таксимланмаган фойда)га нисбатан талаб 2013 йилдан бошлаб 3,5%, 2015 йилдан буён эса 4,5 % даражада белгиланади.
- Фавқулудда ҳолатлар учун махсус захира капитали (Capital Conservation Buffer) шакллантирилиб, унинг меъёрий даражаси 2019 йилга келиб 2,5% этиб белгиланади.
- Контрциклик захира капитали (Countercyclical Capital Buffer) миллий шароитлардан келиб чиққан ҳолда босқичма-босқич 2019 йилга келиб базавий I даражали капиталнинг 2,5 % и миқдорда белгиланади.

Базель-III тавсияларини қўллашдан кўзланаётган мақсадлар:

- банк секторининг молиявий-иқтисодий тангликдан келиб чиқадиган инқирозларга қарши тура олиш имкониятини ошириш;
- риск-менежмент ва бошқарув сифатини ошириш;
- банклар фаолияти, капитал базаси шаффофлигини (транспарентлиги) кучайтириш.

Ликвидлиликни тартибга солиш

1. Жорий ликвидлилик коэффиценти (Liquidity Coverage Ratio (LCR)) – 2015 йил 1 январдан бошлаб
 $LCR = (\text{юкори сифатли активлар}) / (\text{30 кун мобайнида соф пул чиқимлари}) \geq 100\%$
 $LCR = (\text{High Quality Assets}) / (\text{30 Day Net cash Outflows}) \geq 100\%$
2. Соф барқарор манбалар коэффиценти (The Net Stable Funding Ratio (NSFR)) – 2018 йил 1 январдан бошлаб
 $NSFR = (\text{Мавжуд барқарор манбалар}) / (\text{талаб қилинган барқарор манбаларнинг фойдаланилиши}) \geq 100\%$
 $NSFR = (\text{Available Stable Funding } \$(\text{Sources})) / (\text{Required Stable Funding } (\text{Uses})) \geq 100\%$

талабларини жорий этиш муддатлари (Тегишли молиявий йилнинг 1 январь ҳолатига)

	2013 й.	2014 й.	2015 й.	2016 й.	2017 й.	2018 й.	2019 й.
Базавий I даражали капитал (Оддий акциялар + таксимланмаган фойда)га минимал талаб (Minimum Common Equity Capital Ratio= core tier-one capital)	3,5%	4,0%	4,5%	4,5%	4,5%	4,5%	4,5%
Махсус захира капитали (Capital Conservation Buffer)				0,625%	1,25%	1,875%	2,50%
Базавий I даражали капиталга минимал талаб + Махсус захира капитали	3,5%	4,0%	4,5%	5,125%	5,75%	6,375%	7,0%
I даражали капиталга минимал талаб (Minimum Tier I Capital)	4,5%	5,5%	6,0%	6,0%	6,0%	6,0%	6,0%
Умумий капиталга минимал талаб (Minimum Total Capital)	8,0%	8,0%	8,0%	8,0%	8,0%	8,0%	8,0%
Умумий капиталга минимал талаб + Махсус захира капитали	8,0%	8,0%	8,0%	8,625%	9,25%	9,875%	10,5%

Базель-III тавсияларини жорий этишда кутилаётган муаммолар:

- Оддий акциялар салмоғини ошириш учун қўшимча акцияларни муомалага чиқариш ва инвесторларни жалб этиш, акциялар таклифининг ортиши ҳисобига акция баҳосининг пасайиши;
- Таксимланмаган фойда салмоғини ошириш борасида акциядорлар ўртасида манфаатлар келишмовчилигининг юзага келиши;
- Иқтисодий рецессия шароитида соф фойдани ошириш имкониятининг чекланиши;
- Янги ликвидлик талабини жорий этиш ҳисобига даромадлиликнинг пасайиши;
- Банкларнинг кредитлаш қўламининг қисқариши

Банк регулятив капиталининг рискка тортилган активларга нисбати

- Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан тижорат банклари регулятив капитали етарлилигига қўйилган талаб – **10%**; амалда – **23%**.
- Банк назорати бўйича Базель қўмитаси тавсияга кўра:
  - а) регулятив капитал етарлилигига талаб – **8 %**;
  - б) 2019 йил 1 январдан бошлаб махсус захира капиталига минимал талабни ҳисобга олган ҳолда – **10,5%**.

2-modul Iqtisodiyotni raqamlashtirish jarayonlarida bank faoliyatiga moliyaviy texnologiyalarni joriy etish va ulardan foydalanishda yuzaga keladigan kamchiliklar mavzusi bo'yicha amaliy mashg'ulotlar ma'lumotlari

	 <p>2-Мавзу: Иқтисодийотни рақамлаштириш жараёнларида банк фаолиятига молиявий технологияларни жорий этиш ва улардан фйдаланишда юзага келадиган камчиликлар</p> <p>РЕЖА:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Банк иши соҳасида амалга оширилаётган ислохотларда илғор АКТ. • Тижорат банкларининг анъанавий ва ноанъанавий хизматлари. Тижорат банкларининг янги хизмат турлари. • Тижорат банкларининг даромадлари, харажатлари ва фойдасини шакллантиришда юзага келадиган айрим камчилик ва муаммолар. • Банк ишида мижозларнинг кредит қобилиятини аниқлаш ва бошқаришнинг илғор тизимларини (Skoring, PARSER, CAMPARI, 5S ва бошқа халқаро) жорий этишдаги камчиликлар; • Банкда молиявий технологияларни жорий этиш, уларни молиялаштириш ва улардан фойдаланишдаги муаммолар.	1
	<p>Банк маҳсулотлари ва уларнинг турлари.</p> <p>Банк хизматлари бозори - мижозлар талабини қондиришга қаратилган банк хизмати талаби ва таклифининг шаклланиш соҳаси ҳисобланади.</p> <p>↓</p> <p>Банк хизматлари бозорини мижозларни юридик мақоми жиҳатидан 2 га бўлиши мумкин:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Юридик шахсларга кўрсатиладиган банк хизматлари; 2. 2. Жисмоний шахсларга кўрсатиладиган банк хизматлари.	2
	<p>Банк хизматлари деганда нимани тушунаси?</p> <p>Банк хизматлари деганда тижорат банкларининг тезкор ва стратегик фаолияти ҳамда самарали бошқариш билан бевосита боғлиқ бўлган ҳаракатлар мажмуи тушунилади. Банк хизматлари янги хизматларни таклиф этиш ва уларнинг сифат хусусиятларини яхшилаш йўли билан мижозларни жалб этишга қаратилган. Банк хизмати банк операцияларини оптимал даражада бажаришга кўмаклашади, ишлаб чиқилган ва кўрсатилган банк хизматлари эса банк операциялари билан биргаликда банк маҳсулотини яратади.</p>	3

Банк маҳсулоти – алоҳида кўринишдаги банк фаолиятининг мижозлар талабини қондиришга қаратилган, ўзаро боғлиқ бўлган банк хизматлари ва операцияларининг мажмуи ҳисобланади.

Банк операцияси – банк томонидан амалга оширилувчи пул маблағлари жойлашишини назарда тутувчи ва аниқ иқтисодий масалани ечишга қаратилган ўзаро боғлиқ бўлган банк ва мижоз ҳаракатлари мажмуи.

Тижорат банклари хизматларини уларнинг иқтисодий мазмунига ва кўзланган мақсадга кўра **икки йirik гуруҳ**га бўлиш мумкин:

1. Банкнинг ликвидлигини сақлаб туриш учун бажариладиган хизматлар.
2. Даромад олиш мақсадида бажариладиган хизматлар.

Ушбу икки хизматлар гуруҳи ўртасида маълум нисбат мавжуд бўлиб, улар банк фаолиятини сифат жиҳатдан маълум даражада таъминлаб туриш имконини беради.

Ўзбекистон Республикасининг 2020 — 2025 йилларга мўлжалланган банк тизимини ислох қилиш стратегияси да замонавий ахборот-коммуникация технологияларини кенг жорий этиш, тижорат банкларининг бизнес жараёнларини автоматлаштириш ва масофавий банк хизматлари турларини кенгайтириш учун зарур шарт-шароитлар яратиш мақсадида, тижорат банкларини корпоратив трансформация қилиш жараёнида замонавий ахборот-коммуникация технологияларини жорий этиш соҳасида асосий вазифалар белгилаб олинган:

- ❖ масофавий банк хизматлари, шу жумладан, контактсиз тўловлар сони ва камровини кенгайтириш;
- ❖ автоматлаштирилган скоринг тизими, ракамли идентификациялаш ва кредит конвейерларидан кенг фойдаланиш;
- ❖ банк маълумотлари ва тизимларининг ахборот хавфсизлигини кучайтириш;
- ❖ банк соҳасидаги янги концепция ва технологияларни кенг жорий қилиш (финтех, ракамли банк).

Сўнгги 4 йилда банк тизимини трансформация қилиш ҳамда ривожлантириш бўйича тўғридан-тўғри таъсирга эга мақбул қарор ва фармонлар қабул қилинди

2017 йилдан банк тизимини ислох қилишнинг мутлақо янги босқичи бошланди

«Ўзбекистон Республикасининг Марказий банки тўғрисида»-ги Қонун (янги таҳрирда)

«Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»-ги Қонун (янги таҳрирда)

«Тўловлар ва тўлов тизимлари тўғрисида»-ги Қонун

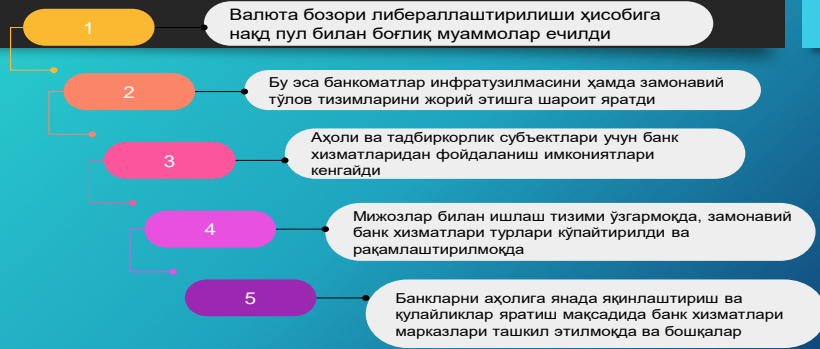
“Валюта сиёсатини либераллаштириш бўйича биринчи навбатдаги чора-тадбирлар тўғрисида” (ПФ-5177-сон, 02.09.2017)

“Республика банк тизимини янада ривожлантириш ва барқарорлигини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида” (ПҚ-3270-сон, 12.09.2017)

“2020-2025 йилларга мўлжалланган Ўзбекистон Республикасининг банк тизимини ислох қилиш стратегияси тўғрисида” (ПФ-5992, 12.05.2020)

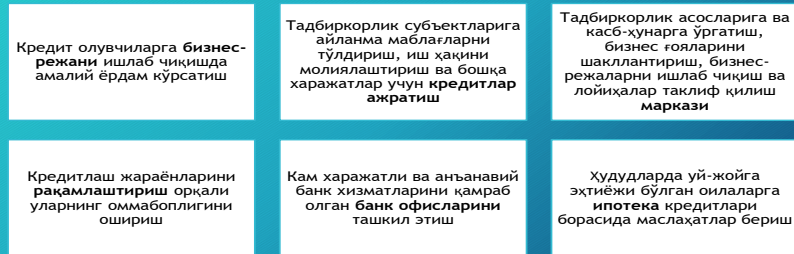
Натижалар:

7

Ўзбекистонда туманларга бириктирилган банклар томонидан таклиф этиладиган хизматлар

8

Банк хизматлари ривожланишига кўра қуйидаги турларга бўлинади:
 1. Аъъанавий;
 2. Ноаъъанавий.
 Банкларнинг аъъанавий хизматлари 1-чизмада кўрсатилган.

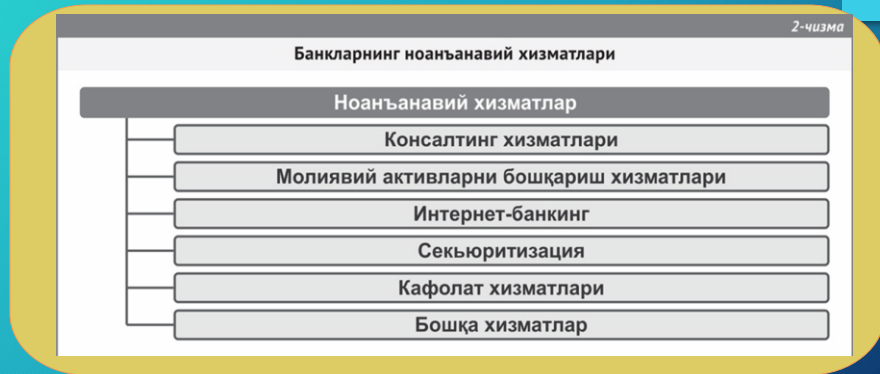
9

Тижорат банкларининг аъъанавий банк хизматларига банкларнинг ташкил топиши билан мијозларга кўрсатиб келинаётган банк хизматлари кириб, улар барча банкларга хосдир.
 Яъни, тижорат банкларининг кредитлаш операциялари ва депозит операциялари аъъанавий хизматларнинг асосини ташкил этади.

Банкларнинг ноанъанавий хизматларига биз одатда банклар фаолиятига энди кириб келган банк хизматларини киритишимиз мумкин. Бундай хизматлар банкларро рақобатнинг ривожланиши, компьютер технологияларининг банклар кўрсатаётган хизматларда қўлланилиши натижасида жорий қилинган хизматлар ҳисобланади.

10

Тижорат банкларининг ноанъанавий хизматлари банк мижозлари учун қўллаб қўлайликларни яратиши билан бир қаторда банклар томонидан кўрсатиладиган хизматлар сифати ошишига ва банк хизматлари турлари кўпайиб боришига бевосита қўмаклашади. Банк хизматлари бозори электрон хужжат айланиши тизимига ўтган даврлардан бошлаб бир қанча турдаги электрон хизматлар қўлланила бошланди ва мижозларга кенг миқёсда таклиф этилади. Компьютер технологиялари ҳамда интернетнинг фаол қўлланилиши хилма-хил банк хизматлари бозори юзга келишига замин бўлди.

11

Анъанавий банк хизматларини эндиликда масофадан туриб амалга ошириш имконияти барчага бирдай маъқул келгани натижаси ўлароқ унинг сегментларга ажрალიши юз берди.

Масофадан туриб бошқариладиган банк хизматлари бевосита электрон воситалар ёрдамида амалга оширилиши табиий ҳол бўлиб, барча масофавий банк хизматларига нисбатан янгича электрон банкнинг деган таъриф ҳам ишлатила бошланди. Уларга Mobile-Банкинг, Phone-Банкинг, Video-Банкинг, Web-Банкинг, WAP-Банкинг, SMS-Банкинг, PC-Банкинг, «Банк-мижоз» тизими, «Internet-Banking» кабиларни киритиш мумкин.

Тижорат банклари фаолиятининг бош мақсади бўлиб, олинадиган фойданинг миқдорини имкон қадар кўпайтириш ҳисобланади. Бу эса, ўз навбатида, улар даромадларининг ҳажмига ва барқарорлигига боғлиқ.

12

Даромад манбаи - бизнесларнинг йигиндисидан олинади: Ссуда бизнеси, Дисконт - бизнеси, сақлаш билан боғлиқ бизнес. қимматбаҳо қозғалар билан боғлиқ бизнес. Банк кафолати фаолияти билан боғлиқ бизнес жамғармалар жалб қилиш ва жамғармачилик топширигига кўра бажарадиган операциялари

- - мукофот
- - рақам бериш;
- - рақамни юритиш.
- - катий мукофот (пулда);
- - муомаладан мукофот (фойда);
- - рақамдан кучирма бериш;
- - рақамни очиш;
- - рақамдан вақт пул бериш (ҳисоб-китоб характери асосида).

Банкларнинг фойдалилик ва рентабеллик тушунчалари. Банк фойдасининг асосий манбалари.

13

даромадлар

• бу хусусий капитал муассисларининг улушлари ҳисобидан кўпайишдан ташқари, капиталнинг кўпайишига олиб келган даврда банкнинг одатий фаолияти давомида иқтисодий нафнинг ялпи келиб тушишидир. Даромад банкнинг одатий фаолияти давомида юзага келади ва ҳар хил атамалар, шу жумладан фоизлар, фойда, дивидендлар, сотишдан олинган тушум, гонорар, роялти ва ижара ҳақи билан аталади;

фоизли даромад

• бу пул маблағлари ёки уларнинг эквивалентларидан фойдаланганлик учун олинган даромад. Шунингдек фоизли даромад ҳар қандай дисконт, мукофот ёки қарз қимматли қоғозлари ёхуд ссудаларнинг бошланғич баланс қиймати билан уларнинг сўндириш суммалари ўртасидаги бошқа фарқларнинг амортизация суммасини ўз ичига олади;

фойда

• бу банкнинг одатий фаолияти жараёнида юзага келиши ёки юзага келмаслиги мумкин бўлган даромад кўриниши. Фойда, масалан, асосий воситаларнинг чиқиб кетишидан олинган фойдани ўз ичига олади. Фойда таърифи реализация қилинмаган фойда, масалан савдо учун мулжалланган (бозор) қимматли қоғозларни қайта баҳолашда юзага келадиган фойдани ҳам ўз ичига олади;

14

фоизли харажатлар

• бу пул маблағлари ёки уларнинг эквивалентларидан фойдаланганлик учун харажатлар. Фоизли харажатлар ҳар қандай дисконт ёки қарз қимматли қоғозлари ёхуд қарз маблағларининг бошланғич баланс қиймати билан уларнинг сўндириш суммалари ўртасидаги бошқа фарқларнинг амортизация суммасини ўз ичига олади;

Тижорат банклари фоизли даромадлари тавсифи

15

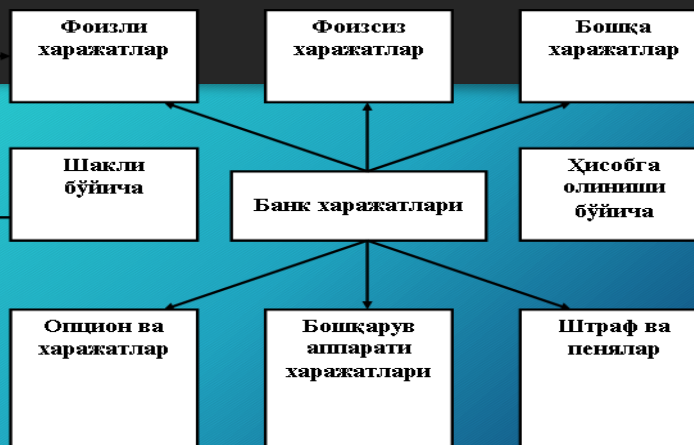
№	Фоизли даромадлар	Таърифлар
1	Ўзбекистон Республикаси Марказий банки ва бошқа банклардаги ҳисобварақлар бўйича даромадлар	Марказий банк ва бошқа тижорат банкларида турли ҳисобварақлар бўлиши мумкин. Лекин улардан Ўзбекистон Республикасида фақат депозит ҳисобварақлардаги маблағлар даромад келтиради. (тижорат банклари бухгалтерия ҳисобварақлар режасида 40200-40400 ҳисобварақлар).
2	Кредитлардан олинган фоизли даромадлар	Берилган кредитларнинг барчаси, шу жумладан Марказий банк ва бошқа тижорат банкларига берилган киска ва узоқ муддатли кредитлар бўйича фоизли даромадлар (тижорат банклари бухгалтерия ҳисобварақлар режасида 41400-44700 ҳисобварақлар).
3	Давлат облигацияларидан олинган даромадлар	Харид қилинган давлат облигацияларидан, унга кўраётган фойзда олинмаган даромадлар (тижорат банклари бухгалтерия ҳисобварақлар режасида 44801-44805 ҳисобварақлар).
4	Бошқа қимматли қоғозлар билан амалга оширилган операциялардан олинган даромадлар	Қимматли қоғозларга қилинган инвестициялардан дивиденд тариқасида олинган даромадлар, қимматли қоғозларни қайта сотишдан баҳолар фарқидан олинмаган даромадлар, қимматли қоғозлар билан РЕПО операцияларидан олинмаган даромадлар (тижорат банклари бухгалтерия ҳисобварақлар режасида 40600, 40700, 40800, 44813, 44817, 44894 ва 45000 ҳисобварақлар).
5	Факторинг операцияларидан олинган даромадлар	Сотиб олинган мажбуриятлар бўйича даромадлар (тижорат банклари бухгалтерия ҳисобварақлар режасида 41000-41200 ҳисобварақлар).
6	Лизинг операцияларидан олинган даромадлар	Асосий воситаларни учинчи шахсларга сотиб олиб беришдан олинмаган даромадлар (тижорат банклари бухгалтерия ҳисобварақлар режасида 45100 ҳисобварақлар).

Тижорат банклари фоизсиз даромадлари тавсифи

№	Фоизсиз даромадлар	Таърифлар
1	Воситачилик ва бошқа хизматлардан олинган даромадлар	Марказий банк ва бошқа тижорат банкларига кўрсатилган хизматлар, воситачилик учун даромадлар, мижозларга инкассо операциялари бўйича олинган даромадлар, аккредитив ва акцептлар бўйича воситачилик даромадлари, кафолат ва кафилликлар учун олинган даромадлар ва бошқалар. (тижорат банклари бухгалтерия ҳисобаварақлар режасида 45201-45294 ҳисобварақлар).
2	Валюта операцияларидан кўрилган даромадлар	Спот, форвард, фьючерс, опцион ва своп операцияларидан олинган даромадлар (тижорат банклари бухгалтерия ҳисобаварақлар режасида 45401-45405 ҳисобварақлар).
3	Бошқа операциялардан олинган фоизсиз даромадлар	Тижорат операцияларидан олинган даромадлар, қарам ва шўъба корхоналардан оладиган даромадлари, асосий воситаларни ижарага бериш ёки сотишдан олган даромадлари ва бошқалар (тижорат банклари бухгалтерия ҳисобаварақлар режасида 45600, 45700, 45800, 45900 - ҳисобварақлар).

16

Банк харажатларининг таснифланиши.

17

Тижорат банки харажатлари ва уларни тузилиши.

Харажат турига қараб олти гуруҳга бўлинади:

- операцион.
- банк фаолиятини таъминлаш
- банк персоналига тўлаш.
- солиқ тўлаш
- махсус резервлар
- бошқалар.

18

Тижорат банклари молиявий ҳолатини таҳлил қилишда қўлланиладиган маълумотлар манбалари			19
Ташқи маълумотлар	а) Қонунчилик ва идоравий меъёрий ҳужжатлар	Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармонлари ва Қарорлари, Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари, Марказий банк ва бошқа идораларнинг меъёрий ҳужжатлари	
	б) Матбуотда чоп этилган ҳисоботлар	Чоп этилган статистик тўпламлар, молиявий ҳисоботлар ва ихтисослаштирилган ҳисоботлар	
Ички маълумотлар	в) Бошқа манбалар	Бизнес маълумотномалар, ишончлилик ва кредитга лаёқатлилик рейтинглари, молия бозори (кредит, валюта, фонд) мутахассислари прогнозлари	
	а) Умумий ва ихтисослаштирилган ҳисоботлар	Умумий ва ихтисослаштирилган ҳисобот маълумотлари (статистик, бухгалтерия, оператив)	
	б) Аудиторлик текшириш натижалари	Аудиторлар хулосалари ва ҳисоботлари, тушунтириш хатлари, тафтиш маълумотлари, кузатишлар ва йиғилишлар маълумотлари	
	в) Бошқа аналитик маълумотлар	Қарз олувчиларнинг молиявий ҳолатлари борасидаги маълумотлар, банк фаолияти алоҳида соҳаларининг таҳлили	

Тижорат банкларининг молиявий ҳолатини тавсифловчи кўрсаткичлар					20
Кўрсаткичлар	Ҳисоб-китоб формуласи	Ўрнатилган оптимал меъзон	Изоҳ		
Соф фойда/даромад (ёки харажат)	Сф/Д	Min 0,20	Коэффициент даромаднинг қанча қисми соф фойдани ташкил этаётганини кўрсатиб беради		
Банк харажатлари/банк даромадлари	Х/Д	Min 0,80	Банк харажатлари даромадларнинг қанча қисмини ташкил этаётганини кўрсатиб беради		
Фоишли харажатлар/фоизли даромадлари	Фх/Фд	Min 0,60	Кредит операциялари бўйича фоизли харажатлар фоизли даромадларни қанчалик қоплаётганини кўрсатиб беради		
Соф фойда/активлар ROA	Сф/А	Min 0,005 max 0,010	Активларни қанчалик самарали ишлаётганини кўрсатади		
Соф фойда/капитал ROE	Сф/К	Min 0,10	Капиталнинг самардорлигини аниқлайди		

<p>Замонавий банк хизматлари қуйидаги ўзига хосликларга эга бўлиб, ушбу хусусиятлари билан аъъанавий банк хизматларидан фарқ қилади:</p> <ul style="list-style-type: none"> • замонавий банк хизматларини кўрсатиш масофадан туриб амалга оширилади; • банк хизматлари замонавий компьютер ва ахборот технологиялари асосида амалга оширилади; • аксарият ҳолларда мижозларнинг ўзлари операционист вазифасини бажариб, операциялар банк ходимлари иштирокисиз бажарилади; • макон ва вақт танламайди, яъни дунёнинг исталган нуқтасидан ҳамда исталган вақтда ушбу банк хизматларидан фойдаланиш мумкин. 	21
---	----

Банк ҳисобварақларига масофадан хизмат кўрсатиш тизимлари – бу мижознинг масофадан берган топшириқларига асосан (дистанцион) банк хизматларини тақдим этиш технологиялари ҳисобланади ҳамда компьютер ва телефон тармоқлари орқали амалга оширилади.

22

Банк ҳисобварақларига масофадан хизмат кўрсатиш тизимлари – бу мижознинг масофадан берган топшириқларига асосан (дистанцион) банк хизматларини тақдим этиш технологиялари ҳисобланади ҳамда компьютер ва телефон тармоқлари орқали амалга оширилади.

Масофавий банк хизматлари кўрсатишни банккомат ва инфокиоскларсиз тасаввур этиб бўлмайди. Фойдаланиш содда бўлган ушбу ускуналар бугунги кунда мижоз ва кассир ўртасидаги анъанавий муомалага чек қўйиб, ўзига хос мини-банк офиси вазифасини ўтамоқда. Ҳозирги пайтда банккоматлардан нафақат нақд пул ечиб олиш, хорижий валютани алмаштириш, банк пластик карталарига маблағ қўйиш, балки улар орқали товар ва хизматлар бўйича турли тўловларни амалга ошириш мумкин. Шунинг қайд этиш ўринлики, мижозлар исталган банкнинг банккомат ва инфокиоскларидан фойдалана оладилар.

Масофавий технологиялар мижозга банк хизматларидан фойдаланишда **максимал қулайлик** ва банк билан ишлаш жараёнида вақт ҳамда **молиявий харажатларни минималлаштириш** имконини беради.

Масофадан хизмат кўрсатиш тизими мижозларга тақдим этилаётган хизматларнинг характерига кўра **икки** турга бўлиш мумкин:

- **информацион;**
- **транзакцион.**

Информацион банкинг мижозларга молиявий маълумотларни тақдим этишга йўналтирилган бўлса, транзакцион банкинг молиявий операцияларни амалга оширишга имконият яратади.

Масофавий банк хизматларининг асосий тамойили мижоз ва банк ўртасида турли ахборотларнинг масофадан алмашинуви ҳисобланади. Бунда банк томонидан мазкур амалиётнинг хавфсизлиги таъминланади.

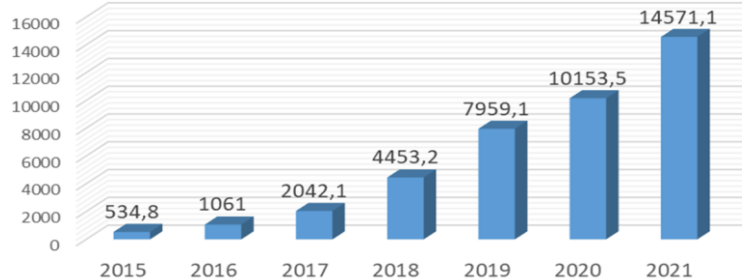
23

Банк ҳисобварақларига масофадан хизмат кўрсатиш тизимларининг турлари:

24

Банк-Мижоз – бу компьютер орқали амалга ошириладиган тизим бўлиб, бунда мижознинг компютери махсус дастур ўрнатилади. Ушбу дастур компютерда барча мижоз маълумотларни сақлайди (асосан тўлов ҳужжатлари ва ҳисобварақлардан кўчирмалар). Банк ва мижознинг компютери ўртасида модем орқали тўғридан-тўғри алоқа амалга оширилади.

Интернет-банкнинг – бу мижозларнинг депозит ҳисобварақларини, жумладан банк карталарига очилган ҳисобварақларини, интернет орқали бошқариш ҳуқуқини берувчи тизимдир. Бу хизмат тури мижознинг масофадан банк билан боғланган ҳолда реал вақт давомида тўловларни ўтказиш учун мўлжалланган тизимдир. Фойдаланувчи тизимга веб-браузер орқали кирилади. Интернет-банкнинг тизими банкнинг веб-серверда жойлаштирилади. Фойдаланувчи банкнинг веб-сайтида барча ўз маълумотлари (тўлов ҳужжатлари ва ҳисобварақлардан кўчирмалар)ни кўриб чиқиш имкониятига эга.

1-расм. Банк ҳисобварақларига масофадан хизмат кўрсатиш тизимларидан фойдаланувчилар сони динамикаси (минг донада).

1-расм маълумотларидан банк ҳисобварақларига масофадан хизмат кўрсатиш тизимларидан фойдаланувчилар (мобил иловалар, интернет-банкнинг, смс тўлов) сони 2021 йил 1 январ ҳолатига 14571 094 тани ташкил қилади. Бунинг асосий сабаби сифатида бугунги кунда аҳоли тижорат банкларининг мобил илова дастурларидан кенг фойдаланиб келаётганлиги билан изоҳланади.

25

Мобил банкнинг тизими интернет-банкнинг технологияси асосида яратилади.

SMS-банкнинг – бу банк мижозларга уларнинг депозит ҳисобварақларидаги ҳамда банк карталарига очилган ҳисобварақларидаги операциялар ҳақида SMS кўринишдаги маълумотларни олиш тизимидир. Ҳисобварақидан маълумот олиш учун мижоз банкнинг махсус телефон рақамига белгиланган SMS-сўровни юбориш керак.

26

Интернет-банкнинг хизмати орқали мижоз ўз иш жойида ёки бошқа ўзига қулай шароитда:

- тўловларни ўтказиш;
- тўлов ўтиши босқичларини кузатиш;
- барча ҳисоботларни олиш каби амалиётларидан исталган вақтда фойдаланиш имкониятини яратади.

Интернет-банкнинг орқали мижоз ўз иш жойидан интернет орқали банк сайтга уланиб, ўз ҳисобрақамига тушаётган пулларни кўриши ва пул ўтказмаларини тайёрлаб банкка узагиши мумкин бўлади.

27

2-расм. Банк ҳисобварақларига масофадан хизмат кўрсатиш тизимларидан фойдаланувчиларнинг турлари бўйича динамикаси (минг донада).

Жисмоний шахсларга банк хизматларини масофадан кўрсатиш йигирма баробар ошган. Юридик шахслар ва якка тартибдаги тадбиркорларнинг масофавий банк хизматларидан фойдаланиш кўрсаткичи 2020 йилга нисбатан пасайиб 822 518 тани ташкил қилган.

Мижоз учун SMS-банкниг хизмати қуйидаги амалларни бажариш имкониятларини берилади:

- ҳисобварағига келиб тушган маблағлар;
- ҳисобварағидан қилинган харажатлар;
- ҳисобварақ баланси;
- кун давомида ўтказилган банк операциялари ҳақида оператив маълумот олиш.

Бугунги кунда аҳоли тижорат банкларининг мобил илова дастурлари орқали реал вақт режимида картадан картага пул ўтказиш (P2P) операцияларини бажариш, солиқ, бюджет, коммунал ва бошқа тўловларни амалга ошириш, микроқарз олиш ва кредитларни сўндириш, онлайн омонатларни расмийлаштириш, депозит ҳамда ссуда (кредит) ҳисобварақларини масофадан очиш, халқаро банк карта ҳисобварағидан тўловларни амалга ошириш, онлайн конверсия операцияларини амалга ошириш ва бошқа масофавий банк хизматларидан кенг фойдаланмоқда.

Ўз навбатида, корхона ва ташкилотлар учун банк ҳисобварақларини масофадан бошқариш тизимлари орқали реал вақт режимида банк ҳисобварақларидаги маблағларни тасарруф этиш ва тўловларни амалга ошириш, валюта маблағлари сотиб олиш (конвертация) учун буюртманомани электрон шаклда хизмат кўрсатувчи банкка юбориш, ойлик иш ҳақи ва унга тенглаштирилган тўловларни ўтказиш учун электрон кайдномани банкка узатиш ва бошқа хизматлардан фойдаланиш бўйича имкониятлар яратилган.

3-modul Xalqaro globallasuv va milliy bank-moliya tizimi o'rtasida raqobat muhining shakllanishi jarayonlarida vujudga kelayotgan muammolar mavzusi bo'yicha amaliy mashg'ulotlar ma'lumotlari

3-мавзу. Халқаро глобаллашув ва миллий банк-молия тизими ўртасида рақобат муҳитининг шаклланиши жараёнларида вужудга келаятган муаммолар
Режа:

Халқаро глобаллашув ва миллий банк-молия тизими ўртасида рақобат муҳитининг шаклланиши жараёнларида вужудга келаятган муаммолар.

Банк тизимида тўлов ва ҳисоб-китоб операцияларини амалга оширишдаги мавжуд муаммолар;

Халқаро банк ишида фойдаланиладиган банк операциялари ва хизматларини миллий банк тизимига жорий этишдаги мавжуд муаммолар;

Техника, технологиялар ва жамоат тузумининг ривожланиши билан боғлиқ бўлган айрим ҳолатларни бир четга қўйиб туриб, биз жиддий эътиборга лойиқ бўлган муҳим бир ғояни тушуниб етамиз. Бу ғоя дастлаб Й.Шумпетер томонидан илгари сурилган, сўнгра кузатилаётган иқтисодий фаоллик ўзгаришлари қайсидир тарзда техника, технология ва ташкилий ўзгаришлар билан боғлиқ деган фикрга айланди.

Шумпетер Й. Теория экономического развития: Исследования предпринимательской прибыли, капитала, кредита и цикла конъюнктуры. - М.: Прогресс, 1982.-67 с.

2

Банк соҳасидаги ўзгаришлар йўларини белгилаб берувчи инновацион ривожланишнинг асосий йўналишларини хорижий манбаларига кўра унга гуруҳга бирлаштирилиши мумкин.

Биринчидан, молия бозорлари глобаллашувини – молиявий хизматларнинг бир турдаги бозорига ўтишини белгилаб беради.

Иккинчидан, миллий молия бозорларини эркинлаштириш ва тартибга солмаслик – банкдан ташқари янги рақобатчиларнинг (янги банк технологияларини етказиб берувчилар, телекоммуникация фирмалари, супермаркетлар ва б.) пайдо бўлишига хизмат қилади.

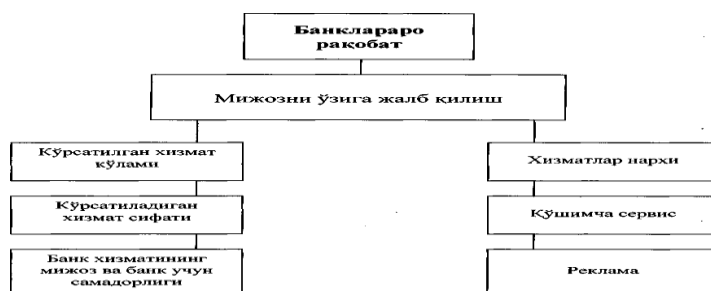
Учинчидан, жаҳонда интеграциялашган технологик тизимларга (Интернет) ўтиш – умумий глобал тармоқни шакллантириш имконини беради.

3

"Рақобат - бозор иқтисодиёти иштирокчиларининг ўз манфаатлари юзага чиқариш учун бир-бири билан кураши, уларнинг ўзаро беллашувидир". Банклараро рақобат ҳам ҳар бир банк томонидан ўз манфаатларини юзага чиқариш учун яъни фойда олиш учун курашдан иборатдир. Шундай экан, банклараро рақобат авваламбор мижоз учун курашдан иборат бўлади. Қайси банкнинг мижозлари кўп ва обрўли бўлса ўша банкнинг ўз манфаатларини юзага чиқариш имкониятлари юқоридир.

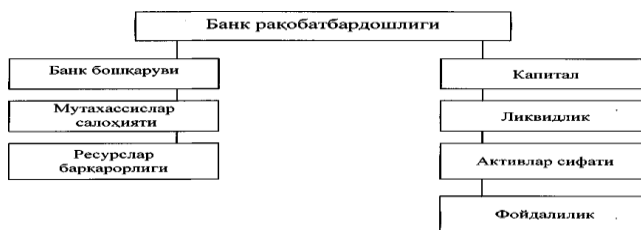
4

Мижоз учун кураш ва унга таъсир этувчи факторларини қуйидаги чизмада кўришимиз мумкин(1-чизма).

5

Банклараро рақобат кураши шароитида рақобатбардошлик муҳим аҳамият касб этади. "Рақобатбардошлик - бу рақобатга чидамли бўлиш, унда ғолиб келиш қобилиятига эга бўлишдир.

2-чизма. Банкларнинг рақобатбардошлигига таъсир этувчи омиллар.

6

Рақобатнинг зарурлиги банк фаолиятининг барча йўналишларида мукамал сиёсатнинг мавжудлигини тақозо этади.

Банклараро рақобат муҳитининг тўлик шакллантирилмаганлиги банклар томонидан аҳолига ва корхоналарга кўрсатилаётган хизматларнинг турлари ва сифатини ошириш жараёнига салбий таъсир қилади.

Банклараро рақобатлардан бири тижорат банкларининг ҳисоб-китоб тўлов механизми фаолиятини таъминлаш ҳисобланади, чунки корхоналар орасидаги ҳисоблашишларнинг асосий қисми нақд пулсиз ҳисоб-китоб орқали амалга оширилади.

Рақобат натижасида тижорат банкларининг ривожланган босқичдаги фаолият доирасида универсаллаштириш анъанаси кузатилмоқда.

Рақобат банкларни тезлик билан уларнинг асосий операцияларини тўлдирувчи ноанъанавий молиявий хизматлар турини ривожлантиришга олиб келади.

Барча тижорат банкларининг бажарадиган операциялари деярли бир хилдир

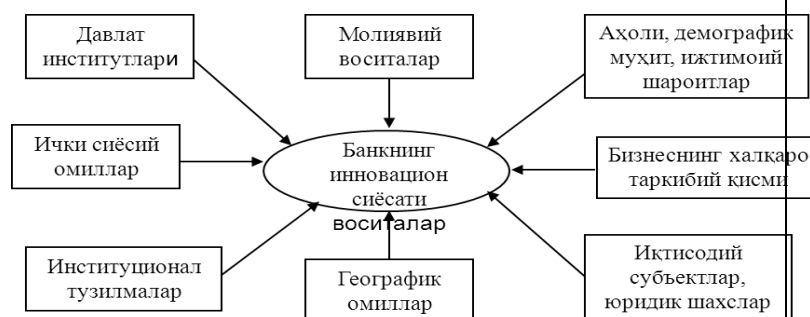
7

Бу банк раҳбариятининг тизимида рўй бераётган ички ва ташқи ўзгаришларга тезкор жавоб қайтариши, қуйидаги омилларга асосланадиган қарорлар қабул қилиши билан таъминланади:

- банк фаолияти кўлами;
- банк фаолияти ҳажми, миқдорларга хизмат кўрсатиш сифати, уларга мос келувчи эҳтиёжлар ва бозор ўзгаришлари суръати ўртасидаги мувофиқлик;
- банкнинг ресурслар базаси имкониятлари ва инновацион фаолият ҳажмининг нисбати;
- банкнинг асосий ресурсларини турли ҳилдаги инновацион ривожланиш дастурлари ўртасида тақсимлаш ва қайта тақсимлаш;
- банк хизматлари бозорида банк фаолиятини ривожлантиришнинг истикболли йўналишлари;
- банкнинг инновацион ғояларини муайян ишланмаларга айлантира олиш қобилияти.

8

Тижорат банкининг инновацион сиёсатига таъсир этувчи омиллар

9

- Халқаро банк тушунчаси ва уни назарий томонларини ўрганиш бўйича бир неча асрлардан бери иқтисодчи олимлар фаолият олиб борадилар. Масалан, Россия Молия Академияси профессори Е.Жарковскаянинг фикрига кўра, халқаро банклар – жаҳон иқтисодиётининг ўзига хос "қон томири" бўлиб, уларсиз замонавий жаҳон хўжалик механизмини тасаввур қилиш мумкин эмас. Бу тизимни турли хўжалик субъектлари, халқаро компаниялар, чет эл инвесторлари шакллантириб, пул ва унга тенглаштирилган қиймат ресурслари муомалада бўлади.

Халқаро банк фаолиятининг ривожланиш омиллари.

- Ҳозирги банк амалиётида банк турини белгилайдиган иккита асосий мезон қўлланилади:
- Ресурсларни жамлаш усули - ўз бўлимларига эга ва ўз бўлимларига эга бўлмаган, ссуда сармоялари бозорларида (банклараро, пуллик, облигацияли) маблағларни жалб этувчи банклар ана шу усулга қараб фаркланади;
- Банкларнинг фаолият соҳаси — миллий ёки халқаро ҳажмда, яъни (норезидентлар билан банк операцияларининг ҳажми баланси умумий суммасининг 1/3 қисмидан ортиқ бўладиган ҳолатда).
- Кўрсатилган мезонлар банк мижозлари таркиби, маҳсулотлар ва хизматлар туркуми, шунингдек, унинг ташкилий тузилмасини шакллантиришда белгиловчи омиллар ҳисобланади.

Европалик иқтисодчиларнинг баҳосига кўра, рақобатчиликнинг беш омили амал қилади. Кўрсатилган омилларнинг таҳлили натижасида рақобатга қобилиятлилиқ белгилари белгиланади, бундай белгиларга қуйидагилар қиради:

- * Банк сектори ичидаги рақобатчиликни (банк иши соҳасидаги ихтисослашувни) белгилаш. Банк товарлари ва хизматлари бозорларига ёки таъсир кўрсатиш зоналарига кириб боришларнинг чекланишларини белгилаш орқали мувозанатга эришилади;
- * Янги рақибларнинг пайдо бўлиши мумкинлигини ўрганиш;
- * Маҳсулотлар ўрнини босувчи товарларни таклиф қилишларни баҳолаш (беvosита молиялаштириш билан билvosита молиялаштириш ўртасидаги рақобатчилик);
- * Ишончли мижозлар базасини сақлаб қолишга интилувчи банк билан операциялардан фойда ола билладиган «кучли» мижоз омилини баҳолаш.
- Банк ўз фаолиятини режалаштиришда ўзининг кучли томонларини аниқлайди:
- * хурмат-эҳтиромга сазовор нуфуз;
- * қайишқоқ ташкилий тузилма ва менежмент хизмати;
- * сифатли фаолиятни таъминлашнинг техник усулларини моҳирона эгаллаганлик;
- * агентликларнинг кенг тармоқларига эга бўлиш ва бошқалар..

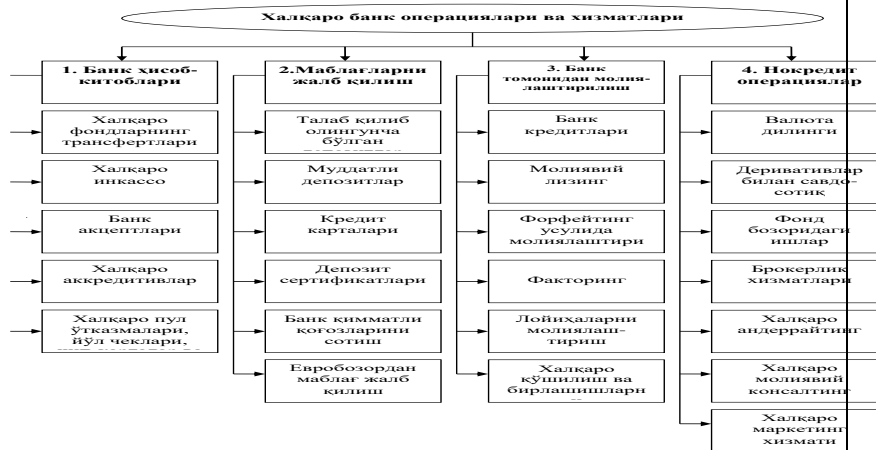
- Банкларнинг позицияни танлашининг ҳар хил вариантлари: етакчи бўлиш, етакчилик қилишга даъвогарлик, ўрта ҳоллик ҳолатида бўлиши мумкин.
- Етакчи бўлишдан мақсад банк фаолиятининг аниқ соҳасида биринчилардан бири бўлиш ниятидан иборат бўлади. Банклар мақсадга эришганидан кейин эгаллаган ўрнини сақлашга интилишади. Етакчи позицияси муваффақиятнинг асосий омили ҳисобланиб, кенг миқёсдаги таниқлилиқ, муносиб имиджни келтирадики, бу нафақат потенциал мижозларни, шу билан бирга банк ходимларини ҳам рағбатлантиради, бунда ходимлар ўз кучларини қўйилган мақсадларга эришиш учун сафарбар қилишади.
- Банк етакчилик ҳолатини сақлаб қолиш учун ривожланиш, позицияларни ҳимоя қилиш сиёсатини ўтказиши зарур.

Халқаро банк операцияларининг турқумланиши. Янги банк хизматларининг пайдо бўлиши, турлари ва уларни жорий қилиш йўллари.

- Етакчилик қилишга даъвогар олдиндан тайёргарликни ўтказар экан, етакчига ҳужум уюштиради. Ёппасига ҳужум амалга оширилади, бунда етакчи қатнашадиган ҳамма бозорлардаги позицияларни эгаллаб олиш учун барча воситалар: тажовузкор реклама кампаниялари, нарх-наво қирғинлари ва бошқалар сафарбар қилинади.
- Баъзан ҳаракатларнинг «партизанча» усуллари ишга солинади. Етакчилик қилиш учун даъвогар етакчининг фақат заиф позицияларига ҳужум қилади, «парчалаб ташлаш» стратегиясидан максимал фойдаланади. «Етакчилик қилиш учун даъвогарлик таваккалчилик билан боғлиқ, чунки етакчи қаршилик кўрсатади. Шу сабабли тайёргарлик ишлари босқичига катта эътибор қаратилади.

Молиявий-иқтисодий тангликлар оқибатларини ўзида синаб кўрган ривожланган мамлакатлар амалиёти шунини кўрсатадики, танглик шароитидаги банк фаолиятини режалаштиришда қуйидаги тамойилларга риоя қилиш зарур:

- * ҳаракатларнинг ҳужумкорлиги (эсон-омон қолиш учун муҳим бўлган муаммоларни биринчи навбатда, сўнгра — муҳимларини ва бошқаларни ҳал қилиш);
- * устувор йўналишларни белгилаш (муаммоларнинг бир тизимда қайд қилиниши). Банкииш узлуксиз фаолият курсатиши жараёнини куллаб-қувватлашга бевосита таъсир курсатадиган заиф бугинлар ва жиддий элементларни белгилаш, аниқ, вақтли муддатларни белгиллаган ҳолда изчил хатти-ҳаракатларнинг пухта режасини тузиш;
- * дастурлар, моделлар, сценарийларни ишлаб чиқиш (реал имкониятлар ва ахволнинг салбий томонга қараб узгаришини ҳисобга олиш асосида);
- * қарзларнинг тартибга солинишига таъсир қиладиган ташқи ва ички омиллар устидан доимий назоратни амалга ошириш, узгартиришларни уз вақтида киритиш.

Корреспондентлик муносабатлари ва банк ҳисоб-китоблари технологияси

- **Банк тўловлари технологияси** иккита операциядан иборатдир:
  - 1) банк-корреспондентга хабар (авизо) жўнатиб, маълум юридик ва жисмоний шахсга маълум суммани ўтказиш бўйича топшириқнома бериш орқали;
  - 2) тўлик ҳисоб-китоб, яъни пулни (трансферни) амалда ўтказиб беришдан иборатдир.
- Узил-кесил ҳисоб деганда – тўловчи (мисол учун, импортёр фирманинг) ҳисобидан корреспондент банкнинг ҳисоби орқали олувчи (мисол учун, экспортёр фирмани) ҳисобига пул маблағини ҳаракати ёки келиб тушишига айтилади. Пул маблағларини ўтказиб бериш жуда ҳам камдан-кам ҳолатларда нақд валютани ҳаракати билан амалга оширилади. Ҳамма вақт ҳам пул ўтказиб беришлар оддий бухгалтерия ёзувлари шаклида ўз тимсолини топади. Сотиб олувчи, яъни тўловчи ҳисобидан пул чиқарилади (уни ҳисоби дебетланади), сотувчи, яъни пул олувчининг ҳисоби (кредитланади), яъни пул унга ёзилади.

Янги банк хизматларининг пайдо бўлиши, турлари ва уларни жорий қилиш йўллари

- Кейинги йилларда янги банк технологияси бўйича молиявий-информация тарқатилиши яна ҳам кенг авж олмоқда. Бўлимлари бўлмаган телефон банклар ривожланмоқда (мисол учун, Буюк Британиядаги First Direct банки), бунда мижоз банк ходими билан шахсан кўришмасдан ҳисоб очиши ва операцияларни амалга ошириши мумкин. Бу ҳолатда мижоз банкни қайда жойлашганлиги, банкирнинг ёки мижозларнинг кимлигига қаралмайди.
- Интернет- банк фаолиятида истиқболли турларидан бирига айланиб бормоқда. Унинг асосий афзаллиги тезлик ва арзон хизмат кўрсатишдан иборатдир. Интернет орқали банк хизматини кўрсатиш таннархи, анъанавий хизмат кўрсатиш таннархи билан солиштирганда 8-10 баробар камаяди.

V. MUSTAQIL TA'LIM MAVZULARI

Mustaqil tayyorgarlik uchun mavzular:

- O'zbekiston respublikasining bugungi kundagi bank tizimi va uning asosiy operatsiyalari.
- Tijorat banklari kapitaliga qo'yilgan talablar.
- O'zbekiston respublikasi Markaziy banki tomonidan tijorat banklarini nazorat qilish va faoliyatini tartibga solish instrumentlari.
- Tijorat banklarining bugungi kundagi faoliyatini takomillashtirish muammolari.
- Hisob-kitob operatsiyalarining iqtisodiy mazmuni va mohiyati.
- Bank elektron to'lov tizimi. Bank plastik kartochkalari bilan hisob-kitoblar.
- Faktoring hisob-kitoblar mohiyati. Faktoring turlari va ularga xarakteristika.
- Tijorat banklarining mablag'lari va ularning tarkibiy tuzilishi.
- Banklarning passiv operatsiyalari.
- Tijorat banklari kredit potentsialini tuzilishi.
- Tijorat banklari kapitali va ularni tarkibi.
- Markaziy bank tomonidan tijorat banklari kapitaliga qo'yilgan talablar.
- Kapitalni yetarlilik kursatgichi.
- Tijorat banklar faoliyatida depozit operatsiyalarini ahamiyati va tashkil qilish qoidalari.
- Banklarning moliya bozorida oladigan mablag'lari va ularni kupaytirish yullari.
- Bank kredit potentsialiga ta'sir qiluvchi omillar va ularni boshqarish.
- Tijorat banklarining aktiv operatsiyalari va ularni tarkibiy tuzilishi.
- Bank aktivlarning risk va daromad darajasi bo'yicha tavsifi.
- Banklarning kredit operatsiyalari va ularni takibiy tuzilishi.
- Tijorat banklari kredit portfeli, uning bahosi va boshqarilishi.
- Tijorat banklar tomonidan zamonaviy kreditlashtirish tizimi.
- Tijorat banklarining kredit siyosatini namoyon qiluvchi omillar.
- Kredit berish tamoyillari va ularning qisqacha tavsifi.
- Kredit ta'minoti va uni hozirgi kundagi mavjud muammolari.
- Bank ssudalari, garov va qimmatbaho qog'ozlarni ta'minlash formalari va ko'rinishlari.
- Veksellardan, faktoringli operatsiyalardan va shu kabilardan foydalanish mexanizmi va tartibi.
- Bank ssudalarini ta'minlash shakllari va turlari.
- Jahon moliyaviy inqirozi sharoitida respublikada moliyaviy bozorning roli.
- Moliyaviy bozor va bunda tijorat banklarining roli.
- Qimmatbaho qog'ozlar bozorini tuzulishi va qatnashchilari.
- Banklarning qimmatbaho qog'ozlar bo'yicha tijorat va investitsion operatsiyalari.
- Bank qimmatbaho qog'ozlarni emitenti sifatida, banklarning emission ta'sis faoliyatini tashkil etish.
- Qimmatbaho qog'ozlar bo'yicha banklarning vositachilik operatsiyalarini mazmuni.
- Banklarning brokerlik operatsiyalarini amalga oshirish qonunlari.
- Tijorat banklarining qimmatbaho qog'ozlar bilan aktiv operatsiyalari va ularni turkumlanishi.
- Tijorat banklari investitsiya operatsiyalarining tuzilishi va ularni bank daromadini oshirishdagi roli.
- Valyuta munosabatlari va valyuta operatsiyalari.
- Valyuta munosabatlari tizimida banklarning o'rni, valyuta operatsiyalarini olib borishda banklarning huquqi, banklarni valyuta operatsiyalarini litsenziyalash tartibi.
- Halqaro valyuta qonunchiligi. O'zbekiston Respublikasi valyuta qonunchiligi.
- Tijorat banklari tomonidan valyuta operatsiyalarini o'tkazish tartibi.
- Tijorat banklari tomonidan mijozlarni chet el valyutasida kreditlash tartibi.
- Halqaro hisob-kitoblar va uning respublika tijorat banklari tomonidan ishlatiladigan asosiy shakllari.
- Bank operatsiyalari risklari va ularni paydo bo'lish sabablari.
- Banklar tavakkalchiligining klassifikatsiyasi va ularga tavsif.

- Bazel talablari va ularning bank tizimidagi ahamiyati.
- Qarz oluvchilar bilan bog'liq bo'lgan tavakkalchilik.
- Kredit tavakkalchiligidan himoyalaniшни ta'minlovchi omillar.
- Naqd pulsiz hisob-kitoblar sohasida bank tavakkalchiligi va uning turlari.
- Tijorat banklari risklarini baholash va boshqarish usullari.
- Tijorat banklari tavakkalchiligi boshqarish vositalari.
- O'zbekistondagi tijorat banklarda vujudga keladigan risklar.
- Respublikabank tizimida bank tavakkalchiligining sug'urtasini rivojlantirish muammolari va istiqbollari.
- Bank balansi likvidliligi va to'lov qobiliyati tushunchasi.
- Bank nazoratini takomillashtirishda xorij tajribasi.
- Tijorat banklari balansi likvidliligi kursatgichlari.
- Markaziy bank tomonidan tijorat banklari likvidliligi va to'lov qobiliyatini tartibga solish.

VI. GLOSSARIY

Termin	O‘zbek tilidagi sharhi	Ingliz tilidagi sharhi
Balans usuli - balance method	O‘zaro bog‘liq ko‘rsatkichlarning bog‘lanishini va muvofiqlashtirilishini ta’minlash uchun foydalaniladigan usullar yig‘indisi tushuniladi.	The collection of methods which is used in order to provide the connection and appropriation of mutual related indicators
Baho - price	Tovar qiymatining pul orqali ifodalanishi.	The expression of the value of goods through money
Valyuta kursi - exchange rate	mamlakat pul birligining boshqa mamlakat pul birligida ifodalangan bahosi.	The expressed value of country’s currency in other country’s currency
Dastur - Program	bu hodisa rivojining maqsadli yo‘nalishlari va ularga erishishning rejalashtirilayotgan yo‘llari tizimi.	It is a system of achieving and development ways of the event
Direktiv rejalashtirish – directive development	manzilli topshiriqlarni belgilash va ularni bajarish uchun zarur bo‘lgan resurslarni reja ijrochilari o‘rtasida taqsimlash orqali amalga oshiriladi.	Determining tasks address assignment and allocating necessary resources on given address tasks
Foiz – percent	daromad, o‘z mulkining boshqa jismoniy va huquqiy shaxslarga foydalanishga berish va shundan foyda olish.	Income, giving own property to other physical and legal persons in order to get profit
Foiz stavkasi – interest rate	kredit yoki qarz stavkasi kapitali evaziga to‘lovni foiz ko‘rsatkichi. Odatda, qarzga olingan pul belgisini bir birligiga to‘g‘ri keladigan yillik to‘lovni aks ettiradi.	The proportion of a loan that is charged as interest to the borrower, typically expressed as an annual percentage of the loan outstanding
Import – import -	mamlakat ichki bozorlarida sotish uchun chet el mollarini, kapitalini va texnologiyasini olib kelish. U xalq xo‘jaligi, vaqtni tejash, xalq yehtiyojini qondirish vazifalarini muvaffaqiyat bilan hal qilishga ko‘maklashadi.	for foreign goods sold on the domestic market of the country, to bring capital and technology. He said the national economy, to save time, help us to successfully solve the

		needs of the people.
Investitsiya – investment -	ishlab chiqarishni rivojlantirish maqsadida mamlakat yoki chet ellarda iqtisodiyotning turli tarmoqlariga uzoq muddatli kapital kiritish. Uning moliyaviy va real turlari mavjud.	the country or abroad in order to improve the production of long-term capital investments in various sectors of the economy. Its financial and real types.
Indekslar – Indexes -	YaIM deflyatorlari – YaIM ko'rsatkichlarini solishtirma narxlarda aks ettirish uchun ishlatiladigan indekslar guruhi, bularga narxlarni agregat indeksi, YaIM deflyatori narxlari indeksi, iste'molchi narxlar indeksi, shuningdek maxsus tashkil qilingan indekslar kiradi.	Reduced used to reflect on the GDP figures for comparable prices indexes, including the aggregate of the prices index, the GDP deflator price index, the consumer price index, as well as specialized indices.
Inflyatsiya – inflation -	pulning qadrsizlanishi, muomaladagi pulning qadrsizlanishi, pul massasining tovarlar massasidan ustunligi natijasida tovar bilan ta'minlanmagan pullarning paydo bo'lishi. Inflyatsiya tovar bahosining ochiqchasiga va yashirin ravishda oshib ketishiga olib keladi.	inflation, the devaluation of money in circulation, the money supply is provided with the goods as a result of the rule of mass emergence of money. Commodity price inflation leads to increased openly and secretly.
Inflyatsiya darajasi – The inflation rate -	ma'lum vaqt ichida (oy, yil) narx darajasi foiz o'zgarishi.	within a certain period of time (month, year) percentage change in the price level.
Iqtisodiy-matematik usullar Economic-mathematical methods	ijtimoiy-iqtisodiy tizimlarni, iqtisodiyotning muvozanatini tahlil qilish, iqtisodiy o'sishni prognoz qilishning o'ziga xos usullarini namoyon etadi.	social and economic systems, the analysis of the balance of the economy, the economic growth projection to show specific methods.
Yig'ma moliyaviy balans – Consolidated financial balance -	bu davlatda yoki muayyan hududda yaratilgan va foydalanilgan moliyaviy resurslar balansi.	in this country, or in the balance and the use of financial resources.
Loyihalash	rejalashtirishning barcha	the final phase of

tirish – design	tartibotlarining yakunlovchi bosqichi. Uning maqsadi barcha darajalar va vaqt gorizontlari indikativ rejalarining loyihalarini ishlab chiqishdan iborat.	the planning procedures. His goal is for all levels and time horizons indicative of draft plans.
Markaziy Bank – Central Bank -	indikativ rejalashtirishda pul-kredit agregatlari va pul-kredit siyosatini asosiy yo‘nalishlari bo‘yicha tahliliy va prognoz hujjatlarini, bank tizimi aktiv va passiv balans ko‘rsatkichlarini, monetarizatsiya darajasi bo‘yicha axborot tayyorlaydi.	indicative planning of the monetary and credit aggregates and the main directions of the monetary policy analysis and forecasting, as indicators of the balance of assets and liabilities of the banking system, prepare the information on the level of monetarizatsiya.
Maqsadlar – goals -	indikativ rejalashtirishda ideal holat yoki rejalashtirish ob‘ektining ma‘lum vaqt oralig‘ida faoliyat ko‘rsatish natijalari sifatida tushunladi.	Indicative planning is the status of the object or planning to operate in a certain period of time results as tushunladi.
Maqsadlar ni shakllantirish – Establishing goals -	bu keyingi harakatlar uchun aniq, tarkiblangan va amalga oshirish uchun yaroqli bo‘lgan me‘yorlar tizimini yaratish.	This next part of the action and the creation of a system suitable for the implementation of the principles.
Moliyaviy rejalashtirish – Financial Planning -	moliyaviy resurslarni hosil qilish, taqsimlash, qayta taqsimlash va iste‘mol qilish jarayonlarini boshqarish.	make sure that financial resources allocation, distribution and consumption processes.
Moliyaviy rejalar tizimi – Plans for the financial system -	umumdavlat va hududiy darajalarda moliyaviy rejalashtirish qiymat ifodasidagi moddiy va mehnat muvazanatini ta‘minlovchi tizim.	national and regional levels in terms of the value of financial planning system that provides material and labor muvazanatini.
Muqobil variant – Alternative -	bu belgilangan maqsadga erishishning boshqa ehtimoliy usullardan farq qiluvchi usuli.	other possible ways of achieving the goal set different way.
Narxlar indeksi – The index of prices	ikki har xil vaqt oralig‘ida tovar va xizmatlarga narxning muvozanatini o‘zgarishini aks ettiruvchi ko‘rsatkich.	two different time periods indicator reflecting the change in the balance of goods and services.

Narxlar korrektirovkasi – Adjustment of the prices -	bozor vaziyati o‘zgarishiga narxlarning moslashuv jarayoni.	The process of change in market prices compatibility.
Normativ prognozning asosiy maqsadi – The main objective of the normative forecast	demografik jarayonlarning ayrim ko‘ngilli holatiga erishish uchun muayyan tavsiyalarni ishlab chiqishdan iborat.	demographic processes in some volunteers develop specific recommendations for the state.
Oldinga qo‘yilgan mahsaddarga erishish – Forward to achieving	xo‘jalik yuritish ob‘ekti xodimlarining shaxsiy va jamoaviy manfaatlarining qoniqishini belgilab beradi.	The object of managing staff determines the interests of individual and collective satisfaction.
Ommaviy baholash – The assessment of the media	aholining alohida guruhlarining sotsiologik tadqiqotlar jarayonida rejalashtirishning qandaydir muammosining mohiyati yuzasidan fikrlarini aniqlash.	special groups of the population, sociological research planning process to identify any views on the nature of the problem.
Prognoz – the forecast -	hodisa rivojining istiqbollari aniqlashga yo‘naltirilgan ilmiy tadqiqot oldindan ko‘ra bilishning bir shakli hisoblanadi.	According to scientific research aimed at determining the prospects for the development of the event in advance is a form of knowledge.
Strategik rejalashtirish mantig‘i – The logic of strategic planning -	bu strategik rejalashtirish muammolarini hal etish bilan bog‘liq tartibotlarning tartibga keltirilgan izchilligi, asoslanganligi.	this is related to the solution of the problems of strategic planning based on the consistency of the procedures.
Ekspert (baholash) yoki evristik usullar – Evaluation (assessment) or heuristic methods -	bilvosita va to‘liqsiz axborotdan, ekspert mutaxassislar tajribasidan, ichki hissiyotdan foydalanishga asoslangan.	indirect and incomplete information, and expert professional experience, based on the use of internal emotions.
Taktik rejalashtirish – Tactical planning -	taktik vazifalarni tanlashni va ma‘lum strategiya va ideal doirasida ularga erishish vositalarini tanlashni nazarda tutadi.	tactical objectives and strategy, and refers to the selection of the ideal means of achieving them.

<p>Tizimli-dasturiy (dasturiy-maqсадli) yondashuv – System software (software-based) approach -</p>	<p>strategik rejalashtirish ob'ektlarining yirik lokal ilmiy, texnik, ijtimoiy, iqtisodiy va boshqa muammolarini hal etishga nisbatan tizimli yondashuvni aniqlashtirish.</p>	<p>strategic planning of large local scientific, technical, social, economic and other problems to a systematic approach to the identification.</p>
<p>Tizimli-multiplikatsion yondashuv (multiplikatsiya – ko'paytirish) – A systematic approach to cartoon (animation) will</p>	<p>samaralari paydo bo'lishi bilan bog'liq jarayonlarni tadqiq etishga nisbatan tizimli yondashuvni aniqlashtirish.</p>	<p>study the effects of the processes associated with the formation of a systematic approach to the identification.</p>
<p>Tizimli-me'yoriy yondashuv – Systematic regulatory approach -</p>	<p>rejalashtirish sub'ektlarining talablarini indikativ rejalashtirishga, uning ob'ektlariga nisbatan (mehnat, moddiy va h.k.) resurslardan optimal tarzda foydalanish bo'yicha tizimli yondashuvni aniqlashtirish.</p>	<p>planning requirements of the indicative planning of subjects, objects (labor, material, etc.) to determine the optimal way to use a systematic approach to resource.</p>
<p>Tizimli-dinamik yondashuv – Systematic and dynamic approach -</p>	<p>indikativ rejalashtirish ob'ektlarini rivojlantirish, sifat xususiyatlarini oshirishga yo'naltirilgan tadbirlarni tadqiq etish, ishlab chiqish va asoslashga nisbatan tizimli yondashuvni aniqlashtirish.</p>	<p>development of indicative planning activities aimed at improving the quality characteristics of the study devoted to the development and feasibility study to determine a systematic approach.</p>
<p>Uzoq muddatli rejalashtirish – Long-term planning -</p>	<p>investitsiyalar va mahsulot ishlab chiqarish dasturlariga mahsulotning muayyan guruhiga xos bo'lgan reja gorizontigacha muayyanlashtiradi va odatda, 10 yilgacha bo'lgan muddatni qamrab oladi.</p>	<p>Investment and production of software products specific to a particular group of horizontal and define the plan usually covers a 10-year term.</p>
<p>O'rta muddatli rejalashtirish vazifalari –</p>	<p>uzoq muddatli rejalashtirish dasturlarini amalga oshirish uchun moliyaviy, iqtisodiy va texnik</p>	<p>long-term planning for the implementation of the programs of financial, economic and technical</p>

Medium-term planning functions -	nuqtai nazardan zamin hozirlashdan iborat.	point of view, prepare the ground.
Qisqa muddatli rejalashtirish maqsadi – The purpose of the short-term planning -	bir oy mobaynida biznesning rivojlanishini nazarda tutish, ishlar natijalari rejalaridan chetga chiqishining butun reja gorizontini rejalashtirishga ta'sirini hisoblab chiqish va ushbu rivojlanishni ixcham boshqarishdan iborat.	the development of business in a month to keep deviations to the plan, the results of the entire planning horizon to calculate the impact of planning and management of the development of this compact.
Ekstrapolyatsiya usuli – Extrapolation method	avvalgi davrlar amaliyotidan kelib chiqib istiqbollarni tuzish.	to conclude, based on the practice of previous periods prospects.
Ekstrapolyatsion usul – The method Ekstrapolyatsion	chiziqli va eksponensial funksiyalardan, ya'ni davr mobaynida aholi sonining o'rtacha yillik absolyut o'zgarishlari to'g'risidagi yoki o'rtacha yillik o'sish sur'atlari to'g'risidagi ma'lumotlardan foydalanishga asoslangan usul.	linear and exponential functions, ie the period, the average annual absolute change or an average annual growth rate method is based on the use of information.
Ekspert baholash usuli – Assessment method -	fan va iqtisodiyotning alohida tarmoqlarida vakolatli mutaxassislar tomonidan berilgan va asoslangan baholar negizida qilingan prognoz.	science and private sectors of the economy have been authorized on the basis of evaluations by experts and based on the forecast.
Eksport – export -	tashqi bozorda tovarlar, xizmatlar va kapitallarni realizatsiya qilish maqsadida chetga chiqarish.	foreign markets for goods, services and capital in order to make the sale.
Pul muomalasi qonuni- Law of money circulation	bu-mamlakatda tovar ayirboshlash uchun xizmat qiluvchi zaruriy pul miqdorini belgilovchi, pul muomalasi harakatini o'rgatuvchi va barcha pullarga taaluqli qonundir.	this is a law that establishes the necessary amount of money that serves for the exchange of goods in the country, teaches the intricacies of money circulation and corresponds to all money.
Pul tizimi- Monetary system	bu-davlat qonunlari asosida pul muomalasini tashqil qilish shaqli hisoblanadi.	it is considered encouraging to externalize the circulation of money under state laws.

<p>Monetar siyosat- Monetary policy</p>	<p>bu-Makroiqtisodiy sharoitlarga ta'sir ko'rsatish uchun davlat tomonidan ishlatiladigan instrument.</p>	<p>it is an instrument used by the state to influence macroeconomic conditions.</p>
<p>Emissiya- Emission</p>	<p>muomalaga pul yoki qimmatli qog'ozlarni chiqarish. Pul emissiyasi-bu muomaladagi pul massasini ortishiga olib keluvchi pullarni chiqarishdir.</p>	<p>issue money or securities into circulation. Money emission is the release of money that leads to an increase in the money mass in circulation.</p>
<p>Pul massasi- Money supply</p>	<p>har qanday mamlakat iqtisodiyotida tovarlar va xizmatlar aylanishini ta'minlaydigan, xususiylar, institutsional mulkdorlar(korxonalar, birlamalar, tashkilotlar va b.) va davlat egalik qiladigan naqd va naqd pulsiz xarid hamda to'lov vositalari majmuidir.</p>	<p>ensuring the circulation of goods and services in the economy of any country, private individuals, institutional owners(Enterprises, units, organizations, etc.) and is owned by the state, which is a set of cash and non-cash purchases and means of payment.</p>
<p>Bank tizimi- Banking system</p>	<p>bu mamlakat hududida tarixan shakllangan va konkn bilan mutsahkamlangan kredit tashkilotlarining faoliyat ko'rsatish shaklidir. Huddi pul va moliya tizimi kabi bank tizimi o'ziga hos milliy belgilariga egadir. Shu belgilar shu hududning, geografik shartlari ob-xavo aholi milliy tuzilishi, ularni nima bilan mashgulligi, kushnilar bilan munosabati, savdo yo'llari va omillar asosida shakllanadi.</p>	<p>it is a form of activity of credit organizations that have historically been formed on the territory of the country and are represented by konkn. The banking system, such as the monetary and financial system, has its own national symbols. The same signs are formed on the basis of the national structure of the population of the same region, the geographical conditions of the weather, what to do with them, their relationship with the kushni, trade routes and factors.</p>
<p>Bankning passiv operatsiyalari – Passive operations of the bank</p>	<p>bankning mablag'larni jalb qilish bilan bog'liq operatsiyalaridir. Banklarning passiv operatsiyalari bu – banklar kredit va boshqa aktiv amaliyotlarni bajarish uchun o'z resurslarini shakllantirish operatsiyalaridir.</p>	<p>are the bank's transactions related to raising funds. Passive bank transactions are transactions in which banks form their own resources to perform credit and other active practices.</p>
<p>Depozit – Deposit</p>	<p>lotincha so'zdan olingan bo'lib, lug'aviiy ma'nosi-saqlash uchun topshirilgan buyum ma'nosini bildiradi. Iqtisodiyotda esa mijozning o'z</p>	<p>derived from the Latin word, the lexical meaning is that of an item commissioned for storage. In economics, on the other</p>

	mablag'ini vaqtincha foydalanish uchun bankga topshirish natijasida vujudga keladigan iqtisodiy munosabatni tushuniladi.	hand, it is understood the economic attitude that arises as a result of the transfer of the client's own funds to the bank for temporary use.
Bankning aktiv operatsiyalari- The active operations of the bank	banklarning kelajakda daromad olish maqsadida jamlangan kredit mablag'larini kreditlarga va investitsiyalarga joylashtirilishi va boshqa maqsadli operatsiyalaridir.	it is the placement and other targeted transactions of banks in loans and investments of accumulated credit funds in order to generate future income.
Tijorat banklarining kredit siyosati- The credit policy of the commercial bank	bu banklarning kredit risklarini kamaytirish va kredit operatsiyalarining daromadlilikini ko'paytirish maqsadida amalga oshiradigan kompleks tadbirlari majmuasidir.	it is a complex set of activities carried out by banks in order to reduce credit risks and increase the profitability of credit operations.
Bank likvidiligi- Bank Liquidity	banklar majburiyatlarini o'z vaqtida qaytara olish qobiliyati yoki passivlardagi majburiyatlarni qaytarish uchun aktivlarni pulga aylanish qobiliyatidir.	it is the ability of banks to repay their obligations on time, or the ability to turn assets into money to repay obligations in liabilities.
Mamlakatning Markaziy banki- The country's central bank	shu davlat bank tizimining asosiy qismi bo'lib hisoblanadi.	the same is considered to be the main part of the state banking system.
Qayta moliyalashtirish siyosati- Central bank refinancing	Markaziy bank tomonidan kredit institutlarining veksellarni sotib olish shakli va qimmatbaho qog'ozlarni garovga olish yo'li bilan kreditlash tushuniladi.	It is understood by the central bank the form of the purchase of bills of credit institutions and the lending of securities by foreclosure.
Majburiy zaxiralar siyosati- The policy of mandatory reserves	tijorat banklari jalb qilgan mablag'laridan ma'lum bir qismini Markaziy bankning zaxira fondiga o'tkazilishidir.	it is the transfer of a certain part of the funds attracted by commercial banks to the Reserve Fund of the central bank.
Bank krediti- Bank loan	banklar pulni uning sohiblariga foiz to'lash sharti bilan o'z qo'lida jamlaydilar va o'z nomidan qarzga berib, foiz olishdir.	banks concentrate the money in their hands on the condition that they pay interest to its owners and lend it on their own behalf to get interest.
Valyuta bozorlari- Currency market	bu talab va taklif asosida turli xil valyutalar oldi-sotdi qilinadigan rasmiy	these are official centers where various currencies are traded on the

	markazlardir. Valyuta bozori-xorijiy valyutalar yoki xorijiy valyutadagi to'lov hujjatlari bo'yicha operatsiyalarni amalga oshirish bilan bog'liq iqtisodiy munosabatlarning alohida sohasidir.	basis of supply and demand. The foreign exchange market is a special area of economic relations associated with the implementation of transactions on foreign currencies or payment documents in foreign currency.
Valyuta operatsiyalari- Currency operations	chet el valyutalari va valyutaviy qimmatliklarga mulk huquqini almashinishi bilan bog'liq operatsiyalari.	transactions related to the exchange of property rights to foreign currencies and currency values.
Kredit- Credit	o'z egalari qo'lida vaqtincha bo'sh turgan pul mablag'larini boshqalar tomonidan ma'lum muddatga xaq to'lash sharti bilan olish va qaytarib berish yuzasidan kelib chiqqan munosabatdir.	it is the attitude that arises from the receipt and return of funds temporarily vacant in the hands of their owners on the condition that they are paid by others for a certain period of time.
Kredit ekspansiyasi- Credit expansion	mamlakatning ssuda kapitallari bozorida foiz stavkalarining pasayishi natijasida kredit oluvchilarning ko'payishi va buning oqibatida, kredit qo'yilmalari hajmining keskin ko'payishidir.	as a result of the decrease in interest rates in the market of the country's loan capital, there is an increase in borrowers and, as a result, a sharp increase in the volume of loan investments.
LIBOR- LIBOR	Londondagi jahon ssuda kapitallari bozorida etakchi erkin almashinadigan valyutalar-AQSh dollari, Germaniya markasi, Yaponiya ienasi, Buyuk britaniya funt tserlingi kabi valyutalardagi depozitlarga to'lanadigan foiz stavkasidir.	The leading free-exchange currencies in the London World loan capital market are the interest rate paid to deposits in currencies such as the US dollar, the German mark, the Japanese yen, the UK pound sterling.
Bank aktivlari- Bank assets	bank balansining aktiv qismida joylashgan moddalarining sifat nuqtai nazaridan uning umumiy miqdoridagi ulushi tushuniladi.	from the qualitative point of view of the substances contained in the active part of the bank's balance sheet, its share in the total amount is understood.
Bank passivlari- Liabilities Bank	yuridik va jismoniy shchaxslarning bo'sh pul mablag'lari, o'z mablag'lari hamda Markaziy bankning kreditlaridan tashkil topadigan , bank xarajatlari bilan bog'liq operatsiyalar majmui.	a set of transactions of legal and physical entities, consisting of Free Cash , own funds and loans of the central bank, related to bank expenses.

<p>Trast operatsiyalari-Trust business</p>	<p>bank mijoz topshirig'i bilan ma'lum mulkni, pul, qimmatli qog'ozlar ko'rinishida saqlash, o'tkazish va boshqarishni o'z zimmasiga oladi.</p>	<p>the bank takes over the storage, transfer and management of certain property, in the form of money, securities, on the assignment of the client.</p>
<p>Lizing-Lleasing</p>	<p>tomonlar o'rtasidagi mulkiy va moliyaviy munosabatlarni tashkil etuvchi, asosiy vositalarni uzoq muddatli ijara asosida sotilishidir.</p>	<p>it is the sale of fixed assets on the basis of long-term lease, which constitutes property and financial relations between the parties.</p>
<p>Faktoring-Factoring</p>	<p>hisob-kitoblarni tashkil etish sohasidagi yangi xizmat turi bo'lib, mijozning kapitalini kreditlash bilan shug'ullanadi.</p>	<p>it is a new type of service in the field of accounting organization and is engaged in the lending of the client's capital.</p>
<p>Komission operatsiyalar-Selling on commission</p>	<p>banklar o'z mablag'larini qo'ymasdan, ssuda bermasdan ko'rsatiladigan, asosan to'lov topshiriqnomasini bajarish bilan bog'liq operatsiyalar.</p>	<p>transactions that are indicated by banks without depositing their funds, without issuing a loan, mainly related to the execution of a payment order.</p>
<p>Depozit operatsiyalari-Deposit operations</p>	<p>yuridik va jismoniy shchaxslarning bo'sh pul mablag'larini jalb qilish bilan bog'liq operatsiyalar.</p>	<p>transactions related to the attraction of free funds of legal and physical entities.</p>
<p>To'lovga layoqatlilik-Solvency</p>	<p>bank zarur muddatlarda kredit-omonatchilar, banklar davlat oldidagi majburiyatlarini to'la summada bajara olish layoqatini bildiradi.</p>	<p>the bank indicates the ability of loan depositors, banks to fulfill their obligations to the state in full at the required deadlines.</p>
<p>Valyuta-Currency</p>	<p>bu xalqaro hisob-kitoblarda ishlatiladigan u yoki bu mamlakat milliy pul birligida ifodalangan to'lov hujjatlari va pul majburiyatlaridir.</p>	<p>these are payment documents and monetary obligations expressed in the national monetary unit of one country or another, which are used in international calculations.</p>
<p>Overdraft-Overdraft</p>	<p>kontokorrent hisob raqamining maxsus shakli hisoblanadi. Uning o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, bank mijozning asosiy "talab qilib olinguncha" depozit hisob raqamida qisqa muddat mobaynida debetli (qoplanmagan) qoldiq bo'lishiga ruxsat beradi.</p>	<p>the countercurrent is a special form of the account number. Its peculiarity lies in the fact that the bank allows the client to have a debit (unsecured) balance in the deposit account for a short period of time until the main "request is made". The right to use an Overdraft account</p>

	Overdraft hisob raqamidan foydalanish huquqi eng ishonchli mijozlargagina beriladi.	is granted only to the most reliable customers.
--	--	--

VII. ADABIYOTLAR RO‘YXATI.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

Asosiy adabiyotlar

1. Laurence M. Ball. Money, Banking, and Financial Markets, Pearson Education Limited. 2016
2. Bankovskoe delo: Uchebnik. U.Azizov i drug.
3. Abdullaeva Sh.Z. Bank ishi. T.: «Iqtisod-Moliya» nashriyoti, 2017.
4. Tijorat banklari aktiv va passivlarini boshqarish. O‘quv qo‘llanma. A.Azlarova, M.Abduraxmanova. T.: “IQTISODIYOT”.2019.- 350 b.
5. Bobaqulov T.I., Abdullayev U.A. “Xalqaro valyuta-kredit munosabatlari” Darslik. - Moliya.- Toshkent, 2019yil , 446 b.
6. Tojiev R.R. Xalqaro valyuta-kredit munosabatlari. Darslik.- Toshkent. TDIU nashriyoti, 2019 yil, 473 b.

Qo‘shimcha adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi “2022 — 2026 yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-60-son Farmoni.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “2020-2025 yillarga mo‘ljallangan O‘zbekiston Respublikasining bank tizimini isloh qilish strategiyasi to‘g‘risida”gi 12.05.2020 yildagi PF-5992-sonli Farmoni.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “2019 – 2030 yillar davrida O‘zbekiston Respublikasining «yashil» iqtisodiyotga o‘tish strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida” 04.10.2019 yildagi PQ-4477-sonli Qarori
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasining 2020-2022 yillarga mo‘ljallangan investitsiya dasturini amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 09.01.2020 yildagi PQ-4563 -sonli Qarori.
5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. 25.01.2020. <https://uza.uz/>
6. Mirziyoyev Sh.M. Investorlar uchun qulay va jozibador sharoit yaratishga qaratilgan amaliy ishlarimizni yanada jadallashtiramiz. Yangi O‘zbekiston №60 (582), 2022 yil 22 mart soni.
7. Abduvaxidov F.T. Banklarda buxgalteriya hisobi. – T.: TDIU – IQTISODIYOT 2019 y. 366 bet.
8. Samuelson, Pol E., Nordxaus, Vilyam D. Makroekonomika. Uchebnoe posobie. M.: OOO «I.D. Vilyams», 2009. -592 s.
9. Pul-kredit siyosatining 2022 yil va 2023-2024 yillar davriga mo‘ljallangan asosiy yo‘nalishlari. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki, 2021 yil. 110 bet.
10. Pul-kredit siyosatining 2023 yil va 2024-2025 yillar davriga mo‘ljallangan asosiy yo‘nalishlari
https://cbu.uz/upload/medialibrary/04f/xz40kvjhrad5rrk7otjgimsys6pbb5ud/Asosiy_yunalishlar_2022.pdf

Internet resurslar

1. www.ziyonet.uz
2. www.aci.uz.
3. www.acs.org
4. www.edu.uz.

5. www.ictcouncil.gov.uz.
6. www.lib.bimm.uz
7. www.sciencedirect.com
8. www.undp.org.
9. www.uzreport.com.
10. www.cbu.uz.
11. www.cer.uz.
12. www.mf.uz.